

Olvasóink figyelmébe

Folyóiratunk vidéken és Budapesten
a Magyar Lapterjesztő Zrt.

RELAY és INMEDIO üzleteiben,
valamint a következő budapesti árusítóhelyeken kapható:
Írók Könyvesboltja – VI. Andrásy út 45.
ELTE BTK Jegyzetbolt – VIII. Múzeum krt. 6–8.
Gondolkodó Antikvárium – I. Logodi u. 51.

*

A folyóirat összes archív száma elérhető a www.eszmelet.hu „Korábbi számok” menüpontja alatt, valamint az Elektronikus Periodika Adatbázisban: www.epa.oszk.hu. Régebbi lapszámaink a következő linken rendelhetők meg: goo.gl/b6ZmWm.

Az Eszmélet rendezvényeit a honlap „Események” menüpontja alatt, illetve a www.facebook.com/eszmelet oldalon hirdetjük meg.

*

Ha szeretne előfizetni folyóiratunkra, kérjük, jelentkezék az eszmeletelofizetes@gmail.com e-mail címen, vagy rendelje meg a folyóiratot közvetlenül a www.eszmelet.hu „Előfizetés” menüpont alatt.

*

Kérjük kedves előfizetőinket, olvasóinkat – akiknek fontos, hogy az Eszmélet folyóirat továbbra is fennmaradjon –, ha tehetik, járuljanak hozzá akár csak egy jelképes összeggel a lap további működéséhez.

A felajánlásokat az alábbi számlaszámra várjuk: K&H 10200830-32319448- 00000000

Az 1%-os SZJA felajánlásokhoz az Eszmélet Alapítvány adószáma: 18067068-2-41

- A NER az EU-ban
- Gengszterpolitika Amerikában
- A fejlesztő állam nyomában
- Munkásellenőrzés Venezuelában
- Mi értelme van a filozófiának?
- Szalai Erzsébet 70

E számunkban három témát járunk körül. Mindenekelőtt az Európai Unió történeti szociológiai helyzet-szerepét vizsgáljuk – magyar aspektusból, a világrendszer-elemzés fogalmi keretei között. Az EU széthullásának veszélye immár napirenden van, s maga a NER is e válság terméke és megnyilvánulása. Másrészt, fontos új ismereteket adunk közre a kapitalista „fejlesztő állam” sajtoltságairól, történelmi funkciójáról, amely – ellentétben sok marxista kritikusának vélekedésével is – a társadalmi progresszió szempontjából nem sok haszonnal járt. Harmadrészt, újra ráirányítjuk a figyelmet a munkás-önigazgatás mai és múltbeli kísérleteire, Venezuela, illetve Jugoszlávia tapasztalatainak tükrében. Az USA „gengszterpolitikája” az amerikai kapitalizmus átalakulásának egy sajátos vetületét reflektálja fogalmilag és a mindennapi élet síkján.

„[...] nyitva marad a kérdés: »irányt« változtathat-e az Európaterv, vagy ahhoz, hogy ez bekövetkezzen, szükséges lesz-e keresztülmennie a kudarcon, annak nyílt beismerésén, hogy csődöt mondott?”

Samir Amin

Eszmélet 78. sz., 108

„Az arkhimédészi pont – ezt a kifejezést Mészáros István csodálatos könyvéből vettem át – a termelés és fogyasztás községi rendszere. Ez az, aminek megteremtésén dolgozunk, tudatában vagyunk, hogy ezt építjük. Egy új rendszert kell teremtenünk, a termelés és a fogyasztás községi rendszerét... Emlékezzünk rá, mit mondott Arkhimédész: »Adjatok egy szilárd pontot, és én kifordítom sarkából a világot.« Itt van számunkra az a pont, amelyikre támaszkodva kifordíthatjuk sarkából a mai világot.”

Hugo Chavez

idézi: J. Bellamy-Foster

Eszmélet 107. sz., 21.

Elhunyt Drucker Tibor népművelő, könyvkiadó, aki az *Eszmélet* első évfolyamainak felelős kiadója, lapunk támogatója és barátja volt. A Csepeli Munkásotthon, majd a Fővárosi Művelődési Ház legendás igazgatója, a magyar könyvszakra kiemelkedő alakja 90 évet élt. Emlékét megőrizzük.

E számunk szerzői

Amin, Samir – marxista társadalomtudós, közgazdász, a világrendszer-iskola egyik alapítója, Forum Tiers-Monde (Dakar, Szenegál)

Azzelini, Dario – szociológus, dokumentumfilm-rendező, aktivista, Berlin – Caracas

Böröcz József – szociológus, Rutgers University (USA)

Éber Márk Áron – szociológus, ELTE TáTK (Budapest), a Helyzet Műhely egyik alapítója

Evans, Peter B. – szociológus, professor emeritus, University of California, Berkeley (USA)

Geröcs Tamás – közgazdász, MTA KRTK Világgazdasági Intézet (Budapest), a Helyzet Műhely egyik alapítója

Iscsenko, Volodimir – Ukrajnai Nemzeti Műszaki Egyetem, Igor Sikorsky Politikatudományi Intézet (Kijev)

Jelinek Csaba – szociológus, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete (Budapest)

Musto, Marcello – politológus, Marx-kutató, York University (Kanada)

Praznik, Katja – szociológus, SUNY University at Buffalo (USA)

Song, Hae-Yung – szociológus, University of London, School of Oriental and African Studies (Egyesült Királyság)

Szalai Erzsébet – szociológus (Budapest)

Tütő László – filozófus, az Eszmélet egyik alapító szerkesztője (Budapest)

Vaz, Ricardo – újságíró, InvestigAction (Venezuela)

Wallerstein, Immanuel – szociológus, történész, a világrendszer-„iskola” egyik megalapozója

Marxot olvasni kell! *Marcello Musto és Immanuel Wallerstein beszélgetése* 5

Analízis

Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba: **A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban.** *Magyarország EU-integrációjáról – történeti szociológiai megközelítésben*

A tanulmány az Európai Unió és a Magyarországon 2010 után kiépült *Nemzeti Együttműködés Rendszere* (NER) kapcsolatát elemzi a történeti szociológia szemszögéből. Bár a témával számos publikáció foglalkozott már, ezek legtöbbször e kapcsolatnak csak egy-egy szűkebb aspektusát emelték ki – mindmáig hiányzik egy átfogó történeti elemzés az EU és a NER viszonyának kritikai értelmezéséről. A szerzők bemutatják, hogy az EU-ban érdekelt gazdasági és politikai elitek a globális tőkések világrendszer válságából eredő pozícióvesztést milyen eszközökkel próbálták megállítani. Bár az eszközökben nincs egyetértés az egyes térségek – így a centrum államok és a periféria – vezetői között, a NER-t irányító Orbán-rezsim nem az európai integráció ellenében fejlődik, hanem maga is az EU válságának terméke. Politikai túlélése függ az EU-integráció alakulásától, amin keresztül a NER döntéshozói egy nemzeti tőkésekkel álló, új nemzetközi koalíció létrehozására törekcsenek az EU keretein belül..... 12

Asszociációk

Samir Amin: **Mi a nemzeti szuverenitás célja?** *A globalizált neoliberális rendszer: a Brexit és az Európai Unió széthullása*

A szerző különbséget tesz a nemzeti szuverenitás burzsoá-kapitalista és népi válfaja között. Utóbbi a kapitalizmusból való kilépés stratégiáinak szolgálatába állítható, mondván, hogy a globális (és európai) „ordo-liberalizmus” megkérdőjelezése csakis országokként, főként fokra érhető el, s egyenlőtlen előrelépések eredménye lehet. A világrendszert (és az európai alrendszert) soha nem alakították át „fölülről”, a nemzetközi (vagy európai) „közösség” kollektív döntéseivel. E rendszerek evolúciója mindig olyan változások következménye volt, amelyek az őket alkotó államok keretei között és ezek erőviszonyainak fejlődése függvényében mentek végbe. A „nemzet”-állam által meghatározott keretek jelentik ama döntő jelentőségű harcok kereteit, amelyek a világot átalakítják..... 34

Stephen Eric Bronner: **Gengszterpolitika**

A gengszterpolitika az önkényuralom és a demokrácia között téblábol. Nem struktúrál, intézményesített formáció, sokkal inkább a kormányzati munka legális formáinak

félíg legális adaptációja. Erkölcsi világképét az alávaló, aljadék ember testesíti meg. Elcsalt választások, a szavazati jogok megkurtítása, a börtönök magánkézbe adása, az átláthatóság korlátozása és a választási kampány támogatására összeszedett korlátlan mennyiségű adományok: ez a gengszterpolitika hatékony taktikája, amelynek minden egyes eleme az illegális határán billeg 45

Asztal körül

Böröcz József: **Állam, szocializmus, világ, rendszer**

Az *Eszmélet* szerkesztősége 2017. július 10-én a Gólya szövetkezeti presszóban kerekasztal-beszélgetést (vitát) rendezett Böröcz József: *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúráváltásokig* című tanulmánykötetéről (Eszmélet Könyvtár, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2017). A vitát Melegh Attila vezette, a résztvevők Artner Annamária, Böröcz József, Földes György és Gerócs Tamás voltak. Előző számainkban Artner Annamária és Gerócs Tamás (116. sz.), illetve Földes György (117. sz.) hozzászólásának egybeszerkesztett és kiegészített változatát adtuk közre. Most Böröcz József mindhárom írásra reflektáló válaszát közöljük 52

Arcok

„...még mindig képesek vagyunk szolidaritásra” – Éber Márk Áron és Koltai Mihály Bence beszélgetése a 70 éves Szalai Erzsébettel 66

Változatok egy témára

Peter B. Evans: **A XXI. századi fejlesztő állam nyomában**

Az állam kapitalizmuson belüli autonómiáját leíró elmélet kidolgozója szerint, a fejlesztő állam szerepére vonatkozó felfogások főként azért változtak, mert változott a fejlődés elmélete is. A tanulmány előbb a fejlődéselmélet újabb irányzatait tekinti át, majd áttér a Dél-Korea és Tajvan eseteit leíró modellek értékelésére. A „fejlődés” nyugati értelmezése, a szerző szerint, részben mindig is mítosz volt, és a globális Dél esetében nincs különösebb analitikus értéke. A fejlődés új gondolatrendszerét arra kell alapozni, hogy a növekedés az információs technológia nyomán „bit-vezérelt” vált. Ezért a közösségi erőforrásokat és befektetéseket elhanyagoló országokra gazdasági eljelentéktelenedés vár. Ezen átalakulás során olykor kifejezetten szembe kell menni az immateriális vagyonelemek magántulajdonosaival 86

Hae-Yung Song: **A fejlesztő állam marxista kritikái és a nemzetállami fejlődés fetisizálása**

A fejlesztő állam institucionalista elmélete előfeltételezi, hogy a fejlesztő állam autonóm a társadalomtól és annak belső viszonyaitól, így a gazdaságfejlesztést a külön érdekek felett álló nemzeti érdek szellemében képes véghezvinni. Ezt az államköz-pontú – és a fejlődést fetisizáló – felfogást gyakran a marxista kritikusok sem – vagy csak inadekvát módon – bírálják, és hajlamosak túlbecsülni a kapitalista fejlesztő államok progresszív potenciálját 114

Tényről tényre

Volodimir Iscsenko: **A nacionalista radikalizálódás háttere a posztmajdani Ukrajnában**

A szerző rövid cikkében a posztmajdani Ukrajnában tapasztalható nacionalista radikalizmus térnyerésének hátterét vizsgálja. Megállapítja, hogy ugyan a választási eredmények nem a szélsőjobb széles körű népszerűségéről tanúskodnak, mégis hiba volna alábecsülni az ukrán társadalomban, közbeszédben és politikai aktivizmusban elfoglalt helyét. A különféle neofasiszta, paramilitáris szervezetek igen aktívak, s ahogy a közelmúlt tragikus eseményei is mutatják, a kisebbségekkel (vagy a vélt ellenségekkel) szembeni erőszakos támadásoktól, pogromoktól sem riadnak vissza..... 143

Periszkóp

Községek és munkásellenőrzés Venezuelában. Ricardo Vaz interjúja Dario Azzelinivel 150

Olvasójel

Bartha Eszter: **Rendszerváltástól rendszerváltásig: A jelenkortörténet dilemmái Magyarországon.** Földes György: *Ívek és töréspontok: Gazdaság, politika, ideológia 1945 után. Tanulmányok.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2018..... 166

Kultúra

Katja Praznik: **Az avantgarde-től az alternatíváig.** *Művészi munka és a művészet autonómiája a jugoszláv önigazgatási szocializmusban*

A tanulmány azt vizsgálja, hogy a hatalom miként értelmezte a művészi munkát és a kultúra szerepét a szocializmus külön útját járó Jugoszláviában, illetve hogy a titói „önigazgatásos” rendszerben sikerült-e megvalósítani a művészet tényleges autonómiáját. A szerző szerint, történtek ugyan figyelemre méltó kísérletek az alternatív művészi „termelés” létrehozására és a hagyományos nyugati (polgári) modellel való szakításra, a szocialista kultúrpolitika azonban nem sok teret hagyott e törekvésnek, s szinte kizárólag a kulturális intézmények keretein belül hagyta érvényesülni az alkotókat..... 176

Másképp – más kép

Tüttő László: **Fában az erdőt.** *A filozófia hasznáról és káráról*

A filozófiának nincs túl jó híre a közfelfogásban. Az írás azt a kérdést vizsgálja, hogy az autonóm gondolkodást és cselekvést milyen értelemben vett filozófiai szemléletmód tudja segíteni. Felveti továbbá, hogy milyen módon van esély iránta szélesebb körben felkelteni az érdeklődést..... 200

Borítókép: EU-erőd.

A kép forrása: <http://democracyandclassstruggle.blogspot.com/2016/06/no-fortress-britain-no-fortress-europe.html>

Következő számunk tartalmából

- Karl Polányi és a „kettős mozgás”
- Mélylélektan és világrendszer-elemzés
- Kapitalizmus és neoliberális diskurzus Kínában
- Politikai iszlám, iszlamofóbia, gyarmatiság
- Marx Algírban

2018. május 1-jén Berlinben elhunyt Elmar Altvater német marxista politikatudós, folyóiratunk nemzetközi védnökségének tagja. A berlini Freie Universität professzorának számos írása erősen hatott a tőkés globalizáció kritikai baloldali értelmezésére. Altvater az ötvenes években kezdte politikai aktivista pályafutását, 1971-ben egyike volt a *Probleme des Klassenkampfes* (a mai *Prokla*) folyóirat alapítóinak. A 80-as évektől a politikai gazdaságtan kritikája részeként egyre erősebben ökológiai kérdésekkel is foglalkozott. Utolsó könyveit Marx és Engels újrafelfedezésének szentelte.

Domenico Losurdo (1941–2018), marxista filozófus és kommunista harcos munkássága megőrzendő érték az antikapitalista baloldali gondolkodás számára. Mint szerzőnket is búcsúztatjuk, tudva, hogy munkásságának bemutatásával eddig jórészt adósak maradtunk.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

Marxot olvasni kell!

Marcello Musto és Immanuel Wallerstein beszélgetése

Három évtizeden át gyakorlatilag világszerte vitathatatlannak tűnt a neo-liberális politika és ideológia hegemoniája. A 2008-as gazdasági válság, a társadalmainkban tapasztalható – különösen a globális Észak és Dél között fennálló – mélyreható egyenlőtlenségek és korunk tragikus környezeti problémái azonban számos társadalomtudóst, gazdasági elemzőt és politikust arra késztettek, hogy újragondolják a kapitalizmus jövőjéről és egy lehetséges alternatíváról folytatott vitákat. Ebben az összefüggésben beszélhetünk ma, Marx születésének kétszázadik évfordulóján arról, hogy világszerte „Marx-reneszánsznak” lehetünk tanúi: újra felfedezzük azt a gondolkodót, akinek eszméit korábban helytelenül azonosították a marxista-leninista dogmatizmussal, majd később, a berlini fal leomlása után sietve a süllyesztőbe utaltak.

Ha meg akarjuk érteni a kapitalizmus logikáját és dinamikáját, akkor elkerülhetetlen lépés, hogy visszatérjünk Marxhoz. Elmélete kiemelkedően hasznos eszköz, mert lehetővé teszi, hogy alapos vizsgálat során keressük a választ arra a kérdésre, miért buktak meg a kapitalizmus másféle termelési móddal való felváltásának korábbi társadalmi-gazdasági kísérletei. Ezen tapasztalatok megértése döntő jelentőségű jelenkori alternatívakeresésünk szempontjából.

*

Marcello Musto

Professzor úr, harminc évvel az ún. „létező szocializmus” bukása után világszerte továbbra is születnek publikációk, folynak viták és számos konferencia is foglalkozik azzal, hogy Karl Marx a jelen adott problémáira is tud magyarázatot nyújtani. Van-e ebben bármi meglepő? Vagy ön úgy gondolja, hogy Marx eszméi továbbra is aktuálisak mindazok számára, akik a kapitalizmus alternatíváját keresik?

Van egy régi mondás Marxról, így szól: ha kidobjuk az ajtón, visszalopózik az ablakon. Ez történt ismét. Marx azért időszerű, mert nekünk olyan problémákkal kell megbirkóznunk, amelyekről neki máig érvényes mondanivalója van, és azért is, mert az, amit ő mondott, gyökeresen különbözik attól, amit a legtöbb elemző a kapitalizmusról megfogalmazott. Sok újságíró és tudós – nem csak én – véli úgy, hogy Marx elképesztően hasznos, és manapság eszméi újra széles körben népszerűek, ellentmondva az 1989-es előrejelzéseknek.

Marcello Musto

A berlini fal leomlása megtisztította Marx elméletét annak az ideológiának a ballasztjától, amelynek igencsak kevés köze volt a társadalomról vallott nézeteihez. A Szovjetunió bukását követően kialakult politikai helyzet hozzájárult ahhoz, hogy Marx megszabadulhatott attól a szereptől, amely őt egy államapparátus vezéralakjává tette. Melyek azok az elemek, amelyek Marx világmagyarázatában ma is figyelemre méltók?

Immanuel Wallerstein

Úgy vélem, hogy amikor az emberek Marx világmagyarázatát egyetlen fogalommal akarják összekötni, akkor az „osztályharc” fogalma jut eszükbe. Ha a jelen problémáinak tükrében olvasom Marxot, számomra az osztályharc azt a törvényszerű küzdelmet jelenti, amit én a globális baloldálnak (amely nézetem szerint a jövedelem alapján a világ lakosságának legalább 80%-át jelenti) a globális jobboldallal (amely viszont a lakosságnak mondjuk 1%-át teszi ki) vívott összecsapásának szoktam nevezni. A küzdelem pedig a köztes 19% megnyeréséért folyik. Vagyis a harc azért folyik, hogyan tudnánk őket a mi oldalunknak megnyerni, a másik oldaltól elhódítani.

Jelenleg a világrendszer strukturális válságának korszakát éljük. A fennálló kapitalista rendszer nem képes túlélni, de senki sem tudja biztosan, mi lép a helyébe. Meggyőződésem, hogy két lehetőség létezik: az egyik az, amit én „Davos szellemének” nevezek. A davosi Világgazdasági Fórum célja az, hogy olyan rendszert építsen ki, amely a kapitalizmus legrosszabb sajátosságait: a társadalmi hierarchiát, a kizsákmányolást és mindenekelőtt a vagyoni polarizálódást tartja

életben. Ennek alternatívája pedig egy olyan rendszer, amelynek sokkal demokratikusabbnak és jóval egyenlőbbnek kell lennie. Az osztályharc az alapvető kísérlet arra, hogy befolyással legyünk a jövőre, a kapitalizmus helyébe lépő struktúrára.

Marcello Musto

A középosztállyal kapcsolatos megjegyzése engem Antonio Gramsci hegemoniafogalmára emlékeztet, de azt hiszem, lényeges annak megértése is, hogyan lehet a tömegeket, azt az ön által említett 80%-ot rávenni arra, hogy részt vegyenek a politikában. Ez a kérdés különösen is sürgető az ún. globális Délen, ahol a világ lakosságának túlnyomó többsége él, és ahol az utóbbi évtizedekben, a kapitalizmus által kitermelt egyenlőtlenségek drasztikus növekedése ellenére a progresszív mozgalmak a korábbiakhoz képest jelentősen meggyengültek. Ezekben a régiókban a neoliberais globalizáció ellenfelei a vallási fundamentalizmus és az idegengyűlölő pártok híveivé szegődtek. Ezt a jelenséget már Európában is egyre erőteljesebbnek látjuk.

A kérdés az: Vajon Marx segít-e abban, hogy megértsük ezt az új forгатókönyvet. Olyan tanulmányok jelennek meg napjainkban, amelyek Marx új interpretációival szolgálnak, és ezek az új megközelítések lehetővé teszik, hogy - visszatérve korábbi metaforánkhoz – a jövőben újabb „hátsó ablakok” nyíljanak ki Marx előtt. Most olyan szerző képe bontakozik ki, aki a kapitalista társadalom ellentmondásainak vizsgálata során a tőke és munka szféráján túl meglévő területekre is kilépett. Tény, hogy Marx sok időt szentelt az Európán kívüli társadalmak vizsgálatának, illetve mélyrehatóan elemezte a gyarmatosításnak a kapitalista periférián játszott destruktív szerepét. Bár Marx szocializmuskonceptióját gyakran azonosítják a termelőerők fejlődésének elemzésével, az ökológiai megfontolások következetesen kiemelkedő szerepet kaptak munkáiban.

Végül pedig, Marxot számos egyéb probléma is erősen foglalkoztatta, amelyekről a tudósok nem nagyon vesznek tudomást, amikor róla beszélnek. Ilyen témák voltak többek között a technológia lehetőségei, a nacionalizmus kritikája, a tulajdon kollektív, az állam által nem ellenőrzött formáinak feltárása és a korabeli társadalomban az egyéni szabadság iránti szükséglet: ezek mind korunk alapvető jelentőségű problémái. Marx érdeklődésének ezen új témái arra utalnak, hogy az elmélete iránt tanúsított, megújult érdeklődés valószínűleg

a következő években sem lankad. De tudna-e professzor úr Marx legelismertebb gondolatai közül három olyat kiemelni, amelyekről úgy gondolja, érdemesek újragondolásra manapság?

Immanuel Wallerstein

Először is, Marx mindenkinél világosabban elmagyarázta nekünk, hogy a kapitalizmus a társadalom szervezésének nem természetből adott formája. A *filozófia nyomorúsága* című könyvében, amelynek megjelenésekor a szerző még csak 29 éves volt, már kinevelte azokat a polgári közgazdászokat, akik azt állították, hogy a kapitalista termelési viszonyok „természeti törvények, amelyek függetlenek az idő hatásaitól.” Marx azt írta, hogy e polgári közgazdászok is látják, hogy „a történelem létezik, hiszen a feudalizmus intézményeiben a burzsoá társadalom termelési viszonyaitól teljességgel különböző viszonyokat találunk,” ám ők mégsem hozzák kapcsolatba a történelmet a kiformalódott termelési viszonyokkal, a kapitalizmust úgy ábrázolták, „mint természetes és örök” létezőt. („Ugyanazok az emberek, akik a társadalmi viszonyokat anyagi termelési tevékenységüknek megfelelően létrehozzák, termelik társadalmi viszonyaiknak megfelelően az elveket, az eszméket, a kategóriákat is. Így ezek az eszmék, ezek a kategóriák éppoly kevésbé örökök, mint azok a viszonyok, amelyeket kifejeznek. Ezek történelmi és átmeneti termékek.”*) *Historical Capitalism* című könyvemben igyekeztem rámutatni arra, hogy a kapitalizmus az, ami történetileg megvalósult – ellentétben azokkal a homályos és tisztázatlan eszmékkel, amelyeket számos népszerű közgazdász fejteget. Sokszor elmondtam már, hogy nem létezik olyan kapitalizmus, ami ne történeti kapitalizmus volna. Számomra ez ilyen egyszerű, és ebben nagyon sokkal tartozunk Marxnak.

Másodszor, hangsúlyozni kívánom „az eredeti felhalmozás” elméletének jelentőségét, ami a parasztságnak a földtulajdonától való megfosztását jelenti, és ami a kapitalizmus kialakulását jellemezte. Marx nagyon pontosan megértette, hogy e folyamatnak alapvető jelentősége volt a burzsoázia uralmának megalapozásában. Ez jelen volt a kapitalizmus kezdetekor és ma is létezik.

* MEM, Budapest, Kossuth Kiadó, 1959. 4. kötet, 125.

Végül, úgy vélem, nagyobb figyelmet kellene szentelnünk „a magántulajdon és a kommunizmus” témakörének. A Szovjetunióban kialakult rendszerben – különösen Sztálin idején – a tulajdon az állam kezében volt, de ez nem jelentette azt, hogy az emberek ne lettek volna kizsákmányolva vagy elnyomva. Mindkettő jellemző volt. A szocializmus egy országban való felépítéséről beszélni, ahogy Sztálin tette, szintén olyan jelenség volt, ami korábban soha senkinek – Marxot is beleértve – eszébe sem jutott. A termelési eszközök közös tulajdona csak egy lehetőség. A termelőeszközöket lehet szövetkezeti formában is tulajdonolni. De tudnunk kell, ki termel, és ki kapja az extraprofitot, ha egy jobb társadalmat akarunk létrehozni. Ezt a kapitalizmustól eltérő módon, gyökeresen újjá kell szervezni. Számomra ez a kulcskérdés.

Marcello Musto

2018-ban ünnepeljük Marx születésének kétszázadik évfordulóját, s új könyvek és filmek foglalkoznak élettörténetével. Van-e életrajzának olyan szakasza, amelyet ön különösen is figyelemre méltónak talál?

Immanuel Wallerstein

Marxnak nagyon küzdelmes élet jutott. A nyomorral nézett szembe, és szerencséjére sikerült olyan elvtársat találnia, mint Friedrich Engels, aki segítette a túlélésben. De érzelmileg sem volt könnyű az élete, és csodálatra méltó kitartással igyekezett megvalósítani azt, amit életcélként maga elé tűzött: a kapitalizmus működési módjának megértését. Ebben tudott kiteljesedni. Marx nem akart az ókorral foglalkozni, és azt sem kívánta meghatározni, milyen lesz a szocializmus a jövőben. Ezek a problémák nem foglalkoztatták. Meg akarta érteni a kapitalista világot, azt a világot, amelyben élt.

Marcello Musto

Marx egész életére jellemző, hogy nem érte be azzal, hogy viszházúzódik a londoni British Museum könyvbástyái mögé, hanem mindig harcias forradalmár is volt, aki tevékenyen részt vett korának küzdelmeiben. Aktivizmusa miatt fiatal korában száműzték Franciaországból, Belgiumból és Németországból. Angliában is száműzetésbe kényszerült, amikor az 1848-as forradalmak elbuktak. Napilapokat

és folyóiratokat támogatott, és minden tőle telhető módon támogatta a munkásmozgalmakat. Később, 1864 és 1872 között vezetője lett a Nemzetközi Munkásszövetségnek, a munkásság első, nemzetek feletti szervezetének, és 1871-ben védelmébe vette a Párizsi Kommünt, a történelem első szocialista kísérletét.

Immanuel Wallerstein

Igen, ez igaz. Fontos, hogy emlékezzünk a cselekvő Marxra. Ahogyan azt ön nemrégiben dokumentálta a *Workers Unite!** című kötetben, Marx kiemelkedő szerepet játszott az Internacionáléban, vagyis egy olyan szervezetben, amelynek tagjai fizikailag távol éltek egymástól egy olyan korszakban, amikor a könnyű kommunikáció mechanizmusai még nem léteztek. Marx politikai tevékenysége kiterjedt az újságírásra is. Ezt élete nagy részében művelte, mert ebben a szélesebb közönséggel való kapcsolattartás módját látta. Újságíróként dolgozott, hogy jövedelme legyen, de ezt a tevékenységét politikai cselekvésnek tekintette. El sem tudta képzelni, hogyan lehet valaki pártatlan. Mindig elkötelezett újságíró volt.

Marcello Musto

2017-ben, az orosz forradalom 100. évfordulóján néhány kutató felidézte, milyen különbség van Marx és egy néhány állítólagos követője között, akik a XX. században hatalomban voltak. Mi a lényegi különbség Marx és ezen „követői” között?

Immanuel Wallerstein

Marx írásai megvilágosító erejűek és sokkal kifinomultabbak és változatosabbak, mint azoknak a követőinek a magyarázatai, akik eszméit végtelenül leegyszerűsítették. Sose felejtjük Marx híres *boutade*-ját: „Ha ez a marxizmus, akkor én biztos nem vagyok marxista.” Marx mindig képes volt szembenézni a világ realitásaival, nem úgy, mint sokan mások, akik dogmatikusan ráerőszakolták a valóságra nézeteiket. Marx gyakran változtatta a véleményét. Szüntelenül

* Marcello Musto (ed.): *Workers Unite! The International 150 Years Later*, London, Bloomsbury, 2014

kereste a megoldást azokra a problémákra, amelyekkel a világnak szembesülnie kell. Ezért is lehet ő mindmáig nagyon hasznos és segítőkész kalauzunk.

Marcello Musto

Befejezésül, mit üzen a fiatalabb generációknak, akik még nem fedezték fel Marxot?

Immanuel Wallerstein

Az első dolog, amit a fiataloknak hangsúlyoznom kell, az az, hogy olvasniuk kell őt. Ne olvassanak *róla*, hanem olvassák *magát Marxot*. Ha összevetjük azok számát, akik beszélnek róla, azok számával, akik olvassák is, akkor kiderül, hogy az utóbbiak sokkal kevesebben vannak. Igaz ez Adam Smith-re is. Általában igaz, hogy többnyire csak olvasunk ezekről a klasszikusokról. Az emberek tanulnak róluk mások összefoglalói alapján. Ezzel időt akarnak nyerni, de valójában az a kidobott idő! Érdekes embereket kell olvasni, és Marx a XIX. és a XX. század legérdekesebb társadalomtudósa. Ehhez kétség sem fér. Senki nem mérhető hozzá sem annak alapján, hogy hányféle témával foglalkozott, sem elemzéseinek minősége tekintetében. Tehát, az új generációknak azt üzenem, hogy a legnagyobb mértékben érdemes Marxot felfedezni, de főleg olvasni, olvasni, olvasni kell *őt*. Olvassák Karl Marxot!

(Fordította: Baráth Katalin)

Eredeti megjelenés: Read Karl Marx! A Conversation With Immanuel Wallerstein By Marcello Musto
<https://truthout.org/articles/read-karl-marx-a-conversation-with-immanuel-wallerstein/>

A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban

*Magyarország EU-integrációjáról – történeti szociológiai megközelítésben**

Jelen tanulmányban az Európai Unió és a Magyarországon 2010 után kiépült kormányzat, az ún. *Nemzeti Együttműködés Rendszere* (NER) kapcsolatát vizsgáljuk meg a történeti szociológia szemszögéből. Bár a témával – a sajtócikkektől az akadémiai elemzésekig – számos publikáció foglalkozott már, ezek legtöbbször ennek az összetett kapcsolatnak csak egy-egy szűkebb társadalmi vagy éppen ideológiai aspektusát emelték ki. Véleményünk szerint, mindmáig hiányzik egy átfogó történeti elemzés az EU és a NER viszonyának kritikai értelmezéséről. Bár jelen cikkben – terjedelmi korlátok miatt – erre mi sem vállalkozhatunk, kísérletet teszünk egy ebbe az irányba mutató módszertan felvázolására.

Magyarországon közéleti viták övezik a témát, mivel a „nyugathoz való felzárkózásba” vetett bizalom több mint 10 évvel az uniós csatlakozást követően jelentősen visszaesett (Böröcz 2012), s ezzel párhuzamosan a NER politikai ideológiája egyre inkább euroszeptikus irányt vett. A 2018-as országgyűlési választások egyik kampánytémája az Európai Unióról szólt: mit adott és mit vett el a csatlakozás Magyarország fejlődése szempontjából? Közgazdászok és társadalomtudósok igyekeztek kiszámolni az elmúlt tíz év mérlegét. Az ideológiai mező, nem meglepő módon, két jól elkülöníthető táborra szakadt: az egyik csoport, elsősorban a politikai konszolidáció szempontjából,

* Jelen tanulmány állításai a Helyzet Műhelyben folyó kollektív szakmai munka során kristályosodtak ki. A tanulmány egy korábbi változatát két részletben közölte a *merce.hu* portál. A tanulmány jelen változata a *merce.hu*-n megjelent írások szerkesztett és kibővített változata.

úgy véli, hogy az uniós csatlakozás hozzátett nemcsak Magyarország gazdaságához, hanem demokratikus fejlődéséhez is, sőt, az EU az autokratikus hajlamú NER-kormányzat fölötti kontroll gyakorlására is képes (lehet). Mások kizárólag a pénzügyi folyamatokból indultak ki; szerintük, az egyenleg negatív, mivel az uniós vállalatok több pénzt visznek ki az országból, mint amennyi forrásbefektetés vagy pénzügyi átutalás formájában visszaérkezik. Ezt a baloldalon sokszor elhangzó kritikai érvet (pl. Piketty 2018) idehaza a *mandiner.hu* indította útjára (Oláh 2018).

Mind a közéleti, mind pedig az akadémiai viták hajlamosak a kapcsolatok antagonisztikus jellegét hangsúlyozni, amivel egyébként megnehezítik az integrációt övező folyamatok mélyebb elemzését. E cikkben bemutatjuk, hogy meglátásunk szerint, ez a viszony miért nem feltétlenül antagonisztikus, ha az elemzés során bizonyos strukturális tényezőket is számításba veszünk. Az EU és a NER kapcsolatát vizsgáló írásként jelentős része ráadásul egyoldalú vagy féloldalas, mert jellemzően csak az egyik fél működését veszik magyarázandó függő változónak, míg a másik felet független változóként kezelik. Ezért vagy csak a NER belső politikai dinamikáira koncentrálnak, vagy csak az EU fejlődéstörténetéből mint „külső” hatásból indulnak ki, s így tipikusan félrevezető következtetésekre jutnak. Az előbbire jó példa a „maffiaállam”-koncepció (Magyar 2013), míg az utóbbira az *Európa-tanulmányok* diszciplína keretében végzett elemzések.

Az EU eredetével kapcsolatos tudományos elemzéseket is legalább két táborra lehet osztani. Az egyik, amely a téma *mainstream*jének számít, az Európai Unióval a *nemzetközi kapcsolatok* diszciplína keretein belül foglalkozik. Ezek a tanulmányok az unió fejlődését olyan történeti kontextusba próbálják belehelyezni, mint amilyenbe a klasszikus történelemtudomány egy-egy „nemzetállam” fejlődését meséli el (lásd Horvát 2001). E kanonizált történet tipikus elemei a „szuperállam”-alapítás államalapító atyákkal, a „szuperállam” intézményeinek kialakulása, vagy éppen nemzetközi kapcsolatainak fejlődéstörténete stb. Ironikus módon, az „európai identitás” kérdése is központi helyen szerepel az *Európa-tanulmányok* olvasmánylistáiban, hiszen a nemzetállam építéshez hasonlóan, a „szuperállam” közösség(ei)nek közös identitását is meg kell tudni feleltetni. A másik oldalon van a szélesebben vett (globális történeti) *világrendszer-elemzés*. Elsősorban Böröcz József szociológus munkáját érdemes kiemelni, aki az EU történetét a gyarmatosítás folyamányaként, egy „új gyarmati” birodalomként értelmezi, amely a nemzetközi kapcsolatok

átrendeződésének következtében, az európai gyarmatosító országok súlyvesztését kompenzálандó formációként jött létre (Böröcz 2009, 2018; Böröcz & Sarkar, 2005).¹

Cikkünk egyik fontos állítása, hogy az EU és a NER kapcsolatának jobb megértéséhez elengedhetetlen az Európai Unió kialakulásával történeti szempontból foglalkozni. Röviden szólva, ahhoz, hogy megértsük e kapcsolat dinamikáját, első körben arra a kérdésre kell tudnunk válaszolni, hogy „mi az EU”? Tanulmányunk első részében tehát azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy milyen globális történeti és társadalmi átalakulás szerves részeként jött létre az Európai Unió. Majd ezt követően kezdünk bele az EU és a NER kapcsolatának vizsgálatába.

A vitához, illetve a kapcsolatok jobb megértéséhez hozzájárulásunk elsősorban módszertani. Arra teszünk kísérletet, hogy a világrendszer-elemzés nyomdokain, ezeknek a külső és belső fejlődési dinamikáknak az együttes kölcsönhatásait elemezzük. Ennek alapjául a függőségi elméletek módszertani kiindulását vesszük, aminek lényege, hogy a külső integráció a belső társadalmi folyamatokkal kapcsolódik össze és határozza meg azokat, viszont a belső folyamatok is visszahatnak a külső integrációra (Cardoso & Faletto 1979; Gagyai 2016). A külső és belső viszonyok közös, dialektikus, ám egyenlőtlen fejlődése áll tehát módszertani kiindulásuk középpontjában. A függőségi elméletek nyomdokain ezt a viszonyt egy hosszabb történeti időszávon (*longue durée*) és a globális viszonyok (világrendszer) összefüggéseinek keretében elemezzük, mind az EU kialakulásának, mind pedig azon belül, a kelet-európai félperifériás államok, így a NER fejlődésének kérdése szempontjából is. A kettőt egymástól elméletileg nem tartjuk elválaszthatónak, mert ezek nem szembeállnak egymással, minthogy azok az aszimmetrikus kapcsolatok, amelyek a NER-t is az Európai Unió fejlődéstörténetébe ágyazzák bele, az egyenlőtlen történeti fejlődés viszonyai között alakultak ki.

Elemzésünkben elsősorban a klasszikus világrendszer-paradigmára (Amin 2013), illetve Böröcz József munkáira építünk, ám azokat új szempontokkal egészítjük ki. Böröcz elemzésében az államot veszi alapegységnek, illetve a globális egyenlőtlenségeket is elsősorban az államközi rendszer működéséből vezeti le. Ilyen értelemben, az európai gyarmatosítás, illetve a dekolonizációt követő időszak európai súlyvesztésének jelentőségét a klasszikus világrendszer-elmélet észak-déli felosztása mentén értelmezi. Mi viszont a NER, illetve az európai integráció vizsgálata során nem az államot vesszük alapegységnek,

hanem az államot is a történeti szociológia szemszögéből vizsgáljuk meg. Vagyis az alábbiakban sem az állam, sem az államközi rendszer nem az elemzés kiinduló alapegysége.

Ehhez hasonlóan, az Európai Uniót sem elsősorban (poszt-)birodalmi képződménynek fogjuk fel, hanem ugyanazokkal a szociológiai osztálykategóriákkal igyekszünk belső viszonyait megragadni, mint amikkel az államra is rákérdezünk. Ehhez kiindulási egységnek a neogramsciánus nemzetközi kapcsolatoktól kölcsönzött *transznacionális osztály* és az európai tőkéscsoportok frakcióinak hierarchikus viszonyát (annak kialakulását és történelmi alakzatait) vesszük (van der Pijl, 1989, 2011, 2012). Elemzésünkben tehát maga az állam is, az EU-hoz hasonlóan, összetett tőkés frakciónáltsági intézményi kifejeződése.

Ezen frakciók szövetségeit vizsgáljuk meg a transznacionális tér hierarchiájában a kelet–nyugati, illetve rövidebben, a déli relációban is. Mivel alapvető fókuszunk a kelet–nyugati kapcsolatok alakulása, ezért a dél-európai tőkés frakciók integrációjának elemzésébe részletesen nem megyünk bele, az európai egyenlőtlen fejlődés bemutatásához azonban Dél-Európából is hozunk néhány kiválasztott példát. Ami a birodalmi keret továbbgondolásához használt külső (globális) vonatkozást illeti, a transznacionális és regionális tőkefrakciók transzatlanti kialakulásának történetéhez a neogramsciánus hagyományból kölcsönzött hegemoniaciklusok elméletét használjuk.

Az EU kialakulásának történeti szociológiája

A hegemonia korszakait történeti ciklusokra tagoljuk, amelyek a világrendszer fejlődésének szerves részeként alakulnak. Arrighi alapján, a világ gazdaság történetében megkülönböztetünk felívelő és hanyatló felhalmozási korszakokat, aszerint, hogy egy adott társadalmi és termelési rendszerben *bővülés* vagy *kimerülés* zajlik (Arrighi, 2010). A kimerülés fázisát gazdasági és politikai válságok jellemzik, amik végül kikényszerítik a termelési szerkezet átalakítását, s így az abba ágyazott társadalmi rendszer is megváltozik. Jó példa erre a világháborút követő fordista tömegtermelésre alapozott, jóléti társadalmak kora, amelyet – Arrighi és Silver (2008) kutatásai alapján – a korábbi brit hegemoniaciklust felváltó, észak-amerikai hegemoniára épülő ciklusként jellemezhetünk (Silver & Arrighi, 2008). A fordista ipari modell globális terjeszkedése azonban a hatvanas évek második felétől

elérte a globális kapitalizmus nagy ciklusaira jellemző *túltermelési* fázist (Brenner 2006; Roberts 2016). A további profitszökkenés elkerülése érdekében át kellett alakulnia a felhalmozás formájának. Az 1970-es évek olajválsága a világgazdasági struktúra további hanyatlását eredményezte. Ez a belátás a Böröcz-féle elemzés korszakolását is jól kiegészíti: értelmezésünkben az 1970-es évek dekolonizációs hulláma sem független az időszakot jellemző válságoktól. E keretből nézve, a 2008-as globális gazdasági válság maga is egy az észak-amerikai hegemoniaciklus végét eredményező, mélyebb strukturálisválság, amit minden valószínűség szerint, további gazdasági válságok, illetve sűrűsödő és mélyülő politikai krízisek fognak követni (Roberts, 2016).

A cikk során mind az EU megalakulását, mind a NER kialakulását ezekbe a globális folyamatokba ágyazva elemezzük. A cikk első részében az EU kialakulásának történeti szociológiai vázlatát adjuk, amelyen belül részletesebben vizsgáljuk az 1990-es évek két legfontosabb, integrációval kapcsolatos reformját: a *monetáris integrációt*, más néven az *Európai Monetáris Unió* (EMU) bevezetését és a *kohéziós politika* megerősödését. Véleményünk szerint, ez a két reformintézkedés nem önmagában az integráció mélyítéséről szólt, hanem a szélesebben vett társadalmi és politikai rendszer válságára adott reakció, vagyis röviden: *válságkezelés* volt. Értelmezésünkben tehát az integrációt meghatározó mérföldkövek a világrendszer strukturális válságainak termékei, beleértve a rendszer politikai intézményeinek krízisét is. Ezeknek az intézményeknek a kialakulása a második világháború időszakáig nyúlik vissza.

A világháború után Nyugat-Európa újjáépítése és a nemzetközi politikai-gazdasági rendszerbe való visszakapcsol(ód)ása az USA hegemoniája mellett ment végbe. A hidegháborús ideológia Európát politikai értelemben két részre osztotta, de az Egyesült Államok világgazdaságban betöltött példátlan súlya a „vasfüggöny” mindkét oldalának lehetőségeit meghatározta (pl. az 1950-es években a világban megtermelt jövedelem kb. felét az USA adta, a dollár nemzetközi szerepe és az amerikai haderő ereje is ezt a hegemoniát szolgálta). Az amerikai hegemoniára az egyik legjobb példa a Marshall-segély, amely a háború után nagy mennyiségű forrást jutatott Nyugat-Európába, és ezzel lehetővé tette a transzatlanti gazdasági tér integrációjának pénzügyi feltételét. A nyugat-európai országok társadalmi ekkortól az USA gazdasági és társadalmi modellje szerint alakultak át. A gazdaságban ez a szabad piaci elvek kiterjesztését, a transznacionális (elsősorban egyesült államokbeli) vállalatok és a fordista munka-

szervezési rendszer elterjedését jelentette, politikailag a növekedést szolgáló jóléti társadalmi szerződést, azaz a tömegtermelés és tömegfogyasztás egységét, a munkások anyagi helyzetének javítását és ezen keresztül fogyasztásuk növelését, kulturálisan pedig a liberális fogyasztói társadalom értékeinek elfogadtatását vonta maga után. E modell aranykora a transzatlanti térség mindkét oldalán az 1970-es évekig, a „hosszú lejtmenet” (Brenner, 2006) kezdetéig tartott. A hidegháborús légkörben, az USA felügyelete mellett, erre a társadalmi és gazdasági modellre épült a nyugat-európai társadalmak politikai integrációja. Az, amit ma az EU intézményi elődjének ismerünk a Maastrichti szerződés 1994-es hatályba lépése előtti időszakból (Overbeek, 2004). A folyamat, amely a vezető nyugat-európai tőkés osztályok tulajdonosi elitjeinek határokon átnyúló kapcsolataira épült, nemcsak az egyes államokon belül zajlott le. E kapcsolatok kiépülését és intézményesítését az amerikai tőkés érdekek is támogatták: ebből a „hálózatosodásból” nőtt ki az a szociológiai kategóriarendszer, amit van der Pijl transznacionális káderosztálynak nevez (van der Pijl, 2011, 2012).

Az integráció folyamatát nagyobbbrészt a gazdasági kapcsolatok bővülése generálta: a szóbanforgó érdekcsoportok, illetve az államban megjelenő képviselők a stratégiai iparágakat – így az energiatermeléshez szükséges szénipart, az iparnak fontos acélgyártást, valamint a technológiai megújulást szolgáló, a hidegháborús időszakban kulcsfontosságú atomipart – vonták először közös felügyelet alá (van Apeldoorn, 2004). Az integráció később kiterjedt a mezőgazdaságra, majd egyéb szolgáltató szektorokra, például a turizmusra vagy a pénzügyi rendszerre is. A gazdasági integrációval új intézmények jöttek létre, amelyek a közös felügyeletet már nemcsak kormányközi formában, hanem közös intézményeken keresztül is gyakorolhatták. Ennek köszönhetőn, az egyes országok gazdaságpolitikáit nem csak összehangolni lehetett: kialakultak az ún. „közös politikák”, így a közös kereskedelmi, vám-, agrár-, regionális, majd később monetáris politika (Wallace, Wallace, & Pollack, 2005). Az európai közösségeket vezető érdekcsoportok kísérletet tettek közös védelmi politika kialakítására is, ám a hidegháborús helyzet, illetve az USA hegemoniája ennek megvalósulását nem tette lehetővé. Az integráció első nagy hulláma az 1970-es évekkel lezárult; fő hajtóereje tehát már ekkor egyszerre gazdasági és geopolitikai jellegű volt.

Az 1990-es évekre az európai integráció is fordulóponthoz érkezett. A Szovjetunió felbomlásával a világrendszerben látványos geopoliti-

kai átrendeződés történt, aminek egyik eredőjeként súlyos gazdasági megrázkódtatás és csődhullám söpört végig a globális Dél államaiban. Valójában ekkor már legalább két évtizede tartott a globális világgazdasági rendszer „hosszú lejtmenete”. Az USA és az EU világgazdasági befolyása a hetvenes évek óta folyamatosan csökkent (Böröcz, 2018), miközben új, növekvő befolyású regionális centrumok fejlődtek ki Kelet-Ázsiától Latin-Amerikán át Afrikáig. Nyugat-Európában a hanyatlás jelei először az ún. „stagflációs válság” (a gazdasági növekedés megtorpanása és az infláció együttese) formájában mutatkoztak. Ennek egyik hosszú távú következménye az lett, hogy a romló piaci és termelési viszonyokat a vállalatok a bérek lefaragásával és a munkások stabil életszínvonalát biztosító rendszerek fokozatos lebontásával igyekeztek orvosolni (Cox, 1987).

Az 1990-es évekre azonban ez a válságkezelés már nem bizonyult elegendőnek. A nyugat-európai országok vállalatainak egyre nagyobb szüksége lett a szomszédos piacok bekebelezésére. Ezért az 1980-as évektől az európai integrációs folyamatokhoz kapcsolódott a területi bővítés stratégiája is, hiszen a belső piac kitágítása a vállalatok alkalmazkodását segítette. Először a sokkal fejletlenebb, a háború előttről megörökölt politikai diktatúráiból éppen kilábaló, dél-európai országokat vették fel. A déli bővítés segített piacot találni a nyugat-európai vállalatok termékeinek, s a dél-európai munkások megjelentek a nyugat-európai országok munkaerőpiacain, ami felgyorsította a korábbi jóléti rendszerek felszámolását. Később, a déli autoriter rendszerek 1970-es évekbeli bukását követően, a berlini fal leomlása körüli eufória rövid időre eltakarta a világgazdasági rendszer krízisének tüneteit.

A nyugat-európai gazdasági elit számára az integráció fenntartása volt a válságkezelés legfontosabb – gyakorlatilag egyedüli szupranacionális – eszköze. Ennek egyik legfontosabb alkotóeleme az *Európai Monetáris Unió* megalakítása volt, amelynek legismertebb eleme a közös pénz, az *euró* bevezetése. Már az 1970-es években – a dollár „uralmának” megingását követően – felmerült a közös európai fizetőeszköz ötlete (Werner-terv²). Ez akkor a sorozatos válságok, főleg az olajárak nyomán elszabaduló infláció miatt nem valósulhatott meg (Gowan, 1999). A monetáris integráció tehát, egyfelől, a világgazdaságban végbemenő kedvezőtlen folyamatok egyik következménye, maga is válságtermék: a dollár és az amerikai hegemonia súlyvesztésének eredménye volt. Másfelől, mint azt sejteni lehetett, a valutaövezetbe zárt országokat nem ugyanabban a mértékben érték a világgazdaság felől jövő kedvező vagy éppen kedvezőtlen hatások.

Emiatt a különböző fejlettségű régiók szoros összekapcsolódása később az EU-n belüli válságok egyik legfőbb forrása lett. Ahogy azt az egyébként mainstream integrációs elméletek is hangsúlyozni szokták – mint például a Mundell-féle optimális valutaövezetekről szóló tézis –: eltérő fejlettségű országokat nem lehet egy valutaövezetbe zárni, mert az állandósítani fogja, sőt, adott esetben még növelheti is a köztük lévő különbségeket (Mundell, 1968; Benczes, 2011). Ezeknek a strukturális különbségeknek az oka abban rejlik, hogy az európai centrumállamok – főleg Németország és néhány észak-európai szomszédja – világpiacra termelő vállalatainak szükségük volt egy számottevő vásárlóerővel rendelkező, védett piacra közvetlen környezetükben (a monetáris térségen belül). Így ezek a vállalatok a kedvezőtlen nemzetközi körülmények ellenére is sikeresen tudtak alkalmazkodni a világpiac felől jövő kihívásokra. Ki tudták használni e „szomszédos” övezet által felkínált kedvező feltételeket, az olcsó és képzett munkaerőt. A növekvő uniós kifizetéseknek köszönhetően pedig közben megerősítették a periféria társadalmainak vásárlóerejét, s ezáltal még piacot is teremtettek saját termékeiknek. Ugyanakkor ez a „belülről jövő”, fokozódó versenyhelyzet a valutaövezet periferiáin a helyi ipari termelő egységek eltűnéséhez vezetett. A dezindusztrializációs folyamat leginkább Dél-Európa gazdaságában okozott strukturális átrendeződést (López & Rodríguez, 2011). A szerkezeti különbségek a választóknak hosszú ideig nem tűntek fel, és a csatlakozásban érdekelt elitek sem szenvedték kárát, sőt, politikai hasznot tudtak húzni a bőséges uniós források elosztásából.

A monetáris unió körvonalazódásakor egyértelmű volt, hogy a vázolt okok miatt a tagországok közötti társadalmi különbségek állandósulnak, vagy akár meg is nőhetnek, ami könnyen politikai feszültségekhez vezethet. A 1980-as évek második felében a monetáris integrációt előkészítő Delors-tervnek az egyik legfontosabb célkitűzése ezért a különbségek csökkentése volt (Wallace et al., 2005, 214). Emiatt alakították ki a regionális politikákat, és szélesítették ki a strukturális és kohéziós alapokat. Az EU-tól érkező transzferek (a közös költségvetésből a tagállamokba juttatott pénzek) forrással látták el a „kevésbé fejlett” tagállamokat, ami ideig-óráig képes volt fenntartani a térség pénzügyi egyensúlyát, és megnövelte a lakosság vásárlóerejét. Ez utóbbit leginkább a tőkével és technológiával jól ellátott nyugati vállalatok tudták kihasználni. A helyi, általában fejletlenebb termelőerőket lerombolták, aminek következtében a kis és közepes termelők általánosságban nehezebb helyzetbe kerültek. A helyi tőkés

vállalkozók nagyon kevés területen voltak képesek profitálni ebből a folyamatból – leginkább a hazai szolgáltató szektorokban (mint amilyen a turizmus, a kiskereskedelem, esetleg a bankszektor), illetve a szintén helyhez kötött vagy közvetlenül az állami szabályozás alá eső építőiparban. Mivel a transzferek formájában nagy mennyiségű forrás a helyi infrastruktúra fejlesztésére áramlott be, az építőipari vállalkozók és a velük szövetkező politikai elitek a rendszer növekvő belső ellentmondásainak ellenére is haszonélvezői maradtak e kedvezőtlen folyamatoknak. Sőt, még olyan extrém esetben is ragaszkodtak az euróhoz, mint amilyen a 2008-as válságot követő görög államcsőd volt.

Az EU-n belüli strukturális különbségek hatásai a 2008-as válsággal kerültek a felszínre. Ekkor derült ki, hogy az EU „kevésbé fejlett” országai egyoldalúan függenek az uniós pénzcsapoktól, és saját termelőerejük gyengesége miatt a perifériára átterjedő – eredendően a centrumban kirobbant – strukturális válságot egyedül nem tudják gyorsan megszüntetni. A középosztályok meggazdagodása nagyrészt egy illúzió (a beáramló pénzek által felvert ingatlanárakon és építőipari boomon) alapult, amelynek elvesztése politikai földrendést okozott Dél-Európa legtöbb államában (vö. López & Rodríguez, 2011). Ennek leglátványosabb példája a görög válság volt. A görög példán jól látszik, hogy az 1990-es évek elején kialakított monetáris integráció hogyan vezetett az országok közötti egyenlőtlenségek fennmaradásához, a strukturális és kohéziós alapokból beáramló fejlesztési pénzek pedig hogyan konzerválták a szerkezeti különbségeket, illetve a forrásokat hogyan használta fel a korrupt politikai elit és oligarcha holdudvara saját vagyongyarapításra (Pogátsa, 2014; Artner, 2015). De a mi szempontunkból nézve, a görög válság mégsem pusztán a korrupt görög oligarchia belharcainak eredménye, hanem azé a gazdasági struktúráé, ami legelsősorban a nyugat-európai (és zömmel német vagy francia) ipari és pénzügyi nagyvállalatok érdekeire, világgazdasági alkalmazkodásuk stratégiájára épült. Görögország esete politikai szempontból azért érdekes, mert a tágabb strukturális problémákból eredő, példátlan válság olyan belpolitikai folyamatokat tudott indukálni, amelynek során egy retorikájában baloldali, „megszorítás-ellenes” kormány képes volt hatalomra kerülni. A földcsuszamlásszerű politikai változás után azonban a pozícióba kerülő politikusok nem voltak képesek változtatni sem a válságot kiváltó szerkezeti problémákon, sem pedig a válságkezelés neoliberais logikáján (Varoufakis, 2017).³ A görög válság és annak európai kezelése azzal a tanulsággal is szolgál, hogy a globális társadalmi rend-

szer egészének függőségei hogyan kényszerülnek rá egy adott térség társadalmára, milyen strukturális kényszereken keresztül alakul egy ország belpolitikája, és hogy ez azután hogyan tud visszakapcsolódni a külső függőségi viszonyokra. Ebben benne van az az aszimmetrikus kapcsolatrendszer, ami miatt Böröcz és mások az uniós intézményeket neokoloniális birodalmi képződményként aposztrofálják. Bár a történelmi pálya és a belpolitikai kontextus is nagyban eltér Magyarországon a görögök tapasztalataitól, mégis a strukturális beágyazódás viszonyaiban számos hasonlóságot találhatunk.

Magyarország az EU-ban: A „Brüsszel elleni szabadságharc” és a „megmentő Európa” mint gazdasági érdekek

Az EU megalakulása óta az USA gazdasági és politikai vezető szerepére épülő tőkés világrendszerbe ágyazódott be. Az 1970-es évektől kezdődő válságkezelő átrendeződés során a nyugati tagállamok tőkés elitjei az integráció mélyítésével (az 1990-es évektől a monetáris unióval, a kohéziós politika megerősítésével) és új tagállamok felvételével próbálták orvosolni a világ gazdasági válságból származó kedvezőtlen folyamatokat. E stratégia azonban további strukturális feszültségeket eredményezett, amelyek a 2008-as válsággal kerültek ismét a felszínre.⁴ Bár első ránézésre a dél-európai és a kelet-európai politikai és gazdasági krízisek között inkább a különbségek a feltűnők, ám néhány szempontból a magyar és a görög helyzet között párhuzam vonható. Először is, a 2008-as válság során mindkét ország esetében olyan mély strukturális problémák kerültek a felszínre, amelyek jól szemléltetik az EU-n belüli centrum–periféria viszonyokat, akár déli, akár keleti perifériáról beszélünk. Másodszor, a begyűrűződő válság negatív társadalmi hatásaival szembesülő választók politikai preferenciáinak eltolódása mindkét ország esetében földcsuszamlás-szerű belpolitikai változásokat okozott. Harmadrészt, a közbeszédben mindkét esetben olyan esszenicalizáló magyarázatok dominálnak („lusta görögök”, „fasiszta magyarok”), amelyek elfedik a politikai, gazdasági és társadalmi történések valós dinamikáit, és ezzel megnehezítik a társadalomtudományos elemzést. A cikk további részében egy olyan keretben elemezzük röviden a NER és az EU viszonyát, amely a külső és belső politikai-gazdasági erők dialektikáját veszi kiindulópontnak, és a problémát nem pusztán az ideológiák szintjén próbálja megragadni.

A görög és a magyar eset abban is hasonlít, hogy a belpolitikai események a perifériákat jellemző, nagyon tagolt elitfrakciók küzdelme mentén alakulnak. A tagoltság külső oka a világgazdasági integráció aszimmetrikus formája és annak következményei. A belső okok pedig a nagyon élesen szétváló és rendkívül kompetitív ideológiai mezőben jelentkeznek. Bár az élesen szembenálló ideológiák magukat „megmentőnek”, a felzárkózás bajnokának, míg az ellenfelet az elmaradottság okozójának hirdetik, valójában egyik elitfrakció sem képes azokat a modernizációs ígéreteket teljesíteni, amelyeket saját ideológiája hirdet. A fragmentált elitek politikai helyzete ugyanis rendkívül ingatag, a külső függőségekhez való viszonyulásuk pedig – ideológiai ellentéteik ellenére is – hasonló.

A kizárólag a politikai ideológiákra összpontosító nézőpontból az látszik, hogy Magyarországon az EU-ról való gondolkodás egy kétosztatú ideológiai térben történik. Az egyik oldalon találjuk az Orbán Viktor és a NER által megtestesített „szabadságharcos” retorikát, amely azt hangsúlyozza, hogy „ne legyünk gyarmat”. Eközben ellenzéki oldalon, az „ellenségem ellensége a barátom” ideológiai elv alapján, az EU lépten-nyomon a magyar demokrácia potenciális megmentőjének szerepében, az orbáni politika természetes (és kívánatos) ellenpontjaként tűnik fel. Azonban ha a politikai kommunikáció mögé nézünk és azt is megvizsgáljuk, hogy a „szabadságharcos” és az „européer” narratívát képviselő elitcsoportok milyen gazdasági és politikai függőségi rendszereken keresztül kapcsolódnak az EU-s struktúrákhoz, akkor az EU-ellenes („szabadságharcos”) és EU-barát („megmentő Európa”) ideológiák szembenállása mögött hierarchikusan tagolt, az európai tőkemozgásokkal mindkét oldalon mélyen összekapcsolódó, azokkal lényegileg egybevágó, helyi tőkés frakciók érdekkapcsolatainak szövevényes és fragmentált rendszerét találjuk. Egy olyan politikai tájékozódáshoz, amely nem pusztán az elitfrakciók látszólagos hatalmi érdekeiből indul ki, szükség van egy megalapozottan kritikus, a létező ideológiai pólusok mögötti gazdasági és politikai érdekeket feltáró elemzésre. A kérdés tehát az, hogyan lehet megérteni a „szabadságharcos”, és a „megmentő Európa” szólamok mögötti álláspontok történeti materiális és globális mozgatórugóit.

Ezek alapján az látszik, hogy 2010 után a Fidesz-kormány, felhasználva a korábbi külföldi befektetésekre épülő modell és az azt támogató politikai ideológiák térvesztését, programját a nemzeti szabadságharc jelszavával hirdette meg, amely a gazdasági folyamatok szintjén egy nemzeti tőkés réteg kialakítására és támogatására

irányult. Ugyanakkor gazdaságpolitikájában nem tekinthetett el attól, hogy a magyar gazdaság – a posztszocialista integrációs folyamat eredményeként – erősen függ az európai centrumállamoktól (Bohle & Greskovits 2012). A magyar gazdaságot az EU-transzferek (és a centrumországokból származó hitelek) tartják fenn, ugyanúgy, mint más perifériákat (Geröcs & Pinkasz, 2018).

Míg az Orbán-kormány társadalom- és gazdaságpolitikai ideológiájában egy nemzeti-tőkés programot fogalmaz meg, osztálypolitikája egyfelől egy klientúrába ágyazott felső-középosztály megerősítését, másfelől a külföldi ipari befektetőket kiszolgáló, olcsó munkaerő kiárúsítását és „fegyelmzését”, harmadrészt pedig a tartósan munkajövedelem nélküli, elsősorban vidéken koncentrálódó szegénység központosított ellenőrzését (pl. közmunka) célozza (Czirfusz 2015; Meszmann 2016). Míg a kormány a politikai nyilvánosságban megfogalmazott ideológiájában támadja az EU egyes értékeit és hangosan konfrontálódik, a gazdasági folyamatokat tekintve alapvetően az európai tőke alárendelt szövetségeseként működik.

Az európai tőkének való alárendeltséget természetesen nem a NER hozta létre, hanem az egy hosszú történeti, függő fejlődésnek az öröksége, amiben maga a NER is kialakult. Ennek a folyamatnak a történeti elemzése elengedhetetlen ahhoz, hogy megértsük a NER létrejöttének külső körülményeit.

Mint a tanulmány első részében már megmutattuk, az 1970-es évektől beinduló, első nagy bővítési hullám az Európai Közösségekre (EK) is ható világgazdasági válságra adott reakció volt. A bővítést pártoló gazdasági érdekeket többek között az vezérelte, hogy a centrumállamok vállalatai a zord világgazdasági körülmények között új, védett piacokhoz, jó infrastruktúrához és olcsó munkaerőhöz jussanak. A német járműipari vállalatok például lelkesen támogatták Spanyolország felvételét, és nem sokkal azután, hogy a 46 milliós lakosságú ibériai állam az EK tagja lett, a legnagyobb német járműgyártó, a VW lényegében már fel is vásárolta a helyi autógyártó vállalatot, a Seatot. A déli bővítést a 2000-es években követte a keleti, amiből szintén számos nyugat-európai vállalat tudott hasznot húzni. A Seat történetéhez nagyon hasonlított a csehszlovák sikermárka, a Škoda 1992-es privatizációja, amiből szintén a VW húzott hasznot. Kelet-Európában jellemzően a német feldolgozóipari (főleg járműipari és elektronikai) vállalatok, valamint a belga, olasz, skandináv és osztrák bankok terjeszkedtek, amelyek az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején kiobbant pénzügyi válságban ezt találták a legjobb eszköznek pro-

fitjuk megőrzésére (Pósfai, Gál, & Nagy, 2018).⁵ Nem véletlen, hogy az 1990-es évek közepétől beindított monetáris integráció leginkább a pénzügyi szektor vállalatait hozta helyzetbe, amelyek válságkezelésében egyre fontosabb szerepet játszottak a hitelezés szempontjából még érintetlen kelet-európai piacok. A Baltikumban a svéd bankok, Közép-Európában az osztrák pénzintézetek voltak a legaktívabbak. Az integráció motorja a keleti bővítést megelőző kisebb, de annál fontosabb bővítési kör volt, amelynek során Svédország, Finnország és Ausztria vált a már monetáris célokkal is létrejövő Európai Unió tagjává, és erősítették meg a centrumállamok érdekcsoportjait. Mind az osztrák, mind a svéd vállalatok a keleti terjeszkedés gördülékenyebbé tételéhez használták ki újdonsült uniós tagságukat. Az Európai Unió tehát válságkezelése során nemcsak a periféria irányába, hanem a centrum felé is bővült.

A keleti tagállamok kapcsán érdemes hangsúlyozni, hogy a bővítés politikai feltételei közé tartozott a gazdasági szerkezetváltás, konkrétan a belső piacok teljes megnyitása, és a betelepülő nyugati cégek igényeinek való egyoldalú megfelelés. Ez utóbbiakról a csatlakozás eufóriájában persze kevesebb szó esett. A közbeszéd inkább a demokratizálódást, a korrupció visszaszorulását és a nyugattal („Európával”) való szimbolikus újraegyesülést hangsúlyozta. Holott az 1990-es évek közepétől látványos és egyértelmű volt a nyugati vállalatok térnyerése, ahogyan ennek a gazdaság szerkezetére és a társadalmi viszonyokra gyakorolt óriási hatása is (Vigvári 1990; Lóránt 2005). A gazdaság megnyitása, a munkaerő mobilizálása, rugalmassá tétele és kvázi „kiárusítása”, a beáramló külföldi tőke helyi elosztása (függetlenül attól, hogy ez a tőke hitelből – mint például a külföldi bankok nyújtotta lakáshitelek – vagy uniós támogatásokból, esetleg a betelepülő cégeknek köszönhető működő tőke beáramlásából származott) a rendszerváltó elitnek érdekeit szolgálta. Sőt, egy idő után a rendszerváltó elit a mind zordabb társadalmi és gazdasági viszonyok miatt egyre jobban rá is lett utalva ezekre a pénzügyi átutalásokra.

Bár a rendszerváltás óta versengő „jobboldali” és „baloldali” elitnek mérkőzésüket a belpolitikai nyilvánosságban ideológiai különbségekkel magyarázták, valójában a választók figyelméért való versengés mögött a politikai és gazdasági érdekcsoportok világgazdasági mozgásokba ágyazott szövetségei állnak, ami nem jelenik meg közvetlenül az általuk kitermelt politikai ideológiákban (Éber, Gagy, Geröcs, Jelinek, & Pinkasz, 2014). A különböző politikai frakciók – meghatározott politikai pozícióik mentén – maguk is az

egyik vagy másik típusú (a nemzetközi vagy a nemzeti tőkés programban megnyilvánuló) gazdasági integrációban érdekeltek, hiszen ezen keresztül tudják hatalmukat biztosítani. Ha a magyar gazdasági és politikai elitek világ gazdasági beágyazottságát nézzük, azt látjuk, hogy az 1970-es évek válságától és eladósodási spiráljától kezdve, a világ gazdasági integrációt a külföldi befektetésekre és kölcsönökre épülő modell jellemezte, az 1990-es években a privatizáció nyomán befolyó befektetések, a zöldmezős beruházások, a 2000-es években pedig az akkor még olcsó hitelek, illetve az európai transzferek révén. Ez a minta a 2000-es évek második felére merült ki, miután lezárult a privatizáció, és egyre kevesebb működőtőke áramlott be az országba.⁶ Amíg a működőtőke által vezérelt formula dominált, addig ez azoknak kedvezett, akik ezt a fajta integrációt irányították (e csoportok jellemzően a privatizáció nagy nyerteseivé váltak: a rendszerváltás előtti szocialista apparátuson belül a nyugati nyitást végrehajtó menedzsereknek, később pedig azoknak a vállalkozóknak, akik a külföldi befektetésekhöz kapcsolódó infrastrukturális beruházásokat valósították meg (pl. az osztrák építővállalat, a Strabag strómanjainak), s akik ekkor még elsősorban a szocialista és liberális politikusok szövetségesei voltak (Szalai, 2001). Ezzel az elitfrakcióval szemben az MDF, majd a Fidesz által megfogalmazott nemzeti tőkés program defenzívában volt, mindaddig, amíg a szocialista-liberális koalíció által támogatott gazdasági modell a 2006-os hazai válsaggal – politikailag és gazdaságilag – végleg ki nem merült. A „nyugatos” vs. „nemzeti” ideológiák összecsapása mögött a külföldi befektetések és kölcsönök köré szerveződő és a magyar társadalom kapitalista integrációját a hazai tőkéscsoportok javára végrehajtani kívánó *két elitfrakció* küzdelme állt (Éber, Gagy, Geröcs, Jelinek, & Pinkasz, 2014).

Azok a széles társadalmi rétegek, amelyeknek sem az egyik, sem a másik elitcsoport általi integráció nem kedvezett, nem véletlenül maradtak ki ebből az elitharcból. A világ gazdasági integráció ugyanis a társadalom nagyobb része, a munkabérekből élő tömegek kárára ment végbe. A rendszerváltó kelet-európai elitek leginkább az olcsó munkaerő mobilizálásával, végső soron, ennek a világ piacon történő kiadásával tudták véghez vinni gazdasági integrációjukat. A problémára a politikai kommunikáció jellemzően ideológiai jellegű válaszokat adott: a „nemzet”, illetve a „demokrácia” címszavak fedik el az adott elitcsoport és az integráció veszteségeinek ellentétes érdekeit (Gagy, 2014). Az ideológiai megosztottság (nagyon hasonlóan más félperifériás országok elitstratégiáihoz) maga is a globális centrum-

gazdaságokhoz való felzárkózás ígérletét mozgósítja, miközben az ideológiákat megfogalmazó elitfrakciók a gyakorlatban az integráció előnyeit és költségeit úgy osztják újra, hogy az saját javukat szolgálja.

Az EU-csatlakozás óta, de különösen a 2008-as válságot követően, egy olyan korszak kezdődött Magyarországon, amelyben a külső pénzügyi egyensúlyt és az országon belüli beruházásokhoz szükséges forrásokat szinte kizárólag az uniós transzferek biztosítják. Ezek nélkül az ország nagyon hamar újra adósságspirálban találná magát (Geröcs & Pinkasz 2018). Mint arra Thomas Piketty egyik tanítványa egy nagy vihart kavart doktori disszertációban felhívta a figyelmet, az az ellentmondásos helyzet alakult ki Kelet-Európában, hogy az eladósodást az EU-csatlakozással bejövő vállalatok okozzák, azáltal, hogy sokkal több profitot visznek ki ezen országokból, mint amennyi tőkét (beruházás vagy bér formájában) behoznak, s ezáltal megbontják a pénzügyi egyensúlyt. Utóbbit maga az EU képes helyreállítani, és mint azt Pikettyék megmutatták, a Delors reform keretében kialakított kohéziós és strukturális pénzügyi transzferek éppen ezt a célt szolgálják (Piketty, 2018). Nagyon sommásan azt mondhatjuk, hogy a beáramló uniós pénzek tartják fenn azt a rendszert, amely a centrumországok vállalatainak és bankjainak globális versenyképességéhez szükséges. A kelet-európai elitek ebben a függőségi helyzetben vívják meg ideológiai és gazdasági csatáikat. Ezek a csaták érdemi változást – például a függőségből történő kiszakadást – nem eredményeznek, sőt, hosszabb távon ráerősítenek a külső függésre. Az EU-s forrásokból finanszírozott beruházásokon keresztül a pénzek jelentős része egyébként is ezekhez a nyugat-európai nagyvállalatokhoz áramlik vissza, mivel a technológiaigényes nagy projekteket, mint például a metróépítést, a vasútfejlesztést, egy új víztisztító vagy szemétegető megépítését a periféria tőke- és technológiaszegény cégei képtelenek egyedül, saját erőforrásaikból elvégezni (Eurologus, 2017). Nekik a stadionépítések, vagy más kisebb projektek maradnak.

Ezt a kizsákmányoló viszonyt a 2010 előtti kormányok azzal az ideológiai üzenettel legitimálták, hogy a liberalizáció a társadalom egészének érdekében áll, ám a folyamat előnytelen oldala árnyékban maradt. Pedig voltak botrányok már akkor is, például a Strabag és az útépitések körül, ami ráadásul a helyi, nemzeti tőke érdekeit is sértette, mert még saját hazai piacokról is kiszorultak (Gille, 2014). A 2010-es válság a helyi tőkésosztálynak adott politikai lehetőséget, hogy megszervezze magát és elfoglalja azokat a kis területeket, ahol az uniós források biztosította beruházások révén maga is képes meg-

gazdagodni. Ilyen területek az infrastrukturális fejlesztések, az építőipar és a mezőgazdaság (vö. EU-s agrártámogatások). A 2010 utáni váltásban a Fidesz szervezte meg azt az új történelmi blokkot, amely sikeresen összeszervezi a különböző helyi tőkés érdekeket, és nemzeti jelszavakkal, a felzárkózás és a szabadságharc politikai retorikájával megtámogatva, a helyi tőke számára kedvező módon osztja újra az EU által biztosított forrásokat. Politikai hatalmának stabilizációjához ezekből a részben már tőle függő helyi tőkésekből épít lojális gazdasági (nemzeti tőkés) holdudvart. Fontos látnunk, hogy ez a folyamat nem az EU struktúrája ellenében történik, hanem az uniós pénzosztás és általában az európai gazdasági rendszerbe történő integráció módoként, nagyrészt az EU-n keresztül beáramló pénzekre alapozva.

A NER az európai integráció perifériás formáira jellemző – oligarchikus klientúrara épülő – gazdasági és ideológiai rendszer szélsőségesen centralizált formája. Ez azonban nem a magyar állam immanens tulajdonsága – mint ahogy a Magyar Bálint-féle „maffiaállam”-koncepció sugallja –, hanem éppen az Európán belüli egyenlőtlen fejlődés rendszerszintű következménye, a külső integráció és a gazdasági szakosodásból eredő aszimmetriák belsővé válásának következménye. A NER tehát retorikájában EU-ellenes, de a valóságban a nyugati tőkés érdekeket nem sérti. Sőt, a válság idején sok esetben áron felül „mentette ki” a bajba jutott nyugati vállalatokat (Mihályi 2015). A külföldre exportáló transznacionális vállalatoknak ugyanolyan, sőt, még nagyvonalúbb kedvezményeket nyújt, mint elődei (lásd például az adókedvezményeket vagy a munka törvénykönyvének megváltoztatását). Államosítani csak bizonyos szektorokban kezd, jellemzően ott, ahol a helyi, „nemzeti” tőkének mozgástere van, és ami politikai szempontból is fontos. Ilyen például a kiskereskedelem, a hitelpiac, a távközlés egy része, a közművek és az energiacegek (Geröcs 2013; Mihályi 2015).

Innen nézve, ami a Fidesz éles retorikai váltásának látszik a szocialista és liberális pártok korábbi EU-narratíváihoz képest („szabadságharc”), valójában nem jelent teljes szembefordulást Brüsszellel. A retorikai felhang ellenére, egyik sem megy szembe igazán a centrum vállalatainak érdekével, sőt, még az uniós politikai felépítménybe is belesimulnak, akár a liberalizációt, akár a helyi, nemzeti tőke érdekeit képviselik. A számtalan szociális ígélet ellenére, a társadalom jelentős részének létbiztonságáért egyik elitstratégia sem tesz érdemi lépéseket. Sőt, az ideológiai különbségektől függetlenül, az elitcsoportok csak a létbizonytalanság általános növekedésével képesek saját pozí-

ciójukat megerősíteni. A nemzeti tőke ugyanis nem egyenlő a nemzettel. A nemzeti tőke ugyanolyan elnyomó, mint a nemzetközi, s a nemzetközi tőkével zajló egyezkedésben csupán saját magát igyekszik előnyösebb helyzetbe hozni, amihez a nemzeti ideológiát mozgósítja.

A nemzeti és nemzetközi tőke közötti mindenkori egyezkedésben az időleges kompromisszum azonban külső hatások függvényében jön létre. Mivel a nemzeti tőkésosztály hatalomszerzése is a válság következménye, ezért egy bármikor bekövetkező globális gazdasági válság továbbra is állandóan fenyegeti. A NER ilyen értelemben akkor fog szétesni, amikor nyilvánvalóvá válik az ellentmondás a retorikai trükkökkel megtámogatott ideológia és a gazdasági érdekek között. A feszültség nem elsősorban a belső ideológiai harcokból fakad, hanem a globális kapitalista gazdasági rendszer hanyatlásának következménye.

Téves alapokon áll az az ellenzéki oldalon gyakran felmerülő vélemény, miszerint az EU fogja megvédeni a magyar demokráciát a Fidesztől. Ahogy megmutattuk: az ideológiai térben történő egymásnak feszülés mögött az alapvető gazdasági struktúrákat nézve, egyáltalán nem zajlik „szabadságharc” a Fidesz és az EU között. Az EU mint gazdasági-politikai rendszer logikáját elemezve, azt láthatjuk, hogy míg 1990 és 2010 között egy „nyugatosnak” mondott, a nemzetközi tőkével szövetségre lépő elitcsoport szervezte meg az európai és globális gazdasági térbe való beágyazódásunkat, addig 2010 után az irányítást egy másik, politikailag a Fideszhez lojális, „nemzeti tőkés” oligarcharéteg helyzetbe hozásában érdekelt politikai elit vette át. Bár első ránézésre a két stratégia homlokegyenest eltérőnek tűnik, valójában a rendszer működését nézve nem lényegi a különbség. Az elmozdulás egy szűk mozgástérben történik, aminek keretét az EU centrumából eredő súlyos gazdasági és pénzügyi függőségek jelölik ki.

A demokrácia letéteményeseként fellépő, de az erőforrások csatornázását tekintve sokszor elnyomó és polarizáló EU és a ma ezt kritizáló, felemelkedőben lévő jobboldali elitek nem a politikai ideológiák történelem nélküli világának két ellentétes pólusai, hanem ugyanazon történeti folyamat eredményei. Az Orbán-féle NER szintén a világ-gazdasági rendszer hanyatlása és a nyomában járó, egyre mélyülő válság terméke. Csak első ránézésre – ideológiájában – képvisel mást, mint az „EU-barát” elitblokk, valójában azonban éppen úgy belesimul a globális kapitalizmus fejlődésének logikájába és aktuális válságkorszakának európai trendjébe, mint liberális elődje.

Bár a 2008-as pénzügyi és gazdasági világválság egyelőre – pusztán gazdasági értelemben – elcsitult, ám utóhatásai egyre súlyosabb politikai krízissé állnak össze a transzatlanti térség mindkét partján: lásd például a brit Brexit-népszavazást, a legújabb olasz és spanyol kormányválságokat, Donald Trump hatalomra kerülését az Egyesült Államokban vagy a menekültválságot és annak kelet-európai fogadtatását. A válság korábban elképzelhetetlen politikai változások formájában gyűrűzik be az EU intézményrendszerébe és a tagországok belső folyamataiba. Egyre nyilvánvalóbb, hogy a demokrácia és a szabadságjogok ideái ellentmondásba kerültek az EU mindennapi működésével – erre jó példa a görög gazdasági válság antidemokratikus, külső hatalmi eszközökkel történő kezelése. Véleményünk szerint, nem egyszerűen arról van szó, hogy az „európai demokráciákat” veszélyezteti a szélsőjobboldali pártok megerősödése. Egyrészt, a probléma ennél nagyobb: az amerikai központú világrend 1970-es évektől induló gazdasági hanyatlásának késői korszakába léptünk. A világgazdaság hanyatló korszakában, az USA mellett az EU is folyamatosan veszít relatív gazdasági súlyából, illetve ezzel párhuzamosan, a világ más pontjain megerősödő hatalmi centrumokhoz képest politikai súlyából is, hiszen önmaga is az amerikai központú világgazdasági rendszer terméke. Az EU-ban érdekelt gazdasági és politikai elitek a lecsúszásból eredő pozícióvesztést többféle eszközzel próbálták megállítani. Mint láttuk, ezt szolgálta a kohéziós politika megerősítése és az euró bevezetése is. A válságot ezzel ideig-óráig sikerült elodáznia, de a 2008-at követő átalakulás egyre nagyobb erővel alakítja át a társadalmi viszonyokat.

A gazdasági problémákból fakadó, egyre mélyülő társadalmi egyenlőtlenségek rövid távon nem látszanak megfordíthatóknak. Ilyen értelemben, az EU jövőjével kapcsolatban is számos irány mutatkozik. A neoliberális alapokhoz történő visszatérésnek egyre komolyabbak a társadalmi és politikai költségei. Az uniós intézményrendszer könnyen válhat a felemelkedő, új, szélsőjobboldali politikai koalíciók középpontjává. Ez az, amiben a NER külpolitikájának csinálói érdekeltek, hiszen a NER túlélésének is ez lehet az egyik záloga.

Ezt a lehetőséget már csak azért sem lehet kizárni, mert a világgazdasági válság azt is megmutatta, hogy az EU-hoz kapcsolódó (ideológiai természetű) vágyak és anyagi (gazdasági) előnyök hogyan állnak ellentmondásban. A görög példa jól illusztrálja, ahogyan a

demokráciát és az emberi jogokat elviekben támogató EU valódi válsághelyzetben a nagytőkés érdekek érvényesítőjeként lép fel, és a korábbi gyarmati viszonyokat idéző módon, a Böröcz József által idézett „újgyarmati” eszközökkel kezeli a rendszerválság feszültségeit, amelyek az EU perifériáján felbukkannak. A NER döntéshozói ezt a feszültséget igyekeznek saját javukra fordítani egy nemzeti tőkésekből álló, új nemzetközi koalíció létrehozásával.

Jegyzetek

- ¹ Az Unióval kapcsolatban hasonló kritikai társadalomtörténeti elemzéseket az *Eszmélet* folyóirat hasábjain lehetett olvasni a csatlakozást követő években (lásd pl. Andor, Krausz & Szigeti, 2013).
- ² A Werner-terv az európai monetáris unió 1980-ig történő létrehozására dolgozott ki ütemtervet Pierre Werner luxemburgi miniszterelnök felügyelete alatt. A terv sosem valósult meg, mert a Bretton Woods-i árfolyamrendszer összeomlott és az egyre mélyülő olajválság nyomán a tagországokban recesszió alakult ki.
- ³ Mára a Sziriza népszerűsége jócskán visszaesett, és néhány szimbolikus jellegű változáson kívül a megszorításpárti, transznacionális tőkéssztyál érdekei érvényesülnek a görög választók kinyilvánított akaratával szemben is.
- ⁴ Érdemes itt megemlíteni, hogy az EU-tagországok válságkezelésére létrehozott alapok felügyeletét – elsősorban a német kormány ragaszkodása miatt – szinte minden esetben a Nemzetközi Valutaalapra (IMF) bízta. Az EU politikai értelemben továbbra is az amerikai hegemonia függeléke. Mind a válság, mind pedig annak kezelésmódja a transzatlanti térség meghatározó nemzetközi intézményeinek működéséből ered. További alakulását is e szélesebben vett transzatlanti gazdasági és politikai rendszer működése határozza meg. Ennek a geopolitikai rendszernek a válsága az, amit ma az EU válságaként látunk.
- ⁵ Érdemes megjegyezni, hogy néhány európai centrumállam maga is ekkor csatlakozott az 1990-es évekre összeálló Európai Unióhoz. Ez a történet az ő szempontjukból sem volt független válság sújtotta vállalkozásuk expanziós alkalmazkodásától.
- ⁶ A működő tőke kimerülését az adósságból finanszírozott ún. privatizált keynesiánus modell követte, ami az állami újraelosztáshoz ismét a külföldi – most már nagyjából – magáncsatornákon keresztül érkező hitelekre épült (vö. Crouch 2009).

Hivatkozások

- Amin, S. 2013: Az európai rendszer programozott összeomlása. *Eszmélet* 97. sz. (2013. tavasz) 56–71.
- Andor L., Krausz T., Szigeti P. 2013: A kapitalizmust nem az EU hozta létre... Andor László válaszol Krausz Tamás és Szigeti Péter kérdéseire. *Eszmélet* 100. sz. (2013. tél) 74–81.
- Artner A. 2015: Görögország vergődése az átalakuló világban. *Eszmélet* 108. sz. (2015. tél) 18–42.

- Arrighi, G. 2010: *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. London; New York, Verso.
- Benczes I. 2011: Az európai gazdasági kormányzás előtt álló kihívások. *Közgazdasági Szemle*, LVIII. évf., 2011. szeptember, 759–774.
- Bohle, D. and Greskovits B. 2012: *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Ithaca, NY, Cornell University Press
- Brenner, R. 2006: *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005* London, Verso.
- Böröcz J. 2009: *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. London New York, Routledge. Magyarul: *Az EU és a világ. Kritikai elemzés* Budapest, Kaligramm, 2018.
- Böröcz J. 2012: Hungary in the European Union: “Catching Up”, Forever. *Economic & Political Weekly*, 47 (23), 22–25.
- Böröcz J., & Sarkar, M. 2005: Mi az Európai Unió? *Politikatudományi Szemle*, (3–4), 151–177.
- Cardoso, F.H. and Faletto, E. 1979: *Dependency and Development in Latin America* Berkeley, CA, University of California Press
- Cox, R. 1987: *Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History*. Columbia University Press
- Crouch, C. 2009: Privatized Keynesianism, an Unacknowledged Policy Regime, *The British Journal of Politics and International Relations*, Vol. 11 (No.3). 382–399.
- Czirfusz M. 2015: A közfoglalkoztatás térbeli egyenlőtlenségei. In: Fazekas K; Varga J (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök, 2014*. Budapest, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 2015. 126–138.
- Eurologus 2017: Bevallotta a német EU-biztos, miért éri meg a kelet-európai országokat támogatni. *Eurologus*, 2017. 02. 28.
https://index.hu/kulfold/eurologus/2017/02/28/nemetszagt_nagyot_szakit_az_eu-bol/
- Éber M. Á., Gagyí Á., Geröcs T. Jelinek, C. & Pinkasz A. 2014: 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, (21), 10–63.
- Gagyí Á. 2014: Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat*, (21), 298–316.
- Gagyí, Á. 2016: “Coloniality of Power” in East Central Europe: External Penetration as Internal Force in Post-Socialist Hungarian Politics. *Journal of World-Systems Research*, 22(2), 349–372.
- Geröcs T. 2013: Körbeér Matolcsy nagy terve. *Napi Gazdaság*, 2013. január 24.
https://www.napi.hu/allaspont/gerocs_tamas_korbeer_matolcsy_nagy_terve.543229.html
- Geröcs T., & Pinkasz A. 2018: Debt-ridden development on Europe's Eastern Periphery. In M. Boatca, A. Komlosy, & H.-H. Nolte (eds.): *Global Inequalities in World-Systems Perspective. Theoretical Debates and Methodological Innovations*. London–New York, Routledge, 131–153.
- Gille Zs. 2014: Létezik-e globális poszt szocialista állapot? *Fordulat*, (21.), 266–297.
- Gowan, P. 1999: *Global Gamble: Washington's Faustian Bid for World Dominance*. London, Verso.

- Horvát J. 2001: *Az európai integráció története napról napra, 1945–2000*. Budapest, Osiris.
- López, I., & Rodríguez, E. 2011: The Spanish model. *New Left Review*, (69), 5–28.
- Lóránt K. 2005: Az Európai Unió neoliberális politikája. Az elmélettől a gyakorlatig. *Eszmélet* 67. sz. (2005. ősz) 123–133.
- Magyar B. (szerk.) 2013: *Magyar polip – A posztkommunista maffiaállam*. Budapest, Noran Libro.
- Meszmann, T. 2016: The Rise of the Dual Labour Market: Fighting Precarious Employment in the New Member States Through Industrial Relations (Precarir) Country Report: Hungary, *CELSI Research Report*, 12.
- Mihályi P. 2015: *A privatizált vagyon visszaállamosítása Magyarországon 2010–2014*. Budapest, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaság-tudományi Intézet.
- Mundell 1968: The Theory of Optimum Currency Areas. In: M. Krauss (ed.): *The Economics of Integration*. London, George Allen & Unwin LTD.
- Pogátsa Z. 2014: *The political economy of the Greek crisis*. Sit Lix Academic Publisher.
- Pósfai Z., Gál Z., & Nagy E. 2018: Financialization and inequalities. The uneven development of the housing market on the eastern periphery of Europe. In S. Fadda & P. Tridico (eds.): *Inequality and Uneven Development in the Post-Crisis World*, London – New York, Routledge, 167–190.
- Piketty, T. 2018: 2018, the year of Europe. Le Blog de Thomas Piketty. *Le Monde*, 2018. január
18. <http://piketty.blog.lemonde.fr/2018/01/16/2018-the-year-of-europe/>
- Oláh D. 2018: A sztárközgazdász kiszámolta, hogy több profit megy ki Magyarországról nyugatra, mint amennyi uniós támogatás visszajön – Thomas Piketty a Makronómnak.
- mandiner.hu 2018. január. 22.
- http://makronom.mandiner.hu/cikk/20180121_a_sztarkozgazdasz_kiszamolta_hogy_tobb_profit_megy_ki_magyarorszagrol_nyugatra_mint_amennyi_unios_tamogatás_visszajön_thomas_piketty_a_makronomnak
- Oveerbek H. 2004: Transnational Class Formation and Concepts of Control: Towards a Genealogy of the Amsterdam Project in International Political Economy. *Journal of International Relations and Development*, Vol. 7., No. 2.: 113–141.
- Roberts, M. 2016: *The Long Depression: Marxism and the Global Crisis of Capitalism*. Chicago, IL: Haymarket Books.
- Silver, B. J., & Arrighi, G. 2008: A Polányi-féle „kettős mozgás”: a brit és az amerikai hegemonia Belle Époque-jainak összehasonlítása. *Fordulat*, (1), 38–66.
- Szalai 2001: *Gazdasági elit és társadalom a magyar újkapitalizmusban*. Budapest, Aula.
- van Aperdoorn, B. 2004: Theorising the Transnational: A Historical Materialist Approach. *Journal of International Relations and Development*, Vol. 7., No. 2.: 142–176.
- van der Pijl, K. 1989: Ruling Classes, Hegemony, and the State System. Theoretical and Historical Considerations. *International Journal of Political Economy*, 19 (3).
- van der Pijl, K. 2011: Az uralkodó osztály hatalma az ideológián nyugszik. Beszélgetés Kees van de Pijllel. *Fordulat*, (14), 9–25.

- van der Pijl, K. 2012: *The making of an Atlantic ruling class*. London – New York, Verso.
- Varoufakis, Y. 2017: *Adults in the Room: My Battle with Europe's Deep Establishment*. London, The Bodley Head.
- Vigvári A. (szerk.) 1990: *Adósság. Tanulmány adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Budapest, Szakszervezetek Gazdaság és Társadalomkutató Intézete.
- Wallace, H., Wallace, W., & Pollack, M. A. (eds.). 2005: *Policy-Making in the European Union*. Oxford, Oxford University Press.

Mi a célja a nemzeti szuverenitásnak?

A globalizált neoliberális rendszer: a Brexit és az Európai Unió széthullása

A nemzeti szuverenitás védelme – miként bírálata is – súlyos félreértésekre adhat okot, ha elválasztjuk annak a stratégiának az osztálytartalmától, amelybe illeszkedik. A kapitalista társadalmak vezető tömbje a szuverenitást mindig eszköznek tekinti saját érdekei érvényesítésének szolgálatában, amelyek a munka tőkés kizsákmányolásában, s egyszerűsmond nemzetközi pozíciói megszilárdításában rejlenek.

Manapság, a globálissá vált neoliberális rendszerben (amit Bruno Ogent találó fogalmát átvéve, *ordo-liberális* rendszernek hívok), ahol az imperialista triász (az USA, Európa és Japán) finanszírozott monopóliumai uralkodnak, a politikai hatalom számára, amely arra hivatott, hogy a szóbanforgó monopóliumok kizárólagos érdekeinek szolgálatában álló rendszert igazgassa, a nemzeti szuverenitás olyan instrumentum, amely lehetővé teszi „versenyképességük” javítását a világrendszeren belül. Az állam gazdasági és szociális eszközei (a munka alávetése a munkáltatók igényeinek, a munkanélküliség és a prekariátus szervezete, a munka világának szegmentációja), illetve a politikai indítékú beavatkozások (beleértve a katonai intervenciókat is) együtt járnak és összefonódnak egy kizárólagos cél követésével: maximalizálni a „nemzeti” monopóliumaik által megszerezhető jövedelem nagyságát.

Az ordo-liberális diskurzus azt állítja, hogy olyan rendet hoz létre, amely kizárólag a piacon alapul, aminek mechanizmusai állítólag önszabályozók, és megteremtik a társadalmi optimumot (ami természetesen nem igaz) – abban az esetben, ha a verseny szabad és átlátható (amilyen a valóságban sohasem, s amilyen nem is lehet a monopóliumok korában). E diskurzus azt állítja továbbá, hogy az államnak semmilyen egyéb szerepe nincs, mint szavatolni a verseny működését (ami ellentmond a tényeknek: ez ugyanis számára ked-

vező, aktív állami beavatkozására tart igényt; az ordo-liberalizmus valójában állami politikát jelent). E beszédmód – ami a „liberális vírus” ideológiai kifejeződése – nem engedi meg, hogy megértsük a rendszer valóságos működését, nevezetesen azokat a funkciókat, amelyeket benne az állam és a nemzeti szuverenitás betölt. Az Egyesült Államok példát nyújt a szuverenitás eme „burzsoá” – azaz napjainkban a finanszírozott monopolizáció érdekeit szolgáló – jelentésének határozott és folytatódó érvényesítésére. A „nemzeti jog” biztosítja az USA számára az újra és újra megerősített szupremáciát a „nemzetközi jog” felett. Hasonló volt a helyzet az európai imperialista államokban a XIX. és a XX. században.

De vajon változott-e a helyzet az Európai Unió megalakításával? Az európai diskurzus mindenestre ennek alapján állítja és legitimálja a nemzeti szuverenitásnak az „európai jog” alá rendelését, ami a brüsszeli szervek és az Európai Központi Bank (EKB) döntéseinek keresztül megy végbe, a Maastrichti és a Lisszaboni Szerződések alapján. Az ordo-liberalizmus szupranacionális követelményei magát a választók választási szabadságát is korlátozzák. Ahogy Merkel asszony mondja: „a választásoknak összeegyeztethetőknek kell lenniük a piac követelményeivel”, különben elveszítik legitimitásukat. Mégis – e diskurzussal szöges ellentétben –, Németország politikai gyakorlatával ténylegesen érvényesíti nemzeti szuverenitását, és azon van, hogy európai partnereit rákényszerítse e szuverenitás szempontjainak tiszteletben tartására. Németország, hegemoniája megteremtése érdekében, saját hasznát szem előtt tartva alakította át az európai ordo-liberalizmust, különösen az euróövezetben. Ami Nagy-Britanniát illeti, azzal, hogy a Brexit mellett döntött, maga is kifejezésre juttatta egyértelmű választását aziránt, hogy a nemzeti szuverenitás gyakorlásából fakadó előnyöket a maga javára fordítsa.

Érthető ezért, hogy a „nacionalista diskurzus” és az ily módon felfogott nemzeti szuverenitás (a burzsoá-kapitalista szuverenitás) korlátlan felmagasztalását, ami nem veszi tekintetbe azoknak az érdekeknek az osztálytartalmát, amelyek szolgálatában áll, mindig fenntartásokkal illették a tág értelemben vett baloldali áramlatok, vagyis mindazok, amelyek a dolgozó osztályok érdekeinek védelmét tartották szem előtt. Nem lenne helyes azonban a nemzeti szuverenitás védelmezését egyedül a „burzsoá nacionalizmusra” redukálni. A védelem éppúgy szükségesnek bizonyul más, az uralkodó kapitalista bloktól eltérő társadalmi érdekek szolgálatában is. Ebben az esetben szoros összefüggést mutat a kapitalizmusból való kilépés stratégiáinak kibon-

takoztatásával és a szocializmus felé vezető hosszú út föl vállalásával; megkerülhetetlen feltétele az ilyen irányú haladásnak. Ennek az az oka, hogy a globális (és európai) ordo-liberalizmus megkérdőjelezése csakis országonként, fokról fokra elérhető, egyenlőtlen előrelépések eredménye lehet. A világrendszer (és az európai alrendszer) soha nem alakították át „fölülről”, a nemzetközi (vagy európai) „közösség” kollektív döntéseivel. E rendszerek evolúciója mindig olyan változások következménye volt, amelyek az őket alkotó államok keretei között és ezek erőviszonyainak fejlődése függvényében mentek végbe. A „nemzet”-állam által meghatározott keretek jelentik ama döntő jelentőségű harcok kereteit, amelyek a világot átalakítják.

A természeténél fogva polarizált világrendszer periferiáján élő népek rengeteg tapasztalatot szereztek erről a pozitív – vagyis antiimperialista és potenciálisan antikapitalista – nacionalizmusról (amely a rájuk oktrojált világrendszer elutasítását fejezi ki). Hangsúlyozom: csupán potenciálisan, hiszen ez a fajta nacionalizmus illúziók hordozója is lehet valamiféle nemzeti kapitalizmus megteremthetőségével kapcsolatban, amely képes „utolérni” az uralkodó centrumállamok viszonyait. A periféria népeinek nacionalizmusa csakis abban az esetben haladó jellegű, ha antiimperialista, vagyis amennyiben szakít a globalizált ordo-liberalizmussal. Ezzel szemben az olyan (látszólagos) nacionalizmus, amely a globális ordo-liberalizmusba illeszkedik, s ilyenformán nem kérdőjelezi meg az adott nemzet rendszeren belüli, alárendelt pozícióját, a helyi uralkodó osztályok eszközévé válik, amelyek részt vesznek népeik és náluk gyengébb periférikus partnereik kizsákmányolásában, amelyekkel szemben mint „szubimperialisták” viselkednek.

Manapság, Északon és Délen egyaránt, bátor (vagy akár korlátozott) kezdeményezésekre van szükség – s ilyenek világszerte lehetségesek is – az ordo-liberalizmusból való kilépéshez. A kapitalizmus válsága kedvező terepet teremt forradalmi helyzetek megéréséhez. Ezt az objektív, szükséges és lehetséges követelményt egyetlen rövid mondatban így fejezem ki: „kijutni a kapitalizmus válságából, vagy kijutni a válságban lévő kapitalizmusból?” (Ez egyik legutóbbi könyvem címe.) A válságból való kijutás nem a mi problémánk, hanem a kapitalista vezetőké. Hogy sikerül-e nekik, vagy sem (s véleményem szerint, nem azon az úton járnak, ami ezt lehetővé tenné), nem ránk tartozik. Mit nyerhetnénk azzal, ha segítünk ellenfeleinknek abban, hogy életet leheljenek a hanyatló ordo-liberalizmusba? A válság ugyanakkor határozott – vagy legalábbis merész – lépések megtevé-

lére kínál esélyt, föltéve, ha az ellenerők mozgalmi olyan stratégiát fogadnak el, amelyek ezt célul tűzik ki. Ebben az esetben alapvetően fontos a nemzeti szuverenitás megerősítése, hogy ezek az országokként szükségképpen egyenlőtlen – az ordo-liberalizmus logikájával azonban mindig szembemenő – lépések végbemehessenek. A szuverén nemzeti – népi, társadalmi és demokratikus – terv, amit ebben az írásban javaslok, e szellemben fogant. A szuverenitás itt kifejtésre kerülő felfogása nem azonos annak burzsoá-kapitalista koncepciójával – különbözik attól, s ezért népi szuverenitásnak kell nevezni.

A kétféle ellentétes felfogás összeecsúsztatása, s emiatt bármely „nacionalizmus” azonnali, mindenféle pontosítás nélküli elvetése, ellehetetleníti az ordo-liberalizmusból való kilépést. Sajnos, a mai politikai harcokat folytató baloldal Európában – és másutt is – gyakran válik foglyává ennek a fogalomzavarnak.

A nemzeti szuverenitás védelme nem egyenlő avval, hogy egyszerűen egy „másfajta, multipoláris globalizációt” szeretnénk (szemben a globalizáció jelenlegi modelljével), aminek alapja az az elgondolás, hogy a nemzetközi rendnek szuverén és azonos jogokkal bíró partnerek megegyezésén kéne alapulnia, nem pedig a nagyhatalmak – az USA vezette triász – egyoldalú diktátumán, ahogyan az ordo-liberalizmusban megvalósul. Választ kell adnunk ugyanis a kérdésre: milyen cél szolgáltatásban állna egy multipoláris világ? Mert ez felfogható úgy is, ahogyan azt az ordo-liberalizmust elfogadó rendszerek közötti versengés működteti, vagy pedig ezzel ellentétben, olyan keret gyanánt is, amely mozgásszabadságot nyújt azoknak a népeknek, amelyek ki szeretnék lépni az ordo-liberalizmusból. Ilyenformán pontosabbá kell tenni a követett célok természetét a javasolt multipoláris rendszer keretei között. Mint a történelemben oly sokszor, egy nemzeti projektum lehet hibrid jellegű, azaz áthatják a benne érdekelt irányzatok közötti ellentmondások; közülük egyesek a kapitalista nemzetépítés hívei, míg mások másféle célt követnek, amelyek haladó szociális tartalmai meghaladják a kapitalista konstrukciót. Kína szuverén terve szép példát nyújt erre, míg India és Brazília félig szuverén tervei másféle példát mutatnak.

Az Európai Unió üzemzavara

Bár az európai terv széthullása (s különösen az euró alrendszeréé) évek óta zajlik, a Brexit e széthullás nyilvánvaló kifejeződése.

Az Európa-terv kezdettől, 1957-től fogva a tagországok – mindegyiknek Franciaország és Németország – kapitalista monopóliumainak eszköze volt, ami élvezte az Egyesült Államok támogatását, azért, hogy gátolja meg a szocialista, radikális vagy mérsékelt megcsúszásokat (dérapages). A Római Szerződés, amely márványba véste a magántulajdon szakrális jellegét, illegálissá nyilvánított bármiféle szocialista törekvést, amint azt anno Giscard d'Estaing kijelentette. E jellemvonást később tovább erősítette az európai építmény, amit a Maastrichti és a Lisszaboni Szerződés vasbeton-szilárdságúvá tett. A projektum elfogadtatása érdekében folytatott összehangolt propaganda szerint, ez a terv véglegesen fölszámolta az Unió tagállamainak nemzeti szuverenitását, amely (burzsoá/imperialista formájában) a XX. század két nagy háborújában elkövetett mészárlások hátterében állt. Emiatt e projektum – amely egy, a múlt háborúzó nemzeti szuverenitáit fölváltó, demokratikus és pacifista európai szuverenitást csillogtatott meg a fiatal nemzedékek körében – kedvező visszhangra talált. A valóságban azonban az államok szuverenitását sohasem számolták föl, hanem csupán mozgósították az ordo-liberalizmus elfogadása érdekében, amely szükséges keretté vált ahhoz, hogy az immár finanszírozott monopóliumok számára szavatolja az európai társadalmak gazdasági, szociális és politikai irányításának kizárólagosságát, bármilyen fejlődés következzen is be a vélemények fejlődésében. Az európai terv a demokrácia teljes tagadásán alapul (amennyiben ezen alternatív társadalmi projektumok közötti szabad választást értünk), s ez jóval túlmutat a brüsszeli bürokráciával szemben hangoztatott „demokratikus deficiten”. A projektum számos bizonyítékát adta ennek, s de facto megsemmisítette a választások hitelességét, amelyek eredményei csupán abban a mértékben legitimek, amennyiben megfelelnek az ordo-liberalizmus követelményeinek. Az európai konstrukció ezen keretei között Németország meg tudta szilárdítani hegemoniáját. A német (burzsoá/kapitalista) szuverenitás a nem létező európai szuverenitás helyébe lépett. Az európai tagországok felszólították, hogy fogadják el e magasabb szintű szuverenitás követelményeit. Európa német Európává vált, különös tekintettel az euróövezetre, amelynek valutáját Berlin a német *konzernek* érdekeit szem előtt tartva kezeli. Az olyan befolyásos politikusok, mint Schauble pénzügyminiszter, folyamatosan a „német kilépéssel” (Gexit) zsarolják és fenyegetik az európai tagállamokat, amennyiben megkísérelnék megkérdőjelezni Berlin hegemoniáját. Mindenki óvakodik attól, hogy a nyilvánvaló tényekből levonja a következtetést: a német modell mérgezi Európát, beleértve

magát Németországot is. Az ordo-liberalizmus felel a földrész elhúzódo stagnálásáért, amely folyamatos megszorító politikákkal társul. Az ordo-liberalizmus tehát irracionális rendszer, amennyiben az EU-országok – köztük Németország – népei többségének érdekeit, vagy a gazdasági-társadalmi reprodukció hosszú távú ökológiai feltételeit tartjuk szem előtt. Egyébiránt az ordo-liberalizmus a tagországok közötti egyenlőtlenség szakadatlan súlyosbodását vonja maga után; belőle fakad Németország kereskedelmi többlete és a többiek egyidejű deficitje. Az ordo-liberalizmus azonban teljes mértékben racionális opciót jelent a pénzügyi monopóliumok szempontjából, amelyek számára szavatolja monopoljövedelmük állandó növekedését. De ez a rendszer nem életképes. Nem azért, mert áldozatainak növekvő ellenállásába ütközne (ezek mindmáig erőtlenek), hanem inherens ellentmondásai miatt: a monopóliumok nyereségének növekedése stagnálásra és helyzetük súlyosbodó rosszabbodására kárhoztatja a gyengébb tagállamokat (mint Görögország és más államok). A kormánykerék mögött álló kapitány az európai hajót jól látható zátonyok felé irányítja. Az utasok hiába esedeznek neki, hogy változtasson irányt. A kapitány, akit pretoriánus gárda (Brüsszel, EKB) véd, hajthatatlannak bizonyul. Ezért nincs más lehetőség, mint vízre bocsátani a mentőcsónakokat – ami persze veszélyes, de kevésbé, mint a biztosnak látszó hajótörés. Ez a kép segít megérteni a kétfajta opció természetét, amelyek között az európai rendszer bírálói nem tudnak választani. Egyesek szerint, a fedélzetten kell maradni, s új, a népi többség érdekeit szem előtt tartó irányba kell előre vinni az európai építményt. Álláspontjuk mellett az ez irányú küzdelmek sorozatos kudarcai ellenére is kitartanak. Mások a hajó elhagyására bíztatnak, amint azt az angolok választása tanúsítja. Elhagyni Európát, de mégis mi célból? A kártyákat az ordo-liberalizmus szolgálatában álló média összehangolt dezinformációs kampányai is keverik. Fenn tartják a bizonytalanságot a nemzeti szuverenitás lehetséges szerepével kapcsolatban, amelyet demagógnak, „populistának”, irreálisnak, sovénnek, történelmileg túlhaladottnak, gyűlöletesnek ábrázolnak. Miközben a biztonságról és a bevándorlásról szóló diskurzus sokkolja a közvéleményt, nem esik szó az ordo-liberalizmust terhelő felelősségről a dolgozók életkörülményeinek romlásáért. Sajnálatos módon, a baloldal jelentős része e manipulált játszma részesévé válik.

Ami engem illet, úgy vélem, nem várhatunk semmit az európai tervtől, amely belülről nem alakítható át. Dekonstruálnunk kell ahhoz, hogy azután – másfajta alapokon – újraépíthessük. Számos

olyan mozgalom, amely konfliktusban áll az ordo-liberalizmussal, mivel nem hajlandó efféle következtetésre jutni, elbizonytalanodik azzal kapcsolatban, hogy mi is valójában küzdelmük célja: kilépni vagy bennmaradni az Európai Unióban (vagy az eurozónában)? Ilyen feltételek között az egyikük vagy másikuk által hangoztatott érvek szélsőségesen különbözők, és sokszor a média által felkapott, jelentéktelen vagy nem egyszer álproblémákat feszegetnek (biztonság, bevándorlók), s ez elhibázott, nem az igazi kihívásokra reflektáló válaszokhoz vezet. A NATO-ból való kilépés például ritkán merül fel. Mégis, az Európával szembeni elutasítási hullám erősödése (aminek része a Brexit is) az EU megreformálhatóságával kapcsolatos illúziók szertefoszlását tükrözi.

A zavar mindazonáltal riasztó mértékű. Nagy-Britannia minden bizonnyal nem azért kíván élni szuverenitásával, hogy olyan útra lépjen, amely eltávolítaná az ordo-liberalizmustól. Ellenkezőleg: London szeretne még inkább nyitni az Egyesült Államok felé (Nagy-Britannia nem osztja az európaiak egy részének fenntartásait a transzatlanti szabadkereskedelemmel kapcsolatban), valamint a Commonwealth és a feltörekvő déli államok irányába, amelyeknek elsőbbséget biztosít Európával szemben. Nincs semmi egyéb szándék, a legkevesbé pedig bármiféle jobb szociális program igénye. Egyébként a briteknek a német hegemonia kevésbé fogadható el, mint amilyennek Franciaország vagy Olaszország számára tűnik.

Az európai fasiszták az EU-val és az euróval való szembenállásukat hirdetik. Tudni kell azonban, hogy szuverenitás-felfogásuk a kapitalista burzsoáziáé, projektumuk az ordo-liberalizmus rendszerén belüli nemzeti versenyképességre irányul, amit a bevándorlókkal szembeni ocsmány kampány kísér. A fasiszták sohasem védik a demokráciát, még annak választási formáját sem (legfeljebb opportunizmusból), s pláne nem valamely haladóbb demokráciát. Ha az uralkodó osztály kihívás elé kerül, nem habozik előnyben részesíteni a válságból való fasiszta kilábolást. Ennek Ukrajnában bizonyágát adta. Az Unió fasiszták általi elvetésének réme bénítólag hat az ordo-liberalizmussal szembeni küzdelmekre. A gyakran főlemlegetett érv: hogyan juthatnánk közös nevezőre a fasisztákkal Európával szemben? Az efféle véleményeket hangoztatók elfelejtik, hogy a fasiszták sikere mögött pont a radikális baloldal félénksége húzódik meg. Ha ez utóbbi bátran kiállt volna az egyértelműen népi és demokratikus tartalmú szuverenitás védelmében, elutasítva egyúttal a fasiszták demagóg és hazug szuverenitás-tervét, magához vonzotta volna azokat a hangokat, amelyek

ma a szélsőjobb mellett szólnak. Az EU lehetetlen megreformálásával kapcsolatos illúziók védelme nem teszi elkerülhetővé a széthullást. Az Európa-terv felbomlása ebben az esetben egy olyasfajta ismétlődéshez fog vezetni, amely sokban az 1930-as és 40-es évek Európájához hasonlít: egy olyan német Európához, amelyből Nagy-Britannia és Oroszország kimarad, Franciaország Vichy (ez van ma is) és (a most még nem látható) de Gaulle között ingadozik, Spanyolország és Olaszország pedig London vagy Berlin árnyékában navigál.

Nemzeti szuverenitás a népek szolgálatában

A nemzeti szuverenitás a társadalmi haladás és a demokrácia fejlődésének nélkülözhetetlen eszköze – Délen és Északon egyaránt. Ezt a haladást olyan logika vezérli, amely túlmutat a kapitalizmuson, s egy többközpontú világ megteremtését és a népek internacionalizmusának megszilárdítását tartja szem előtt.

A Dél országaiiban a szuverén nemzeti tervnek „két lábon kell járnia”:

- (i) El kell kötelezze magát egy önálló és integrált ipari rendszer létrehozása mellett, amelyben a különböző termelési ágak kölcsönösen egymás ellátóivá és felhasználóivá válnak. Az ordo-liberalizmus nem teszi lehetővé az ilyen építkezést. A „versenyképességet” az egyes önmagukban vett ipari létesítmények sajátjaként fogja fel. Ennek az elvnek az érvényesülése elsőbbséget biztosít a kivitelnek, s a déli országok iparát az imperialista centrumok monopóliumai által uralt alvállalkozói státuszra redukálja. Az előbbiek ezáltal kisajátítják a megtermelt érték nagy részét, s azt imperialista monopolnyereséggé változtatják. Ezzel szemben egy ipari rendszer felépítése állami tervezést követel, és a pénz, a fiskális rendszer, a külkereskedelem nemzeti kézben tartását föltételezi.
- (ii) El kell köteleződnie a paraszti mezőgazdaság megújításának olyan eredeti útja iránt, amely azon alapul, hogy a termőföld a nemzet közjava, amit akként kell kezelni, hogy minden parasztcsaládnak legyen hozzáférése a földhöz és a föld megműveléséhez szükséges eszközökhöz. Ennek kell alapul szolgálnia a tervek kidolgozásához, hogy biztosítani lehessen a termelés növelését családonként/hektáronként, illetve azon iparágak elsőbbségét, amelyek mindezt lehetővé teszik. E stratégia célja a nemzet élél-

miszer-szuverenitásának elérése, valamint a vidékről a városba irányuló népességmozgás közben tartása s a városi foglalkoztatás növekedési üteméhez igazítása.

Az előrelépések összehangolása ezen a két területen alkotja az állami politika fő tengelyét, amely szavatolja a széleskörű „munkás és paraszt” népi szövetség megszilárdítását. Ez kedvező feltételeket nyújt a részvételi demokrácia kibontakoztatásához.

Az Észak országában a népi szuverenitásnak ugyancsak szakítania kell az ordo-liberalizmussal. Ez merész politikai lépéseket követel meg, beleértve a monopóliumok nacionalizálását, és olyan módszerek bevezetését, amelyek lehetővé teszik igazgatásuk társadalmasítását. Magától értetődően, mindez föltételezi a pénzügyek, a hitel, az adórendszer, a külkereskedelem nemzeti kézbe vételét.

Az imperialista rendszer eszközök egész arzenálját veszi igénybe ahhoz, hogy érvényesítse uralmát a globalizált világrendszer perifériáinak nemzetei felett, és kizsákmányolja őket. Az iparosításban haladást elért déli államokban a globális rendszer kiszervezett elemei (segments délocalisés) – amelyeket a triász (az USA, Nyugat- és Közép-Európa, Japán) finanszírozott monopóliumai ellenőriznek, s amelyeket alvállalkozói szerepre kárhoztatnak – a fő eszközei annak, hogy az imperialista monopóliumok a helyi, függő gazdaságokban keletkezett érték mind nagyobb részét saját monopoljövödelmükké transzformálják. A Dél sok országában a kizsákmányolás – egyrészt – a természetes erőforrások (szénhidrogének, ásványok, termőföld, vízkészlet, napenergia) kifosztását jelenti, másrészt szoros pénzügyi kontroll formáját ölti, ami lehetővé teszi az adott ország nemzeti megtakarításainak megkaparintását. A külső adósságszolgálatnak biztosított, kényszerű prioritás az az eszköz, amelyen keresztül az ellenőrzés megvalósul. Ezen országok költségvetésének szerkezeti deficitje lehetővé teszi, hogy az imperialista monopóliumok növekvő pénzügyi feleslegeiket – amit a globalizált és finanszírozott imperialista rendszer válsága okoz – nagy haszonra kihelyezzék, s ezáltal a Dél államait könyörtelen feltételekkel eladósítsák. A pénzügyi kontroll az imperialista centrumokban is pusztító hatással jár. A nemzeti és nemzetközi pénztőke szüntelenül ösztönzi a GDP-hez viszonyított államadósság volumenének növelését, ami lehetőséget nyújt a többlet jövedelmező kihelyezésére. A magántőkés pénzpiacokon megkötött ügyletek nyomán keletkezett állami adósságszolgálat lehetővé teszi a dolgozói jövedelmek egy részének elvonását, növelve ezzel a monopóliumok nyereségét. Mindez a jövedelmek és a vagyonok megosztása

terén az egyenlőtlenségek növekedését vonja maga után. A hivatalos politikai diskurzus, amely azt állítja, hogy az eladósodás csökkentését célzó politikát folytat, teljes mértékben hazug: a valódi cél az adósság növelése, nem pedig mérséklése.

A neoliberális globalizáció kiterjedt háborút folytat a paraszti mezőgazdaság ellen Ázsiában, Afrikában és a Latin-Amerikában. A globalizáció e döntő jelentőségű összetevőjének elfogadása több száz millió ember mérhetetlen elszegényedéséhez, kirekesztéséhez és nyomorához vezet a három földrészen – ami véget vethet társadalmaink igyekezetének, hogy helyt álljanak a nemzetek világtársadalmában. A modern kapitalista mezőgazdaság, amit a gazdag családi gazdálkodás és/vagy az agráripari vállalkozások képviselnek, arra törekszik, hogy nagyszabású támadást intézzon a világ paraszti gazdálkodása ellen. Az Európában, Észak-Amerikában, Latin-Amerika déli részén és Ausztráliában működő kapitalista mezőgazdaság a tőke megtérülésén alapul, és csupán néhány tíz millió gazdálkodót foglalkoztat, miközben termelékenysége a legmagasabb szintű a világon. Ezzel szemben, a paraszti agrárrendszerek még mindig az emberiség felét képviselik, azaz három milliárd emberi lényt. Mi történne, ha a mezőgazdaságot és az élelmiszer-termelést ugyanúgy kezelnék, mint a kapitalista termelés minden más válfaját, azaz alávetnék a nyílt, szabályozott piaci konkurenciának? Vajon ezek az elvek elősegítenék-e a termelés növekedését? El lehet képzelni olyan ötven millió új gazdálkodó belépését, aki megtermeli, amit a mai három milliárd paraszt tud felkínálni a piacon, saját (alacsony szintű) önfenntartásán fölül. Egy ilyen alternatíva sikerének feltétele jelentős kiterjedésű megművelhető földterületek átadása az új gazdáknak (olyan földek, amelyeket jelenleg paraszti társadalmak foglalnak el); hozzáférés a tőkepiacokhoz (hogy eszközöket vásárolhassanak), illetve a fogyasztók piacaihoz. Ezek a gazdák könnyűszerrel tudnának versenyezni a mai parasztok milliárdjaival. És mi történne az utóbbiakkal? Versenyképtelen termelők milliárdjai válnának feleslegessé történelmileg igen rövid idő, alig pár évtized leforgása alatt. A „versenyképes” alternatíva mellett felhozott fő érv az, hogy ilyen hasonló ment végbe Európában is a XIX. században, s olyan gazdag urbánus, ipari, majd posztindusztriális társadalmak kialakulásához vezetett, amelyek el tudták látni nemzeteiket élelemmel, sőt, agrártermék-feleslegükből kivitelre is jutott. Miért ne ismételhethénk meg ezt a modellt a mai harmadik világ országaiban? Ez az érvelés azonban nem vesz figyelembe két olyan tényezőt, amely manapság lényegében lehetetlenné teszi az

említett modell reprodukcióját a harmadik világban. Az első az, hogy az európai modell másfél évszázad alatt fejlődött ki, munkaintenzív ipari technológiák alapján. A mai technológiák sokkal kevésbé ilyenek. Következésképp, ha a harmadik világból érkező, új szereplők ipari exportjukkal versenyképesek akarnak lenni a világpiacon, el kell sajátítaniuk ezeket a technológiákat. A másik érv pedig az, hogy Európa, hosszú ideig tartó átalakulása folyamán, lakosságfeleslegét tömegesen kivándoroltathatta Amerikába.

Elképzelhető-e olyan alternatíva, amely valamennyi paraszt földhöz juttatásán alapul? Ez implicite abból a föltételezésből indulna ki, hogy a paraszti mezőgazdaságot fenn kell tartani, s annak folyamatosan változnia: állandó technológiai és társadalmi fejlődésen kell átmennie. Mindezt pedig olyan ütemben, amely – összhangban a rendszer fejlődésével – megfelel a nem agrárjellegű foglalkoztatás irányába való fokozatos átalakulásnak. Egy ilyen stratégiai cél olyan politikákat feltételez, amelyek védik a paraszti élelmiszer-termelést a modernizált nemzeti mezőgazdaság és a nemzetközi agrobiznisz egyenlőtlen versenyétől. Megkérdőjelezi az ipari és városi fejlesztési modelleket – amelyek kevésbé az exporton és az alacsony béreken kell alapuljanak (amiből alacsony élelmiszerárak következnek), s nagyobb figyelmet kell fordítaniuk a szociálisan kiegyensúlyozott, belső piac bővítésére. Ezen túlmenően, egy ilyen stratégiának elő kell segíteni mindama politikák integrációját, amelyek garantálják a nemzeti élelmiszer-szuverenitást, ami bármely ország számára elengedhetetlen föltétel ahhoz, hogy aktív tagja lehessen a nemzetközi közösségnek, s megerősítse autonóm mozgásterét és tárgyalóképességét.

(Fordította: Lugosi Győző)

Eredeti megjelenés: Brexit and the EU implosion: National sovereignty for what purpose? Pambazuka News. Voice from Freedom and Justice, 2016. június 29. <https://www.pambazuka.org/global-south/brexit-and-eu-implosion-national-sovereignty-what-purpose>

Gengszterpolitika

A *Kommunista Kiáltvány*ban Marx és Engels az államot „az uralkodó osztály végrehajtó bizottságának” nevezte. Ez a bizottság, amely a kollektív kapitalista érdekeket tükrözi – azaz fenntartja a felhalmozás folyamatát, képes kompromisszumokat kialakítani saját, versengő szektorai és más társadalmi osztályok között – még további funkciókkal is rendelkezett: nevezetesen érvényt szerzett a jogi normáknak, a szerződéseknek és egyéb játékszabályoknak. Ha tehát a helyzet úgy kívánta, e végrehajtó bizottság még arra is képes volt, hogy az egyes kapitalista érdekeit alárendelje az osztály közös érdekeinek. A végrehajtó bizottság adott esetben támogatta a gyarmatosító ambíciókat, és még hadat is üzent. De az is előfordulhatott, hogy a kereslet élénkítése érdekében szüksége volt újraelosztó jogszabályokra, noha egyetlen olyan tőkés sem akadt, aki szívesen fizetett volna magasabb adókat a kiadások fedezésére. A bizottságnak továbbá erélyesen fel kellett lépnie a hatalomnak ellenszegülőkkel vagy a hatalmat bírálókkal szemben, legyenek bár azok az uralkodó osztály vagy az alsóbb társadalmi osztályok tagjai. A fasiszta államok ezen a téren könnyen esnek túlzásokba. A banánköztársaságokra általában jellemzők a bürokratikus gengszterhajlamok. Egy kapitalista demokráciában azonban a dolgok vélhetően különböznek ettől: itt a végrehajtó bizottságnak börtönbe kell zárnia Al Caponét és vissza kell szorítania a korrupciót. Ám a legális és az illegális üzleti ügyek közötti határ egyre jobban elmosódik, és a „politikai maffia” fogalma egészen új jelentéssel bővül.¹ A gengszterpolitikának nincs köze a piti bűnözők, a fehérgalléros csalók, a Crips és a Bloods [két, színes bőrű, egymással harcoló Los Angeles-i gengszterbanda – a ford.] bandáinak világához. Itt óriási összegek sorsa forog kockán: így például a 2017-es adótörvényből származó bevételek 82,8%-a a társadalom legfelső 1%-a² portfóliójába áramlott be, a cégadót pedig 35%-ról 21%-ra csökkentették. A főnök jól tudja, hol vajazzák a kenyerét. Az pedig, hogy a keresztapa is megkapja a maga szeletét a tortából, magától értetődik: Trump családja ebből az adótörvényből „sok tízmillió dollárt” fog kaszálni.³ És a

„megcsapolás” (vagyis a pénzes kassza édes muzsikája) hozza magával a „csilivilit” (a hallgatási pénzt, az ajándékokat, a kenőpénzeket), valamint a pornósztrók, a harmadrangú művésznők, a modellek és a többi hivalkodó szereplő talmi csillogását.

A gengszterpolitika az önkényuralom és a demokrácia között téblábol. A főnök és sameszai jó okkal részesülnek az extra haszonból. A gengszterpolitika a kapitalista társadalmat immunissá teszi a túlságosan elmergesedett osztályellentétekkel vagy az alulról jövő, nyomasztó követelésekkel szemben. A gengszterpolitika képviselői nem nevezhetők fasisztának. Nem támaszkodnak félkatonai csoportokra, nem gyűjtik az embereket koncentrációs táborokba, nem élnek hivatalosan a cenzúra eszközével, politikájukat nem építik a fajilag tiszta társadalom nyíltan vállalt eszméire. A gengszterpolitika erkölcsi világképét az alávaló, aljadék ember testesíti meg. Az ő stílusa és hangneme megfertőzi a létező intézményeket, például az önkormányzati gyűléseket, a tömegtüntetéseket, a médiát, a választási vitákat, de még a jogalkotói trükkök alkalmazását és a jog aprólékos részleteit is. A gengszterpolitikuskok jól tudják, hogyan kell a rendszerrel „játszani.” Populista retorikájuk csak szemfényvesztés. Eluralkodik a kispolgár hagyományos, „biciklis mentalitása,” azaz a „lökд félre és rúgд le” elve.

A gengsztereket már régóta szokás tőkésekkel, zsarukkal és tisztviselőkkel azonosítani. Balzac jegyezte meg először, hogy minden nagy vagyon mögött nagy bűncselekmény lapul. Upton Sinclair és Frank Norris is hangsúlyozta ezt az összefüggést, akár csak Ibsen. De talán mind között legközismertebb Bertold Brecht szókimondása, aki a *Háromgarasos opera* című drámájával kezdődőn sok művében bemutatta, hogy a gengszter-étoszban hogyan egyesülnek a kapitalisták, az imperialisták és a militaristák. Napjaink filmjei és televíziós sorozatai gyakorta beszélnek arról, hogy a CIA, a korrupt politikuskok és a mohó vállalati érdekek milyen mélyen összefonódnak. Ezekben a művekben azonban a bűncselekmények általában vagy egy magányos gazember aknamunkájának (őt később bele kell szelídíteni a rendszerbe), vagy pedig egy homályos és megváltoztathatatlan „rendszer” következményeinek látszanak, ami viszont csak egyetlen megfelelő reakciót tesz lehetővé: a nyílt cinizmust.

A gengszterpolitika nem strukturált, intézményesített formáció, mint azt gyakran állítják,⁴ sokkal inkább a kormányzati munka legális formáinak félig legális adaptációja. Ez a formáció akkor kel életre, amikor a gengszterek ügyfelei veszélyt szimatolnak. Még élénken él emlékezetünkben a 2008-as gazdasági válság.⁵ A bankok ma is túl sok

kedvezőtlen hitellel terheltek, a tőzsdék szeszélyesen működnek, a bennfentes kereskedés mindennapos gyakorlat, és az „utca embere” állandó pánikban él, mivel a tőke egyre kevesebb kézben koncentrálódik. A termelés a korábbinál sokkal jobban képzett, de jóval kevesebb munkást kíván; a fogyasztás szélsőségesen eltolódik a gazdagok irányába; és az osztálykérdés fokozottan átfordul abba a problémába, hogyan lehetne minél hatékonyabban leszerelni egyfelől a dolgozókat, másfelől mindazokat, akik a szegénységi küszöb alatt vegetálnak, továbbá a nőket, a színesbőrű állampolgárokat és a bevándorlókat.

Elcsalt választások, a szavazati jogok megkurtítása, a börtönök magánkézbe adása, az átláthatóság korlátozása és a választási kampány támogatására összeszedett korlátlan mennyiségű adományok: ez a gengszterpolitika hatékony taktikája, amelynek minden egyes eleme az illegális határán billeg. A média egyre centralizáltabb, ellenőrzése pedig a jobboldal kezében van, így sikeresen megoldható a kritika elhallgattatása és a jogfosztottak, a kizsákmányoltak megosztása. közönséget sikeresen beetették. A főnök tömegbázisa mélyen megveti a nagy ember bírálóit. Környezetvédők, bevándorlók, színesbőrűek, magukat egyenrangúnak képzelő nők, dekadens homoszexuálisok és transzneműek egyaránt felháborítják Amerika „jó polgárait,” akik képtelenek leválni a jócskán megkopott kisvárosi hagyományokról, de haragra gerjesztik a felsorolt csoportok az evangéliumi keresztények és az ipari munkásság (fehér bőrű) retrográd csoportjait is. Ők azok, akik kétségbeesetten óbégatnak, mondván, elvesztették munkahe-lyüket, a kormányzat csak „pazarol,” a „segélyen élők szélhámosok”, az erkölcsi züllés veszi őket körül, és a tetejében még kulturális privi- légiumaikat is elvesztették (leginkább ez fáj nekik). Elhomályosult szemmel idézik fel azt a korszakot, amikor „a férfiak még igazi férfiak voltak,” „Amerika nagy volt” és „boldog napok” sorjázta szüntelenül.

Az elitek helyeslőn bólogatnak, pedig az ő érdekeik egészen mások: dereguláció, alacsonyabb adók, kevesebb szociálpolitika és az „üzlet működtetési költségeinek” csökkentése. Az oligarchikus tendenciák a kapitalizmus lényegi elemei, és ahogyan egyre kiterjedtebben érvényesülnek, a munkásokra és a városi szegényekre gyakorolt ki- zsákmányoló hatásuk is egyre intenzívebbé válik. Ezen a ponton lép be a gengszterpolitika a fősodorba. A vállalati eliteknek védelemre van szükségük a progresszív erőkkel szemben.⁶ A vállalati vezetőknek gyakorta választaniuk kell a profitot megtámogató autoriter rendszer és a költségekkel járó demokrácia között. E vállalati vezetők mindig meg vannak győződve arról, hogy képesek ellenőrzésük alatt tartani

végrehajtó embereiket. Mihelyt azonban a parvenü hatalomra kerül, saját érdekeit kezdi érvényesíteni. Donald Trump úgy fordult szembe a republikánus többséggel, akik korábban, Obama elnökségének idején cinkosai voltak a Tea Party-mozgalomnak, ahogyan Hitler 1933-ban szembefordult korábbi pártfogójával, Fritz von Papennel és a „bárók kormányával.” Hasonló volt a helyzet Chilében Pinochet tábornokkal, akit a hagyományosan konzervatív Eduard Frei iktatott be, azt követően, hogy 1973-ban Salvador Allende demokratikus rendszerét megbuktatták. És még további példákat is említhetnénk.

A gengszterpolitikának megvan a saját logikája. A fundamentalisták szeretik azt képzelni, hogy a konfliktus „ők és mi” közöttünk húzódik. A politikai gengszterek számára azonban a küzdelem résztvevői „ők és én”. Az egyetlen biztos szabály így hangzik: ne tégy keresztbe a főnöknek! És ha másért nem, hát ezért a politikai gengszter inkább akarja azt, hogy féljenek tőle, mintsem azt, hogy szeressék. Embereit kigúnyolja, a nyilvánosság előtt megalázza, a busz alá löki, és talán még attól sem riad vissza, hogy néhány nappal a nyugdíjazásuk előtt kirúgja őket. A kormányzati hivatalnokoknak és az ügynökségek igazgatóinak semmiféle szakértelemmel nem kell rendelkezniük, nem kell átesniük nemzetbiztonsági vizsgálaton,⁷ csak egy dolog számít: a főnök iránti lojalitás. A lojalitás azonban egyirányú utca. Belbiztonsági tanácsadók, szóvivők, miniszterek, főparancsnokok, alkalmazottak, ügynökségi igazgatók, a Fehér Ház ügyvédjei és minden rendű-rangú helyettesek jönnek és mennek. Trump kormányzatában eddig 34%-os a munkaerő elvándorlása, ami több mint háromszorosa az Obama elnöksége alatt jellemző mozgásnak.⁸ Burjánzik a zűrzavar és a káosz. Olyan érzés uralkodik el, amely szerint a gengszterpolitika célja a Franz Neumann által „államtalanított államnak” nevezett formáció. És mindez egyetlen célt szolgál: legyen mindenki számára egyértelmű, hogy ki a főnök.

A gengszterpolitikások szeretik azt gondolni, hogy igencsak dörzsöltek. Szlengben beszélnek, sokat káromkodnak, a nőt a fenekénél ragadják meg (sőt, készek még ennél is rosszabbra), kitartoan bizonygatják, hogy életükben nem olvastak el egy könyvet sem, fittyet hányanak az értelmiségi elitre, hencegnek magas IQ-jukkal, és hangoztatják fejlett „gyakorlati érzéküket.” Egyidejűleg látják magukat kritikusaik „rosszindulata” áldozatainak és nagy embernek, aki egymaga képes kigyógyítani a nemzetet a nagy bajából. Ezt követőikkel is elhitetik: ti megvetettek vagytok és mégis *igazi* amerikaiak! A csahosok főnökbe vetett hite megিংathatatlan. Csak ő és egyedül ő képes Amerikát

újra nagyvá tenni. Akik ellenzik politikáját, azok árulók, és komoly veszélyt jelentenek – ha pedig nem igazán komolyan veszélyesek, akkor veszélyessé kell stilizálni az általuk képviselt fenyegetést. A történelem megmutatja nekünk, mire lehet szükség annak érdekében, hogy ellenfeleinket megleckéztessük. A Reichstag 1933-as felgyújtása és Szergej Kirov 1934-es (megrendezett) meggyilkolása szolgáltatták azt a drámai hátteret, amely igazolást adott Hitler és Sztálin leszámolására ellenfeleikkel, a renegátokkal és az állam állítólagos ellenségeivel. A belső problémák nyomása alatt működő gengszterpolitikások válságért imádkoznak, vagy ahogyan Trump egyszer előre megjósolta, valami „jelentős eseményt” vizionálnak, annak érdekében, hogy összerántsák csapataikat és nagytakarítást rendezhessenek.

A gengszterpolitikának nincs szüksége ideológiára. Az elvek hiánya lesz az új elv. A nagy ember azt teszi, amit meg kell tennie: ha ez azt jelenti, hogy hazudik, visszavonja szavát, sebességet vált, elzárkózik az átlátható tevékenységtől és egyéb hasonló dolgokat művel, akkor ennek így kell lennie. Akkor bátran alkalmazhatja a kettős mércét is. A diplomácia helyébe a kérkedés lép, és ha a hengegés nem elég hatásos, akkor egyedül Amerika – illetve egyedül a főnök – támaszkodhat a „tűzre és dűhre” (a kijelentés Trumptól származik, és az észak-koreai válság során hangzott el; illetve ez Michael Wolff könyvének címe is, amely Trump és csapata viselkedéséről ír; lásd Michael Wolff: *Fire and Fury: Inside the Trump White House*, 2018), amikor és ahol ő akarja. A fundamentalisták szűklátókörű, nacionalista retorikát alkalmaztak és a zászlóba burkolták magukat. A gengszterpolitikus úgy beszél, mint egy másokat terrorizáló iskolás, és ünnepli önmagát. Régebben a gengszterpolitikusok alárendeltjei nem az államnak, hanem nekik tettek hűség esküt. A tegnapi jelszó: „Amerika! Szeresd vagy menj el!” mára így változott meg: „Trump! Szeresd – vagy pofa be!”

Botrány botrányt követ: pénzügyi szabálytalanságok, korrupció, vesztegetés, érdekellentétek, családon belüli erőszak, dokumentumok meghamisítása, titkos találkozók, fölösleges tweetek, rasszista kommentek, fehérházi pletykák. Vég nélkül dőlnek ránk a „nap friss hírei.” Az elnök első hivatali évében legalább kétezerszer egyértelműen hazudott a nyilvánosság füle hallatára. És kétség sem fér hozzá, minden egyes hazugsága lelepleződött. Na, bumm! Minden híradó újabb észveszejtő igazolása a népi elmebajnak, annak ti., ahogyan a gengszterek bohóckodása ellopja a címlapsztorit. Láthatólag a nap huszonnégy órájában ő uralja a képernyőt. Egyes becslések szerint Trump 2 milliárd dollárt – jobban mondva, ingyen reklámat – kapott

a „szerzett médiában” a 2016-os választások idején.⁹ Az pedig, hogy az elnök és haverjai saját koholmányaikkal árasztják el „az álhíreket harsogó” médiát, csak újabb kifejeződése annak, mennyire megvetik a valóságot.

Az 1950-es évek népszerű amerikai komikusa, Lenny Bruce egyszer azzal nevette meg a közönségét, hogy kijelentette: „Még ha fényképük is van a dologról – te csak tagadd le!”. De a politikai gengszterek még eggyel tovább lépnek. A nekik címzett bírálatok mindig igazságtalanok, az ügyészek mindig alattomosak, a tiltakozások mindig túlzók, és minden botlás az „álnok helyzetből” következik. Minden gengszterpolitikus vérszomjas. Csekkok és egyenlegek, a hatalom megosztása és a civilek jogai mind csak akadályozzák őket. A kongresszus, a bíróságok, a média, a bürokrácia, az egyetem, az FBI, a politikai szakértők – vagy egyszerűen csak „a rendszer” – mindmind részei az ellenük szervezkedőknek. Az ő vádjaik „álhírek!” És minden ellenfél az ő vérüket kívánja. Miért? Véletlenül sem a gengszterek hazugságai, alpári nyelvezetük, rasszizmusuk, illegális üzleteik, hozzá nem értésük és politikájuk miatt. Dehogy is: minden csak azért van, mert a gengszterpolitikus az „utca embere,” aki par excellence „kimondja az igazságot”, és „le akarja csapolni a mocsarat”!

A nagy stratégia lényegtelen: a taktika maga a stratégia. A siker a megtévesztésen és a félrevezetésen múlik. Botrányok, nyomozások, hazugságok, vádak és ellenvádak relativizálják a politikai valóságot. A nyilvános vita így a diszkurzív demokrácia elleni szüntelen támadássá változik: a logika, az érvek és a tények helyébe gyermekded rágalmozások lépnek, amelyek az „aljas Hillary” vádjától és a „kis Marco-tól” a „Pocahontasig” és a „rakétaemberig” terjednek. A nők külsejével kapcsolatos becsmérő megjegyzések, a fogyatékosok kigúnyolása és egyes (afrikai) államok „seggluknak” nevezése tartja fenn a párbeszédet. A gengszterpolitika annak a „rendszernek”, a demokratikus akaratformálásnak, a kapitalista racionalitásnak a peremén létezik, amely rendszerbe beásta magát. Az elnök számára haszontalanok a művészek, a szakértők, az értelmiségiek, a szakemberek, a tudósok – mindazok, akik esetleg többet tudhatnak nála. A gengszterpolitika szeme előtt mindig a legkisebb közös nevező lebeg, és célja lenyomni mindazt, amit Marx „a kultúra anyagi szint-jének” nevezett. Ennek pedig az az oka, hogy a gengszterpolitikuskok, cimboráik és tömegbázisuk már pontosan ért mindent. Egyiküknek sem kell semmit sem tanulni. Éppen ellenkezőleg, magabiztosságuk és hatalmuk azon alapul, hogy kitartanak tudatlanságuk mellett.

- ¹ Peter-Erwin Jansen, Charles Reitz (eds.): *Herbert Marcuse's 1974 Paris Lectures at Vincennes University*. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2015.
- ² Dylan Matthews: The Republican tax bill got worse: now the top 1% gets 83% of the gains, *VOX*, 2017, december 18.
<https://www.vox.com/policy-and-politics/2017/12/18/16791174/republican-tax-bill-congress-conference-tax-policy-center>
- ³ Louis Jacobson: How much does the Trump family have to gain from GOP tax bills? *PolitiFact*, 2017. november 27.
<http://www.politifact.com/truth-o-meter/statements/2017/nov/27/lloyd-doggett/how-much-does-trump-family-gain-gop-tax-bills/>
- ⁴ A „gengszterállam” fogalmát gyakorta használják, és a jelenségnek számtalan különböző megközelítése van, így például Katherine Hirschfeld: *Gangster States: Organized Crime, Kleptocracy and Political Collapse*. New York, Palgrave, 2015; Charles Tilly: State Formation as Organized Crime, in Peter Evans et. al (eds.): *Bringing the State Back In*. New York, Cambridge University Press, 1985; Michael Hirsh: Gangster States, *Newsweek*, 1999. május 9.; <http://www.newsweek.com/gangster-state-166356>; Paul Craig Roberts: Gangster State America: Where is America's Democracy? <https://www.paulcraigroberts.org/2014/05/06/gangster-state-america-paul-craig-robert-2/>.
- ⁵ Gretchen Morgenstern and Joshua Rosner: *Reckless\$ Endangerment: How Outsized Ambition, Greed, and Corruption Led to Economic Armageddon*. New York, Henry Holt, 2011.
- ⁶ A vitát lásd: Stephen Eric Bronner: *The Bitter Taste of Hope: Ideals, Ideologies and Interests in the Age of Obama*. Albany, SUNY Press, 2017, 1. lábjegyzet.
- ⁷ Max Greenwood: At least 30 White House officials, Trump appointees lack full clearances: report, *The Hill*, 2018. február 9. <http://thehill.com/homenews/administration/373220-at-least-30-white-house-officials-trump-appointees-lack-full#.Wn7-uVrZvb8.facebook>.
- ⁸ Jeremy Berke: REX TILLERSON IS OUT – here are all the casualties of the Trump administration so far, *Business Insider*, 2018. március 13. <http://www.businessinsider.com/who-has-trump-fired-so-far-james-comey-sean-spicer-michael-flynn-2017-7/#rob-porter-1>; *New York Times*, 2018. február 13.
- ⁹ Nicholas Confessore, Karen Yourish: „\$2 Billion Worth of Free Media for Donald Trump”, *New York Times*, 2016. március 15. <https://www.nytimes.com/2016/03/16/upshot/measuring-donald-trumps-mammoth-advantage-in-free-media.html>

(Fordította: Baráth Katalin)

A cikket a szerző ajánlotta közlésre.

Az Eszmélet szerkesztősége 2017. július 10-én a Gólya szövetkezeti presszóban kerekasztal-beszélgetést (vitát) rendezett Böröcz József: *Hasított fa*. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig című tanulmánykötetéről (Eszmélet Könyvtár, Budapest, l'Harmattan Kiadó, 2017). A vitát Melegh Attila vezette, a résztvevők Artner Annamária, Böröcz József, Földes György és Geröcs Tamás voltak. Előző számainkban Artner Annamária és, Geröcs Tamás (116. sz.), illetve Földes György (117. sz.) hozzászólásának egybeszerkesztett és kiegészített változatát adtuk közre. Az alábbiakban Böröcz József mindhárom írásra reflektáló válaszát közöljük.

BÖRÖCZ JÓZSEF

Állam, szocializmus, világ, rendszer

Köszönöm Artner Annamária, Földes György és Geröcs Tamás erőfeszítéseit, hogy értelmezzék *Hasított fa...* című, nemrég megjelent könyvemet, s hálás vagyok az *Eszmélet* szerkesztőinek, hogy teret adtak a három reflexiónak és válasznak.

Miként G. B. Shaw szerint a brit és észak-amerikai népet, a maroknyi magyar baloldali értelmiség különféle csoportjait is *a közös nyelv választja el egymástól*. Tükröződik ez a *Hasított fa...* és a három hozzászólás/írás közötti fogalmi súrlódásokban. A kommentátorok megjegyzéseinek nagy része fogalmi természetű, s az itt megfigyelhető jelentés-eltolódások tisztázása jóval szélesebb és ambiciózusabb vitát igényelne, mint amire itt és most mód van. A kötet harminc év anyagából válogat, s álláspontom sok részlet, illetve hangsúly vonatkozásában értelemszerűen változott is az idők során. Ráadásul a közölt húsz tanulmány nagy többsége eredetileg angolul, azaz nem (kizárólag) a magyarországi közeg számára íródott. Narratív pozíciója az – s ez fölöttébb lényeges lesz e válaszban foglalt mondandóm szempontjából is – hogy egy, a világ egészét érintő problémaköteget globális paradigmák mentén a Magyarországon kívüli olvasók számára próbál megfogalmazni. Így itt-ott óhatatlanul előfordul, hogy ütközik a magyarországi fogalmi konvenciók és elemzési minták egy részével is.¹

Artner Annamária írásának *Az elemzendő kérdés* alcímet viselő, első öt bekezdése három dolgot valósít meg. Egyfelől elhelyezi munkásságom egészét a világrendszer-elemzés „csomagjában”. Ezzel mintegy félresöpri a könyv alcímében („A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig”) tett – úgy tűnik, a kelleténél kevésbé nyilvánvaló – kísérletemet arra, hogy egyszerre fejezzem ki a világrendszer-elmélet iránti tiszteletemet, elismerjem, hogy egy adott ponton nagy hatással volt rám ez a paradigma – ugyanakkor azt is jelezzem, hogy az általam képviselt megközelítés több lényeges ponton túllép a wallersteini világlátáson.

Másrészt – a *Hasított fa...* című könyvhöz képest – Artner meglehetősen szűken definiálja a beszélgetés témáját. Az természetesen meglehet, hogy Artner számára valóban az államszocializmus „helye” az amúgy tőkés világrendszerben „az” elemzendő kérdés (ezzel természetesen nincs vitám), ám ebből nem következik, hogy a *Hasított fa...* című kötetnek is kizárólag erről kellene szólnia.

E szövegösszefüggésben kissé meglepő módon, harmadrészt, Artner azzal kezdi reflexióit, hogy felmondja a Wallerstein 1974-ben megjelent, nagy hatású könyve² kapcsán a hetvenes évek vége és a nyolcvanas évek közepe-vége között lezajlott, azóta „Brenner–Wallerstein-vita”-ként³ ismert elméleti pengeváltás két alappozícióját. Teszi ezt két magyar nyelvű, magyarországi forrásra való hivatkozással.

Robert Brenner „Adam Smith-i marxizmusként” aposztrofálja Wallerstein megközelítésmódját, azért, mert szerinte Wallerstein mintegy „kiveszi” a kapitalizmus fogalmát a termelés – konkrétan: az ipari termelés – szférájából, és „a globális rendszer egészének” szintjére teszi át. Márpedig a világkapitalizmus Wallerstein által értelmezett öt évszázados történetében egyetlen, a világ egészét átfogó, konkrét, globális „rendszerképző” intézmény létezett – a *világkereskedelem*. Brenner Wallerstein-kritikája relevánsnak tűnik az államszocializmus globális elemzése szempontjából, ugyanis Wallerstein – ami a kapitalista világrendszer konkrét, belső történeti kizsákmányolás-szociológiai tagolódását illeti – kizárólag a „munkaerő-ellenőrzés” különféle „módozatairól” képes beszélni (a centrum–félperiféria–periféria tipológián túl természetesen). Így olyan fontos szempontok, mint például a magántulajdonon alapuló tőkés kizsákmányolás ténye és jellege, a kizsákmányoló szereplők motivációi stb. vonatkozásában Wallerstein – a brenneriánusok szerint – összemossa a „hosszú tizenhatodik század” kezdete óta eltelt időszak összes hozzáadottérték-termelő

intézményét az ültetvényes rabszolgatartástól a második jobbagyságon, a kisipari termelésen és a nagyipari kapitalizmus nyugat-európai vagy észak-amerikai mintáin át az államszocializmus minden válfájáig.

Wallerstein követői ehhez képest úgy érvelnek, hogy a Brenner által a wallersteini „tőkés világrendszer” helyére javasolt fogalom – „a termelési módok artikulációja” – merőben életidegen absztrakció, hiszen „konténerfogalom” merevíti az elmélete szerint egyazon időben, egymás mellett, párhuzamosan létező (Marxék által *egymást követő* nagy történelmi korszakokra, azaz semmiképpen nem az „egymás mellett élés” körülményeire kidolgozott) „termelési módok” mindegyikét. Így a brenneri „termelésimód-artikuláció” képzete lényegében egyfajta, a nyolcvanas évek elejére már messze túlhaladott⁴ (egyébként, mint azt a volt-szocialista régiók baloldali önképű modernizációretorika-hívei máig szeretik elfelejteni, illetve „nem tudni”,⁵ eredeti formájában nemcsak kulturális-rasszista, de virulensen antikommunista és antiszocialista), modernizációelméleti világmodellt termel újra.

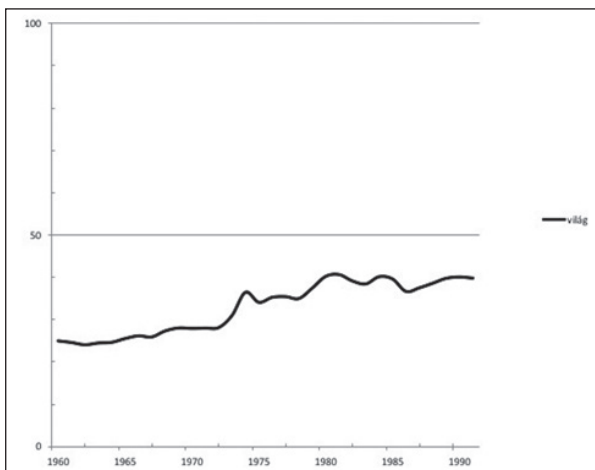
Ráadásul Brenner és hívei az így, különös módon, egymásra torlódott „termelési módok artikulációjának” mibenlétéről a címkén túl jószerevével semmi érdemleges megállapítást nem tudtak tenni. Még azt sem sikerült megmagyarázniuk, hogyan lehetséges a marxista történelemszemléletben *egymást követő* történelmi korszakokban megjelenő termelési módok *egyidejűsége*. Ráadásul – vágta vissza a wallersteiniánusok – a Brenner-féle „termelési módok artikulációja” fogalommal olyan, meglehetősen triviális jelenségeket sem lehet megragadni, mint például az országhatárokat átszelő értéktöbblet-transzfer vagy a katonai értelemben vett geopolitika mint gazdaságpolitikai tényező.

Jelentős leegyszerűsítéssel szólva, a brenneri álláspont szerint, a volt államszocialista „tömb” tőkés termelési módtól markánsan elkülönült, nem- (vagy poszt-?) kapitalista termelési módot képezett. A szigorúan wallersteiniánus világszemléletben az államszocialista államcsoportozat „csak” a globális tőkés logika egyik, sajátos munkaeörfelügyezés-típusa – mondhatni felületi jelenség, a rendszer egészének jellegét nem érintő formavariáns – volt.

Patthelyzet alakult ki tehát a két – a vitapartnert illető kritikáikban helyes, az alternatív megoldásokban fölöttébb problematikus – álláspont között.⁶ Artner szélső-brenneri pozíciót látszik elfoglalni. Először is, számomra még nyelvi szinten is értelmezhetetlen állítást tulajdonít nekem („Böröcz szerint, a közép- és kelet-európai orszá-

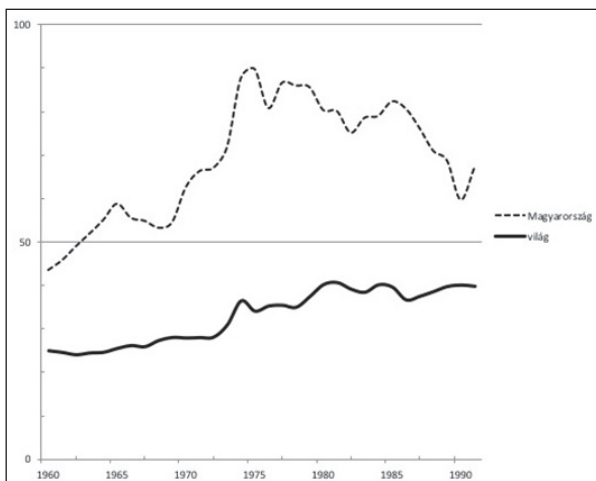
gok mindig is a nyugati centrum félperifériái voltak, s ez idézte elő bukásukat.”⁷⁾ Szerintem félperifériái a világgazdaságnak vannak, nem „a nyugati centrumnak”. Azt, hogy „ez” (a mondat szerkezetéből ítélve: a félperifériás helyzet) idézte volna „elő bukásukat”, nem értem, s az sem világos, milyen értelemben „buktak meg”, Artner szerint, a „közép- és kelet-európai országok”. Ha az államszocialista berendezkedés 1989–1991-es összeomlására gondol, akkor érteni vélem a „bukás” kifejezést – ez esetben viszont jelzem, tudtommal soha nem állítottam, hogy a szovjet típusú államszocializmus-modell összeomlását a kelet-közép-európai társadalmak félperifériás mivolta „okozta” volna. Ez már azért is abszurd állítás lenne, hiszen térségünk egyik *longue-durée* történelmi jellegzetessége éppen az, hogy a kapitalizmus jó ötszáz éves történelmének egészében félperifériás pozíciót tudhat(ott) magáénak. Márpedig a formális logika azt diktálja, hogy egy ötszáz éves *konstans* (a félperifériás mivolt) önmagában nem lehet egy *változó* (az államszocialista berendezkedés fönnyaradásának / összeomlásának) közvetlen okozója, önálló magyarázata. Itt elvesztettem a fonalat.

Úgy tűnik, Artner szerint, térségünk társadalmait az államszocialista átmenet mintha valahogy kiemelte volna a világgazdaságból.⁸⁾ Mivel empirikus kérdéstről van szó, nézzük talán az ide vágó adatokat A Világbank *World Development Indicators* nevű, nyilvánosan hozzáférhető, online adatbázisa⁹⁾ ad némi támpontot témánkhoz.

1. ábra A világ globalizációs rátája, 1960–1991. Forrás: World Development Indicators online adatbázis, „Trade As Percent of GDP (NE.TRD.GNFS.ZS)” változó.

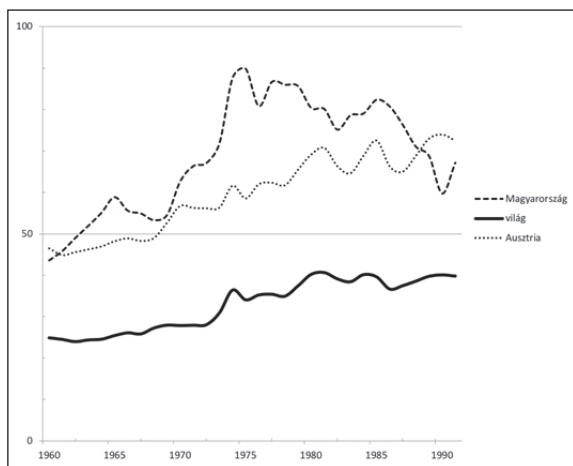
Eszerint, mint azt az 1. ábra¹⁰ szemlélteti, a világkereskedelem (Wallerstein szerint, a modern, tőkés világ gazdaságot összetartó globális intézményhálózat) viszonylagos jelentősége az 1960-as világ-GDP 24,9%-áról a nyolcvanas évek elejére már elérte a 40%-ot, s 1991-ben, azaz a Szovjetunió megszűntének évében 39,9%-on állt. Ha Artner Annamária empirikus állítása érvényes – azaz, ha az államszocialista világ tényleg effektíve kívül állt e rendszeren – a szocialista „tömb” országai nagyon sokkal alacsonyabb százalékot, szélső esetben nulla százalékot kell, hogy mutassanak.

2. ábra A világ és Magyarország globalizációs rátája, 1960–1991. Forrás: World Development Indicators online adatbázis, „Trade As Percent of GDP (NE.TRD.GNFS.ZS)” változó.

A 2. ábrában szemléltetett adatok – enyhén szólva – nem támasztják alá a Brenner–Artner-féle empirikus várakozásokat. Magyarország az államszocialista időszak vizsgált bő három évtizedében egyértelműen a világátlagnál *magasabb*, a hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek közepéig pedig már *sokkal magasabb* globalizációs rátát tudott magáénak. A Magyar Népköztársaság gazdaságának a tőkés világ-gazdasággal folytatott románca 1975-ben érte el a csúcst, amikor is a magyar külkereskedelem GDP-hez viszonyított aránya elérte a 89,8%-ot, miközben a világ egészének globalizációs rátája mindössze 34,2%-ra rúgott, azaz a magyar gazdaság „kitettsége”, a világ gazdaság hatásainak meghaladta a világátlag két és félszeresét. Hogy érzékeljük mindennek a jelentőségét, tanulságos beilleszteni ebbe az ábrába

nyugati szomszédunkat, az államszocialista valóságot csak a nálunk eltöltött turizmus kapcsán megtapasztaló osztrák társadalmat.

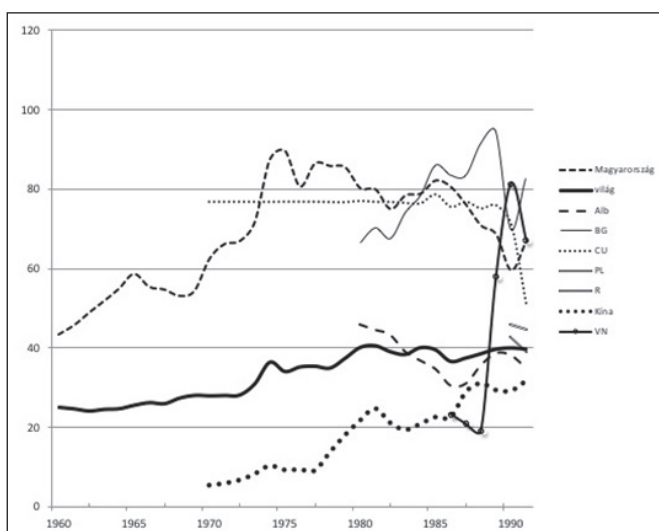
3. ábra A világ, Magyarország és Ausztria globalizációs rátája. 1960–1991. Forrás: World Development Indicators online adatbázis, „Trade As Percent of GDP (NE.TRD.GNFS.ZS)” változó.

A 3. ábrában látottak alapján nem tűnik tarthatónak az az állítás, mely szerint Magyarország valamiféle, a világ többi részétől elhatárolt, világkapitalizmus-mentesített entitás lett volna. Mindez alkalmas arra is, hogy tágabb összefüggésbe helyezzük az Artner által idézett adatot, mely szerint Magyarország „külkereskedelmében a Nyugat csak [...] egyharmaddal részesedett egészen az 1970-es évek elejéig.” Számoljunk tehát. Ha „a hetvenes évek elején” – mondjuk 1975-ben – a magyar külkereskedelem a GDP 89,8%-át tette ki, s ennek, mondjuk, egyharmada volt nem-KGST-viszonylatú, akkor a magyar GDP megközelítőleg harminc százalékára rúgó üzletek már akkor is a világ nem szocialista részével folytak. Hogy ez sok-e vagy kevés, annak eldöntéséhez elegendő tudni, hogy akkor a világ teljes globalizációs rátája 34% körül állt.

Vagyis még akkor is, ha abból a rendkívül leegyszerűsítő állításból indulunk ki, hogy a KGST-vel folytatott kereskedelmünk semmilyen értelemben, még a rubel-„viszonylatban” beszerzett alapanyagokból Magyarországon előállított és konvertibilis valutáért eladott termékek esetében sem tekinthető a világkereskedelem részének,¹¹ akkor is meglehetősen tiszteletre méltó, harmincvalahány százalékos, azaz

világátlag-közeli tőkés világpiaci „kitettségről” kell beszélnünk Magyarország vonatkozásában. Összehasonlításképpen: az EU 49,6% körüli, az Egyesült Államok 17,1% körüli globalizációs rátát mondhatott magáénak 1975-ben.¹²

Mármost vajon mennyire általánosítható a kiugróan magas magyar világgazdasági „érintettség” a többi államszocialista országra? Utóbbiak nagy része, így a Szovjetunió is, sajnálatos módon, egészen a nyolcvanas évek végéig nem kötötte a Világbank orrára külkereskedelmi adatait, így róluk ezen időszakban semmit nem árul el a rendelkezésünkre álló adatbázis.¹³ A 4. ábra a volt szocialista államcsoport azon tagországait mutatja, melyek közöltek adatokat a Világbankkal a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évekre vonatkozóan.

4. ábra A világ és néhány államszocialista ország globalizációs rátája, 1960–1992

A mégoly hiányos adatokból is egyértelmű, hogy a korszak államszocialista gazdaságainak leírásához legalább két típust kell felállítanunk. Az egyik az az államszocialista gazdaság – ebbe nemcsak Magyarország, hanem Bulgária, sőt, az imperialista gazdasági blokáddal vert Kuba és az ellene vívott, több generációs imperialista háború megnyerése után újjáépülő Vietnam is beletartozott – amely magas, a hetvenes évektől már a világátlag többszörösére rúgó arányban vett részt a tőkés világkereskedelemben.

A másik típus igazán markáns esetét Kína képezte a Kulturális Forradalom időszakában. Ennek fő európai szövetségese, a mai, neoliberais beszédmódban az elzárkózás extrém eseteként emlegetett Albánia nagyjából a világátlag körüli mértékben – azaz a széles körben a szabadkereskedelem világ bajnokaként látott USA-nál jó kétszeres mértékben – függött külkereskedelmétől.¹⁴

Artner Annamária szerint, „[a]z osztályalapú elemzés elengedhetetlen.”¹⁵ Ezzel természetesen tökéletesen egyetértek, és mindenkit csak bátorítani tudok arra, hogy betöltse az e vonatkozásban tátongó űrt. Két dolgot szeretnék hozzátenni. Egyrészt: a globális, regionális és helyi intézmények Matrkoskababa-szerűen egymásba épült osztályviszonyokat teremtenek, azaz egy ilyen, egyszerre több skálát figyelembe vevő osztályelemzés várhatóan ellentmondásos osztályhelyzetek sorát fogja előhozni. Hozzáteszem, *önmagában*, a társadalmi nemi, „rassz”-, történelmi méltósággal összefüggő és etno-„nemzeti” viszonyok megértése nélkül az osztályelemzés nem elégséges a volt és poszt-államszocialista valóság leképezéséhez.¹⁶ Mindennek megértése segíthet a poszt-államszocialista korszak politikai benuultságának megértéséhez is.

Artner „az állami tulajdon racionalitásának tagadásával csempentett liberális dogmaként”¹⁷ olvassa a *tulajdonvákuum* (általam Pavel Câmpeanu kitűnő román szociológustól kölcsönzött) fogalmát. E nyilvánvaló félreértés jól illusztrálja, amit a közös nyelv elválasztó hatásáról írtam. A nyolcvanas évek elején „Felipe García Casals” álnéven publikáló Câmpeanu,¹⁸ mint a „*Kettős függőség és tulajdonvákuum...*” című tanulmányban összefoglaltam, „a munkaerő nézőpontjából ad pontos formulát az államszocialista tulajdonlás fő intézményszociológiai paradoxonára: a sztálinizmus alatt »a munkaerő eladásának szükségessége megvásárlásának tilalmával párosul.«”.¹⁹ Kicsit talán pontosabban úgy mondhatjuk, „a munkaerő eladásának szükségessége *magántulajdonosok általi* megvásárlásának tilalmával párosul.” Nézetem szerint ez nem az államszocializmus „államkapitalizmuskénti felfogása” (mint ezt kommentátoraim szememre vetik), hanem az *államszocializmus*-felfogásom egyik kulcseleme.

A Câmpeanu által leírt berendezkedés nem- vagy posztkapitalista jellege ugyanis nem a munkahely, az üzem vagy a vállalat szintjén ragadható meg (azon a szinten tulajdonvákuum van, azaz magántulajdonosok nélküli értéktöbblet-elsajátítás zajlik), hanem abban, hogy az így keletkező értéktöbblettel mit csinál a szocialista állam. E vonatkozás-

ban ott és annyiban tekinthető államszocialistának a berendezkedés, ahol és amennyiben az államszocialista állam valóban megvalósítja alkotmányos kötelességét, és a társadalom egésze, benne a munkásosztály érdekeinek radikálisan racionális értelmezése révén újraosztja a keletkező többletet,²⁰ s az újraelosztás intézményein keresztül segíti a társadalom nem piaci úton történő, bővített reprodukcióját. E felfogásban – sem az eredeti, Câmpeanu-féle modellben, sem pedig abban, ahogyan én használom – nyomát sem látom sem a „neoliberális dogmának”, sem pedig az „államkapitalizmus”-felfogásnak. Felülmúlhatatlan előnye ugyanakkor a „tulajdonvákuum”-fogalmának, hogy általa – mint Földes György igen helyesen észreveszi – „megmagyarázható, hogy az elit miért tudta olyan könnyen privatizálni, illetve a külföldi tőke kezébe adni a korábbi állami tulajdont.”²¹ Továbbá a tulajdonvákuum fogalmában foglalt feszültség, féloldalasság részben talán még azt is magyarázza, a volt államszocialista tömb társadalmainak dolgozó tömegei miért hagyták, hogy lényegében szinte minden politikai ellenkezés nélkül végbe mehessen a privatizáció – annak ellenére, hogy ez az ő kollektív érdekeik szempontjából közönséges rablás volt.

Ami Artner Annamária Rozsnyai-, Szigeti- és Lenin-hivatkozásokkal tűzdelt államszocializmus-interpretációját illeti, érdeklődéssel olvastam, ám nem világos, miért a *Hasított fa...* című kötet kapcsán fejtette ki ezt. De ha már itt tette közzé, megengedek magamnak egy apró kommentárt. Az az álláspont, hogy az államszocializmus átmeneti formáció, teljességgel mást jelent, ha azt a létezett államszocializmus körülményei között, ennek összeomlása *előtt* fogalmazzuk meg, mint ha *utána*. Az előbbi esetben feltehető, hogy a magántőkés kizsákmányolás alkotmányos tilalmának „talaján” létrehozható, az akkori valóság alapján felrajzolt jövőképben, az akkorinál radikálisabban egyenlőségelvű, a közösségi intézményformák felszabadulását jobban elősegítő, a békét és a testvériséget ténylegesen megvalósító – azaz új, az államszocialista valóságnál jóval radikálisabban posztkapitalista rendszer. A szovjet-központú államszocialista gyakorlat összeomlása utánról nézve, az államszocializmus „átmeneti” jellegének tétele már egész mást jelent. Élesen vetődik föl, miből mibe való átmenetről beszélünk – s az biztos, hogy amit ma látunk, annak sok köze nincs ahhoz, amit az Artner Annamária által idézett szerzők szocialista jövőként elképzeltek.

Gerőcs Tamás szerint, a kötet írásai „nem akadémiai célból” íródtak. Erre nehéz reagálnom, mert nem tudom, mit is ért „akadémiai

célon”. Annyi mindenesetre biztosnak látszik, a kötet húsz tanulmánya – melyek közül, ha jól számolom, tizenhét eredetileg angolul jelent meg – négyszáznál több szaktudományos hivatkozást kapott eredeti megjelenése óta.

Gerőcs sikeresnek tekinti az általam proponált „kettős függőség”-fogalmat, méghozzá pontosan azért, amiért annak idején létrehoztam: hogy segítségével valamilyen módon kötni lehessen a kelet-közép-európai államszocialista társadalmak történelmi tapasztalatait (1) saját nem államszocialista múltjukhoz, illetve (2) a világ nem-államszocialista részének kollektív tapasztalataihoz.

Részben ez a válaszom arra is, hogy miért nem taglaltam explicit módon a *Hasított fában* az *Eszmélet* és köre által lefolytatott, 2007-ben megjelent²² államszocializmus-vitát. Ennek három fő oka van. Egyrészt, az említett vita anyaga akkor, amikor a kötetbe került tanulmányok nagy részét írtam, nem állt még rendelkezésre. Másrészt, s ez talán a legfontosabb érv, *más irányban mozogtam, egyéb problémák megfogalmazása, eltérő kérdések megválaszolása volt a célom*, mint az említett vita résztvevőié. Harmadrészt, mint már említettem, a *Hasított fában* megjelent tanulmányok óriási többségének nem „belmagyar” a narratív pozíciója: a kelet-közép-európai valóság és a *sem nem magyar, sem pedig nem kelet-közép-európai közeg között próbál fogalmi hidat építeni*.

Külön köszönöm Gerőcs Tamás Európai Unióval kapcsolatos álláspontomról szóló megfigyelését – mely szerint értékelésem „szembe megy a mainstreammel, amely... nagyon rögzült technokrata-moderнизációs diskurzust ömleszt ránk.”²³ Tényleg ez volt a szándékom, és Gerőcs ezt már az e témának szentelt, *Az EU és a világ. Kritikai elemzés*²⁴ című könyvem magyarországi megjelenése előtt jól érzékelte. Ami Gerőcs kolonializmussal, kolonialitással és rasszizmussal kapcsolatos kritikáját illeti, ismét csak *Az EU és a világ...* című kötetet tudom ajánlani, ott nagy részletességgel ismertetem a releváns történelmi anyagot és kifejtem erre vonatkozó értelmezéseimet.

Gerőcs Tamás szerint, a „hegemónia” fogalmának használata szerencsésebb lett volna a „birodalom” illetve a „kolonialitás” fogalmi helyett. Szerintem pedig *más* lett volna: más elméleti problémák megfogalmazására és más empirikus kérdések feltételére tett volna érzékenyebbé bennünket.²⁵

Ahhoz a kapitalizmuskritikai hagyományt generációk óta terhelő, áldatlan viszályhoz, hogy mi volna a szöveg, a tudás és általában a kulturális szerkezetek „megfelelő helye” a baloldali kritikai elméletben,

csak annyit tudok itt hozzátenni: *ízlés dolga*. Az én ízlésem szerint, az az álláspont, amelyben a társadalmak, osztályok, intézmények termelte szövegek, tudásformák és általában kulturális „objektívációk” epifenomenálisak, az „alap” által túldeterminált „felépítmény” részeiként érdektelen, felszíni jelenségek volnának, a marxista és poszt-marxista kultúraelemzés óriásainak ismeretében – Bahtyintól Jakobszonig, Lukácstól Gramsciig, Stuart Halltól Jamesonig, Saidtól Mbembéig – teljességgel abszurd és némileg ijesztő. Hogy mást ne mondjunk, a dialektikus, történelmi materialista módszer nemcsak „megengedi”, hanem meg is követeli, hogy a társadalmi tudat a maga legszélesebb körű manifesztációival szerepeljen, méghozzá kulcsszerpet játsszon a radikális társadalmi átalakulás kritikai elméletében.

Amikor e sorokat írom, a magyar parlament második legnagyobb frakcióját adó pártnak az az idiomatikus szószerkezet képezi a hivatalos politikai álláspontját, hogy jelenleg „afrikai kannibálok”²⁶ *készülnek Magyarországra jönni*. A világszerte a volt szovjet pólus összeomlása óta beindult fasiszta átmenetek egyik legnyilvánvalóbb dimenziója a reprezentációs tér, ezen belül a diskurzus alapterminosainak erőszakos megváltoztatása, így például a baloldali, szocialista, radikális, anarchista, egyenlőségelvű, osztályszempontú stb. kritika tendenciózus elfojtása a nyilvánosságban. Ennek baloldali elemzése bajos volna a kulturális elemzés módszereinek, tételeinek, gondolati pályáinak használata nélkül.

Ami pedig Gerőcs Tamás posztkoloniális elemzésre vonatkozó, fájón alulinformálnak tűnő, s úgy érzem, túl könnyen lesajnáló viszonyát illeti (így például megengedi magának, hogy az elképesztően bonyolult, nehéz társadalomtörténeti és etno-nacionális szempontból is végletesen szétagolt, „rassz”-elnyomástól évszázadokra megnyomoritott, három-négyszáz éve gyarmati-„vadkapitalista” Dél-Afrikai Köztársaság apartheid utáni történelmét egyetlen félmondatral intézze el) – ezt kirívóan méltatlannak találom.

Végezetül Földes György gondolatgazdag recenziójának egyetlen kérdésére szeretnék reflektálni. „Segített volna Böröcz Józsefnek, ha a társadalomelemzés során felhasználta volna Erdei Ferenc *kettős társadalommal* kapcsolatos nézeteit, még akkor is, ha azok az 1945 előtti magyar viszonyokra vonatkoznak, és ha vitatottak is.”²⁷ – írja. Két baráti ellenvetésem van e javaslatra. Egyfelől: Erdei vonatkozó nézetei tényleg vitatottak – főleg, ami a fogalmi leegyszerűsítést és az ezzel járó, lényegében „szoft” antiszemitizmusként is olvasható fogalmi-politikai durvaságot illeti, amellyel Erdei összehozza (vérmesebb

kritikusok mondhatnák: összemosza) az etnikai és konfesszionális struktúrákat, egyfelől és a kapitalizmus teremtette osztálykategóriákat, másfelől. Van Erdei „kettős társadalom”-elméletének egy másik, eggyel „magasabb” elvontsági szintű bökkenője is. Ez pedig az Erdei korának kelet-közép-Európájára (és az azt követő korszakokra, benne az államszocializmusra és a mára is) oly jellemző túlegyszerűsített, lélegzetelállító módon nyugat-Európa-központú modernizációs-teleologikus társadalmiátalakulás- és történelemképzet. Itt nincs mód, hogy megnyissam a vita e részét, így csak utalni tudok a *Hasított fa...* című kötetben megjelent, „Státusz” – „Rendiesség” – „Rendiség”: A feltételes társadalmi kirekesztés és az intézmény-átalakulás szociológiája című írásomra,²⁸ amely viszonylag nagy összehasonlító társadalomtörténeti apparátust mozgatva érvel a modernizációelméleti túlegyszerűsítések ellen, és egyfajta modernizációelmélet-kritikus, így kimondatlanul anti-Erdeista manifesztóként is olvasható.

Jegyzetek

- ¹ Az itt lehetségesnél jóval több alkalmam volt megfesteni a *Hasított fában* foglalt tanulmányok keletkezésének hátterét, indokait és elméleti szempontjait az Éber Márk Áron által, az *Új egyenlőség* online folyóirat stúdiójában készített, „A világrendszer-elmélettől a globális struktúráváltásokig” című televíziós interjúban, melyet az alábbi címeken talál az érdeklődő: <https://www.youtube.com/watch?v=BS1uyU2EOPE>, illetve <http://ujegyenloseg.hu/a-vilagrendszer-elmélettel-a-globalis-strukturavaltasokig/>.
- ² Immanuel Wallerstein: *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York, Academic Press, 1974. Magyarul: *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világ gazdaság eredete a XVI. században*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1983.
- ³ A vita két alapcikke (Wallerstein idézett, 1974-es könyvén túl): Immanuel Wallerstein: *The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis*. *Comparative Studies in Society and History* 1974, 16, 387–415, illetve Robert Brenner: *The origins of capitalist development: a critique of neo-Smithian Marxism*. *New Left Review* 1977, 104, 25. A kiterjedt, sokszereplős vita egészét jól összefoglalja Robert A. Denemark, Kenneth P. Thomas: *The Brenner-Wallerstein Debate*, *International Studies Quarterly*, 32, 1, March 1988, 47–65.
- ⁴ Alejandro Portes: *Modernity and development: A critique*. *Studies in Comparative International Development* 8.3 (1973), 247–279, Alejandro Portes: *On the sociology of national development: theories and issues*. *American Journal of Sociology* 82.1 (1976), 55–85, Alvin Y. So: *Social change and development: Modernization, dependency and world-system theories*. No. 178. Sage, 1990, József

- Böröcz: Social change with sticky features and the failures of modernizationism. *Innovation: The European Journal of Social Science Research* 10.2 (1997), 161–169, Böröcz József, „Státusz” – „Rendiesség” – „Rendiség”: A feltételes társadalmi kirekesztés / beengedés és az átalakulás szociológiája” in *Hasított fa...*, 219–268.
- ⁵ Erről bővebben lásd: Böröcz József, A reakció mint haladás: A közgazdászok mint értelmiségiek. In *Hasított fa...*, 269–290.
- ⁶ A patthelyzetet részben az is szemlélteti, hogy – miként azt az először mind angolul, mind pedig magyarul 1992-ben, majd a *Hasított fa...* című kötetben 2017-ben megjelent „Kettős függőség és tulajdonvákuum...” című tanulmányban jelzem – Wallerstein és követői államszocializmusra vonatkozó megjegyzései sokban maguknak, illetve egymásnak ellentmondó állításokat tartalmaznak. Mind Wallerstein, mind pedig Brenner érvelése olvastán fölmerül az olvasóban az az érzés, hogy azért képesek ilyen absztrakt szinten beszélni koruk egyik fő geopolitikai kérdéséről, mert – talán saját geokulturális beágyazottságuk következtében – kevésbé gátolja képzeletük áramlását az államszocialista társadalmak gyakorlatának közvetlen ismerete. Lásd: Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. In *Hasított fa...*, 25–69, 31.
- ⁷ Artner, 44.
- ⁸ Al Szymanski amerikai szociológus álláspontja vonatkozásában erről azt írtam a *Hasított fában*: ez az a „breznyevisa, [...] valószínűleg Sztálintól eredő álláspont [mely szerint] a szocialista országok új, teljesen önálló (szocialista) világrendszer alkotnak” Uo. 18.
- ⁹ *World Development Indicators* <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>.
- ¹⁰ Az ábrák az import és az export összegének az adott ország nemzeti összterméke százalékában fejezi ki az 1960 (a világbanki adatszolgáltatás első éve) és 1991 (a Szovjetunió felbomlása) közötti időszakban.
- ¹¹ Értsük jól, ez azt jelentené, hogy úgy teszünk, mintha a teljes nemzetközi idegenforgalom, a méretkategóriájában jövedelmezőség tekintetében világszerte MALÉV, a szovjet feldolgozásból tímföldként visszakapott hajdani magyar bauxita támaszkodó alumíniumexport, vagy a szovjet olajra és földgázra alapozott műanyag- és vegyiáru-termékek globális exportja nem létezett volna.
- ¹² Még nyugati szomszédunk, a tőkés kereskedelemtől való elzárkózásról nem kimondottan híres, brenneri értelemben egyértelműen kapitalista termelési módban létező Ausztria is csak 61,6%-os, vagyis az államszocialista Magyarországnál jó 28%-al *alacsonyabb* globalizációs mutatót tudhatott magáénak 1975-ben 1975-ben.
- ¹³ A volt szocialista országok egy csoportja, definíció szerint, kiesik a Világbank által közzétett adatokból, pusztán azért, mert időközben két vagy több darabra hasadt, s a történeti-összehasonlító elemzők szempontjait figyelmen kívül hagyó, globális technokraták által összeállított világbanki adatbázisok egyszerűen nem közlik a vonatkozó, összehasonlítható adatokat.
- ¹⁴ A világkereskedelemben való részvételt természetesen egyéb szempontok, így a belső erőforrások léte, a belső népesség mérete, a belső és külső infrastruktúra stb. Befolyásolják, messze túl az államszocializmus / kapitalizmus kontraszton.
- ¹⁵ Artner, 47.
- ¹⁶ Itt finomítom Földes György azon kritikáját (Földes György: A globális nézőpont haszna és néhány problémája, *Eszmélet* 117. sz., 183–188), mely szerint én „mester-

séges képződménynek” (184) tartanám „a nemzetet”. Erre a rasszizmus szociológiai elemzésének indoklásából kölcsönzöm válaszomat. Egyértelmű, hogy „a nemzet” nem az emberi társadalmak történelmén átívelő, „objektív” jellegzetessége, hanem a 18–19. század során, egy meghatározott osztályprojekt logikája mentén kialakult tudatforma. Tanulmányoznunk alapvetően szükséges – nem azért, mintha az „objektív valóság” része volna, hanem mert az emberi társadalmak nagy hányada nemzeti kódban véli magát felismerni – annak ellenére, hogy a társadalomtörténeti folyamat, amely megteremtette „a nemzet”-eket, már rég átstrukturálódott.

¹⁷ Artner, 47.

¹⁸ Pavel Câmpeanu (Felipe GarcíaCasals), *The Syncretic Society*. Franciából angolra fordította: Guy Daniels, M. E. Sharpe, Armonk, New York, 1981.

¹⁹ Böröcz József: Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás a szocialista félperiférián. In *Hasított fa...*, 191.

²⁰ Itt nyilvánvalóvá válik, hogy Geröcs Tamás olvasatától („a kelet-európai átalakulás globális összefüggései”, *Eszmélet*, 116) eltérően távolról sem „egyszerű jogi kategóriának” (Geröcs, 52), hanem sokkal inkább komplex politikai feszültségek forrásának, társadalmi, hatalmi és kulturális erőforrásnak és a „rendszer” szocialista jellege egyik kritériumának tekintem a tulajdonlás kérdését.

²¹ Földes, 184.

²² Krausz Tamás – Szigeti Péter: *Államszocializmus*. Budapest, L’Harmattan Kiadó, 2007.

²³ Geröcs, 55.

²⁴ Budapest: Kalligram, 2018.

²⁵ Megjegyzem, a „hegemóniára” való hivatkozás így, mindenféle kvalifikáció nélkül értelmezhetetlen, hiszen a wallersteini elméletben szerepel ugyan a „hegemónia” fogalma, ám annak szinte semmi köze ahhoz, ahogy Gramsci alapján a huszadik századi baloldali politika- és kultúraelmélet használja e szót. Wallersteini értelemben a huszadik században „hegemóniáról” kizárólag Nagy-Britannia és az USA kapcsán lehet beszélni, ez azonban nem az, ahogy Geröcs használja az államszocializmus utáni időszak kelet-közép-Európájának nyugat-Európától való függése vonatkozásában ezt a kifejezést.

²⁶ <https://merce.hu/2018/05/25/afrikai-kannibalok-araszttjak-el-europat-de-haszulsz-megallithatod-oket-uzeni-videoban-budahazy-edda/>

²⁷ Földes, 187–188.

²⁸ *Hasított fa...*: 219–260.

„...még mindig képesek vagyunk szolidaritásra”

Éber Márk Áron és Koltai Mihály Bence beszélgetése
a 70 éves Szalai Erzsébettel

Éber Márk Áron – Koltai Mihály Bence

Kommunista családba születtem, majd a Kádár-rendszerben, fiatal felnőttként – erős bázisdemokratikus hangsúlyokkal –, baloldali liberálissá váltam; a tőkés gazdasággal való viszonyod ekkor talán nem volt egészen tisztázott. Aztán a rendszerváltás során folyamatosan balra tolódtál, baloldali szociáldemokrata érveket fogalmaztál meg, a globalizációkritikai mozgalmak megjelenésétől kezdve pedig már részben antikapitalista baloldali elemzéseket közöltél. Ma hová helyeznéd el magad?

Szalai Erzsébet

Azért valamennyire baloldali liberálisként is tisztázott volt a tőkés gazdasághoz való viszonyom: mint többen is pályatársaim közül, a ’80-as évek közepe táján magam sem rajongtam feltétel nélkül a tőkés gazdaság iránt, a részleges munkás-önigazgatás hívő híve voltam. És abban is a gazdasági demokrácia híveként mutatkoztam, hogy az önigazgatást imitáló, de felülről létrehozott vállalati tanácsok létrehozásának idején például a szamizdat *Beszélő* hasábjain a munkásokat valóban mozgósító ún. vállalati reformbizottságok alulról felfelé építkező létrehozását szorgalmaztam. Jelenlegi identitásomat és szerepemet tekintve, a baloldali antikapitalizmus és a baloldali szociáldemokrácia között húzóódó keskeny sávban helyezem el magam. Nem szeretem kapitalizmust, de két dologban nem hiszek: egyrészt abban, hogy ezt a rendszert a hatalom megragadásával felülről meg lehet és meg szabad dönteni. Mert abból, a történelmi példák alapján, megint csak diktatúra lenne – persze nem proletár. Bizalmam csakis az alulról szerveződő moz-

galmakban van, amelyek a kapitalizmus méhéből megszülető pozitív csírákból építkezhetnek. Ilyen csíráknak tekintem az informatikát, a hálózatosodást, a testre szabott tömegtermelést, a szövetkezeti mozgalmakat és a tudástőke legalábbis részleges felértékelődését. Persze, ha nincs baloldali mozgalom, ezek éppen hogy az elnyomás eszközei is lehetnek. Mint ahogy jelenleg nagyjából azok is. A másik, amiben nem hiszek, hogy tisztán szocialista viszonyok létrehozhatók egyedül, a külvilágtól elszigetelten, egy olyan kis, félperifériás, gazdaságilag nyitott országban, mint amilyen Magyarország. Ez megint csak diktatúra lenne, lehetne. A pozitív változásoknak, Marx nyomán, a világkapitalizmus centrumából kell kiindulniuk és onnan továbbgyűrűzve, globálissá terebélyesedniük. Mindazonáltal addig sem lehetünk tétlenek, amíg ez a folyamat erőre kap: a hazánkban élő embereknek már rövid távon élhető alternatívát kell kínálni. Ezt az alternatívát egyedül a baloldali szociáldemokrácia képes előállítani, ennyiben ezért baloldali szociáldemokrata vagyok. Ez azt jelenti, hogy vissza kell térni a jóléti állam eszményéhez. És mivel most elindult egy gazdasági fellendülési folyamat a világban és Magyarországon, ennek talán lenne is gazdasági fedezete. De ebben ugyanakkor kissé bizonytalan vagyok: bár az utóbbi években Magyarországon az abszolút szegénység csökkent, és némileg a munkásság reáljövedelmei is növekedtek, a növekedés eddigi fő haszonélvezői mégis elsősorban az uralkodó politikai elit, a nagyburzsoázia és a felső középrétegek voltak. Ami az antikapitalista és baloldali szociáldemokrata énem közötti kapcsot jelenti, azt már említettem: a hit a kapitalizmuson belül konstruálódó szocialisztikus csírákban, amelyek éppúgy lehetnek fontos elemei, alapjai mind egy „jóléti kapitalista” mind egy szocialista modellnek is. Hogy melyikben fognak virágot bontani, abban majd a globális civil társadalmi mozgalmak irányultsága lesz a döntő.

Éber Márk Áron – Koltai Mihály Bence

Beszélgünk kicsit arról, hogyan látod ma egy szocialisztikus, posztkapitalista jövő lehetőségeit, hiszen az *Eszmélet* számára ez központi kérdés. Korábban egy helyütt így fogalmaztál: „A tőke érték-többlettel való »jutalmazása« az erőforrások hatékony elosztásának/felhasználásának motorja.” Ezzel ma is egyetérteneél? A tőke elosztásának ezzel ellentétes gyakorlata tehát szükségképpen zsugorodó újratermeléshez vezet. Ez lett volna a helyzet az államszocializmusban? Hogyan látod ma, lehetséges „kitépni a tőkelogikát” a társadalomból?

Tőkeologikán a minimális ráfordítással maximális eredmény elvét és gyakorlatát értem. Ezt tökéletesen nem lehet „kitépni” a társadalomból, és kutatásaim szerint, az erre irányuló igyekezet a létezett szocializmusban valóban zsugorodó újratermeléshez vezetett. Egy olyan eljövendő társadalomban, persze, amelyben az erőforrások és a velük előállított termékek nagy része korlátlanul áll majd rendelkezésre, zömében nem lesz szükség a termeléshez felhasznált erőforrások minimalizálására és a velük előállított termékekért való versenyre sem. Különös tekintettel olyan áruk megjelenésére – ilyen az egyre felértékelődő tudásárú –, amelyek értékük átadásának folyamatában nem kopnak, hanem éppen hogy gyarapszanak. És különös tekintettel az informatika nyújtotta lehetőségekre is, ebben a társadalomban nemcsak profitorientációra, de tervezésre is csak minimálisan lesz szükség, hiszen a keresletben megjelenő szükségletek és erőforrásigények napi pontossággal rendelkezésre állnak majd.

Olyan mértékben azonban, amilyen mértékben mindig lesznek már vagy még szűkös javak – márpedig ilyenek, tekintettel az ember innovációs szükségletére, mindig lesznek – a termeléshez szükséges erőforrások minimalizálása és a velük előállított termékek maximalizálása elkerülhetetlen lesz. És így az ezekért való verseny is, amit jelen tudásunk szerint, leginkább a profitráták ingadozásai tudnak szabályozni – hacsak nem akarunk diktatúrát a szükségletek felett.

Ezt a tételt azonban enyhíti a testre szabott tömegtermelés terjedése, amelyben a szükségletek közvetlenül, a piac közvetítése nélkül hathatnak a termelésre, és/vagyis a kettő közötti közvetítő mechanizmus a piac helyett adott esetben a tervezés is lehet. A szükségletek kielégítésének rangsorolása azonban valamiféle piacszerű mechanizmust és profitszerű orientáló eszközt itt is szükségessé tesz, tehet. Mert a rangsorolás versenyhelyzeteket hoz létre, amelyek amúgy a monopolizáció elkerülése szempontjából is elkerülhetetlenek. Vagyis ezen a logikai úton visszajutottunk kiinduló állításunkhoz: a tőkeologika tökéletesen nem iktatható ki a társadalmak életéből.

Éber Márk Áron – Koltai Mihály Bence

Szoktál antropológiai konstansról beszélni, s ez összefüggésben van azzal kapcsolatos székszsizeddel, hogy egy „vegytisztá” szocialisztikus modell lehetséges-e? Úgy gondolod, a kapitalizmus bizonyos mér-

tékip csak visszatükrözi az „antropológiai konstans” kompetitív és hierarchikus vonásait s felerősíti ezeket?

Szalai Erzsébet

Antropológiai konstans helyett inkább emberi természetről beszél-nék, mert ezen keresztül jobban kifejezhető a jelenség ellentmondá-sos természete. Eric Fromm nyomán, az ember kettős lény: az állati és az angyali, valamint a testi és a lelki lét határán helyezkedik el, egyik világban sincs teljesen otthon, ebből következően eredendően magányos. Magányából azonban folyamatosan ki akar törni, mely kitörés, természetéből adódóan, két ellentétes irányba mutathat: lehet progresszív, amikor a szeretet erejével közelít a közösség és önmaga kiteljesítése felé, és lehet regresszív, amikor a gyűlölet irányítása alatt a közösség és önmaga ellen fordul. Hasonló gondolatot fogalmaz meg Kis János, amikor azt mondja, hogy az ember korlátozottan altruista lény: összetett jelenség, önzésből és szolidaritásból konstruálódik. Az egyelvű társadalmak így nem kedveznek az egyének kibontakoztatá-sának, ezért tartósan nem is maradhatnak fenn. A tisztán haszonelvű, önzésre és versenyre épülő társadalmak éppúgy életképtelenek, mint az olyan típusú szocialisztikus modellek, amelyek erőszakkal elnyomják az egyéni érdekeket és kezdeményezést, és tökéletesen ki akarják iktatni az emberek és csoportjaik közötti versengést. Szoktam ironikusan mondani, hogy vonzalmam a „vegyeskereskedés” jellegű társadalmaké, amelyeket több elv és érték folyamatos versenye dina-mizál – a magam elképzelt szocializmusa ilyen társadalom.

A létezett szocializmus egyik legfontosabb ideológiai értéke a kol-lektivitás volt, miközben a hatalom nem sok teret hagyott az alulról szerveződő közösségeknek. Felülről akarta létrehozni a saját ízlésének megfelelő közösségeket – amelyekben mindazonáltal beindultak spontán csoportdinamikai folyamatok: sok művi úton létrehozott csoport formálódott valódi közösségé, például számos szocialista brigád valóban így kezdett működni. Ha nem is született meg a rend-szer ideológusai által vágyott „szocialista ember”, azért ha valaki bajba került, többnyire segítő kezek nyúltak ki felé. Ez a folyamat azonban a gazdasági válság sújtotta ’80-as években megtorpant, és az akkortájt teret hódító második gazdaság már inkább a versengő ember világa volt. A rendszerváltás során azután a még meglévő közösségcsírák is felbomlottak, a társadalom atomjaira szakadt – mindenki mindenki farkasává lett.

Jogos a kérdés: valóban, az újkapitalizmus az emberi természet kompetitív jegyeit erősítette és erősíti fel. Nemcsak nálunk, de szerte a világban, bár a demokratikus hagyományok gyengesége következtében nálunk a verseny élesebb és a szolidaritás gyengébb. A 2010 után kiépülő autoriter, magyar kapitalizmus azután az antropológiai konstans hierarchikus elemeit is felerősíti, mivel ebben a világban a talpon maradás egyik legfontosabb feltételévé a különböző szintű feletteseknek való megfelelés és behódolás vált.

Éber Márk Áron – Koltai Mihály Bence

A 2010 utáni autoriter rendszert említetted. Ez nem csak magyar jelenség immár. Hogy látod, a polgári demokráciák tulajdonképpen összeomlóban vannak? Ha igen, mi az az új rendszer, amit látunk, a kapitalizmus egy új államrendszert, sőt talán új társadalmi rendszert termel ki magának?

Szalai Erzsébet

A polgári demokráciák, úgy általában, nincsenek összeomlóban, de súlyos válságukat élik. A kapitalizmus hetvenes évektől kezdődő, a neoliberalizmus által fémjelezett *laissez faire* szakasza szükségképpen vezet el a 2008-as világgazdasági válsághoz, amely a politikai életben megágyaz az autoriter tendenciák megjelenésének, majd megerősödésének: a válság megrendíti a középrétegek helyzetét, nem beszélve az ekkorra tetőződő biopolitika identitásokat elbizonytalanító hatásáról – és az így előálló helyzetben az emberek tömegesen kezdenek el vágyakozni a biztonságos megkapaszkodás ígéretével fellépő erős apafigurák, „aparendszerek” iránt.

A nemzetállamokhoz kötődő, többpártrendszerű parlamenti demokrácia válsága azonban nem a közelmúltban alakult ki. A válság a hetvenes évektől kezdődött, amikortól a neoliberális globalizáció következtében a globális tőke egyre inkább a nemzetállamok fölé nőtt, korlátozva ezzel helyi kormányok és politikai pártok mozgásterét. Ezt, vagyis az alternatívák beszűkülését fejezte ki a különböző ideológiákkal fellépő pártok konkrét programjainak közeledése, ezen belül pedig a szociáldemokrácia neoliberalizmusban való feloldódása is. Igen nagyrészt az utóbbival magyarázható a polgári demokráciák válságának mostani jellege: a 2008-ban kitört világgazdasági válságra a magukat baloldaliként definiáló politikai erőknek nem volt releváns

válaszuk és megoldásuk, ezért a biztonságérzetükben megingott emberek egyre inkább az ellenségekkel operáló, autoriter szélső-jobboldal felé kezdtek orientálódni, és, mint ahogy gondolatmenetem elején mondtam, ez a folyamat jelenleg is tart.

Vagyis, míg korábban a globális tőke, mostanra a szélsőjobboldal veszélyezteteti elsősorban a polgári demokráciát.

A válságjelenségeknek lehetséges egy tisztán strukturalista magyarázata is: kutatásaim szerint, az autoriter tendenciák előretörése nem más, mint az általános refeudalizáció kísérőjelensége, ami valójában a kapitalista rendszer regressziója egy korábbi társadalmi formáció irányába. Mely regresszió annak következménye, hogy a rendszert érő erős kihívásra a rendszer nem képes pozitív, előreutató választ, válaszokat adni, ezért elindul visszafelé. Más megközelítésben: az erős külső kihívás – a világgazdasági válság és a világrendszer multipoláris irányba való elmozdulása – hatására, pontosabban az ellene való védekezésésként, a struktúra összerántja magát, összezár, kézi vezérlésre áll át.

Mindazonáltal, a rendszer továbbra is kapitalista marad, ami végbemegy – és nem először a történelemben – az az, hogy *laissez faire* korszakát egy autoriter korszak váltja fel. Kurzusváltás történik, de rendszerváltás nem. És ha a globális tőke hosszabb távon mégis csak tovább erősödik, ami valószínű, és ezzel párhuzamosan, ennek hatására nem kerül sor szocialista fordulatra, ez a libikóka ismét csak lendületet vehet – most ellentétes irányba.

Éber Márk Áron – Koltai Mihály Bence

Beszéljünk kicsit arról, mit jelentenek ezek az eltolódások az egyének szintjén. Te pszichológusnak készültél, majd sokat foglalkoztál az utóbbi 10-15 évben a mai hiperkompetitív kapitalizmus személyiségtorzító hatásaival. Hogyan függ ez össze a politikai perspektívákkal? Élesen fogalmazva: képesek vagyunk-e még egyáltalán szolidarisztikus viszonyulásra?

Szalai Erzsébet

Nagyon nehéz családi körülmények között nőtem fel, tragédia is történt a családban. Hogy létezhesek és feldolgozhassam a történeteket, már kisgyerekként át kellett tudnom látnom a körülöttem lévő érzelmi és az azokkal összefüggő hatalmi viszonyokat. Pszichológiai

érdeklődésem innen eredeztethető. Csak azért nem mentem érettségi után pszichológia szakra, mert engem úgy tájékoztattak, hogy abban az évben ilyen szak nem indul az egyetemen. De érdekelt a történelem és matematika is, ezért aztán a Közgáz elméleti szakára jelentkeztem. A lelki jelenségek iránti érdeklődésem azonban megmaradt, sőt, a Közgázon folytatott tanulmányaimmal nyertem egy plusz tudást: az arra való képességet, hogy kapcsolatot tudjak látni a társadalom strukturális folyamatai és az egyének és csoportjaik motivációi, attitűdjei és érzelmei, érzelmi viszonyai között. Autodidakta pszichológiai képzésemről elsősorban Erős Feri barátom gondoskodott.

A hiperkompetitív kapitalizmus személyiségtorzító hatásai valóban összefüggenek a politikai perspektívákkal, pontosabban a politikai-társadalmi perspektívák hiányával. Ez a kapcsolat kölcsönkapcsolat: miközben technikailag már adottak egy újszocialista alternatíva feltételei, a tőke agymosó gépezetei mentálisan annyira megfertőzték már az embereket, hogy azok mai állapotukban egyrészt nem képesek felismerni ezt az alternatívát, másrészt egy újszocialista struktúrát működtetni sem igen tudnának. És a visszacsatolás: az emberek nem csak lelki, de társadalomszerkezeti okok miatt sem mutatnak egyelőre affinitást egy újszocialista alternatíva iránt: a globális tőkemozgások mindezülig még nem kényszerítették ki a Rosa Luxemburg által prognosztizált állapotot, nevezetesen azt, hogy egyfelől a tőkejövedelmek, másfelől a munkajövedelmek kiegyenlítődjének a világban. Márpedig az utóbbi lenne az alapfeltétele az újszocialista alternatívában érdekelt globális munkásosztály kialakulásának. Ez még hosszú ideig várat magára. Nagy kérdés ugyanakkor, hogy ökológiailag az emberiség megéri-e ezt az állapotot. Vagy mást mondok: nem lesznek-e addig pusztító háborúk?

Mindazonáltal az emberi természet sajátságából adódóan, még mindig képesek vagyunk szolidaritásra, és az az egyén, aki már egyáltalán nem, az elsősorban önmagát roncsolja. És amiben már rövid távon bízhatunk, az az, hogy a jelenleg gátolt társas és szolidarisztikus igényeink előbb utóbb ellenállhatatlanul utat törnek maguknak – még ha nem is rögtön a kapitalizmus leváltásában fog ez megnyilvánulni.

Éber Márk Áron – Koltai Mihály Bence

A magyarországi fiatal generációkról írt 2011-es könyved óta hogyan látod, személyes tapasztalataid vagy kutatásaid alapján, van-e

valamiféle eltolódás a magyar társadalom attitűdjeiben? Hogyan férnek bele az akkor leírt személyiségtípusok az Orbán-rendszerbe?

Szalai Erzsébet

Empirikus kutatásra nincsenek forrásaim, tényleg csak személyes tapasztalataim vannak, de azok is elsősorban a fiatal politikusokról és értelmiségéről. És elsősorban az Y korosztályhoz tartozókról, vagyis akikről a könyvet írtam, a mai 35-45 évesekről. Mind a mai napig nem szerveződtek generációvá, abban az értelemben, hogy közös ethosz, értékrendszer és magatartásminta jellemezné őket. De korábbi feltételezésemmel szemben mind a politikában, mind az értelmiség körében kiemelkedtek már közülük olyan személyek és csoportosulások, amelyek befolyással lesznek jövőnk alakulására. Bár a politikai szférában a feltörekvő Y korosztályt – amelyet elsősorban Karácsony Gergely és Szél Bernadett neve fémjelez – a Fidesz-generáció, vagyis a mai 50-60 évesek a mostani választások nyomán még visszanyomták, vagyis nem engedtek a csúcshatalomig jutni, ám ami késik, nem múlik. Az értelmiség körében pedig – mind az aktivista, mind az intellektuális szférában – az Y-osokból, sőt, már az utánuk következő Z korosztályból is, mára már komoly alkotóközösségek jöttek létre a baloldalon. Amelyek együttműködésre és egymás iránti szolidaritásra szocializálják őket. Gondolok itt elsősorban a *Város Mindenkié* csoportra, a *Helyzet Műhelyre*, a *Társadalomelméleti Műhelyre*, a *Mércére* és az *Új Egyenlőségre*. Az ezekben tevékenykedő fiatalok vagy neves külföldi egyetemeken – vagy a CEU-n – szerezték a diplomájukat, ahol még elevenen élnek a baloldali, sőt, marxista szellemi irányzatok, vagy pedig itthon, de baloldali szellemi közegbe integrálódva. Manapság mindkét csoport a saját bőrén, a saját egzisztenciájának alakulásán tapasztalhatja meg a magyarországi újkapitalizmus igazságtalanságait, és ennek intellektuális irányultságukra nagy hatása van. De mozgolódás van a liberális és konzervatív Y-osok körében is, lásd például a *Kapitalizmus* blog vagy a *Heti Válasz* alkotóközösségét.

Arra a kérdésre, hogy az Orbán-rendszer milyen hatással volt, van a fiatalság körében feltárt személyiségtípusokra, nem tudnék megalapozott választ adni, de azt gyanítom, hogy aminek hatása lehetett ezekre, az nem a politikai rendszer, hanem a munkakörülményeik egyre bizonytalanabbá, labilisabbá válása. Ez azt jelenti, hogy bár a munkanélküliség pillanatnyilag mérséklődött, a munkavállalóktól

az egyre bonyolultabb hálózatokból konstituálódó munkaszervezet egyre nagyon rugalmasságot, szenzitivitást, vagyis alkalmazkodó készséget, sőt, kaméleonságot követel meg. Ennek pedig, hipotézisem szerint, az a következménye, hogy a három általam felrajzolt identitástípuson, a stabilon, a bizonytalanon és a meghatározhatatlanon belül az utóbbi kettő aránya növekszik. A fiatalság körében, de társadalmi méretekben is az identitások egyre inkább elbizonytalanodnak, ami, mint arról már szó volt, melegágya a szélsőjobboldal előretörésének is.

Éber Márk Áron – Koltai Mihály Bence

Beszéljünk kicsit a te személyes kapcsolataidról. A liberális reformközgazdász-csoport számos tagjával személyes/baráti viszonyban voltál, ha jól tudjuk (Mihályi Péter, Csillag István). Milyen érzés volt a kilencvenes években, amikor ezek az emberek részt vettek a privatizáció és a sokterápia végrehajtásában mint gazdaságpolitikuskok vagy mint rendszerideológusok? Hogyan lehetett ezt feldolgozni? És a bukásukat 2010-ben? Matolcsy Györgyöt is jól ismerted.

Szalai Erzsébet

1970 és 1989 között dolgoztam a Pénzügykutatóban, a legszorosabb szakmai és baráti viszonyok között. Akkor jöttem el, amikor a '80-as évek végén az intézet, majd rt. munkatársai közül egyre többen kezdtek el bekapcsolódni a spontán privatizáció folyamatába. Nemcsak mint ideológusok, hanem mint konkrét bonyolítók is. Többen ezzel alapozták meg későbbi anyagi egzisztenciájukat. Én kritikával illetem ezt az egészet, aminek következtében rövid úton távoznom kellett. Mindazonáltal ezt követően is többekkel laza szakmai-baráti kapcsolatot tartottam fenn, hiszen érdeklődésünk, de emlékeink is közősek voltak. A kapcsolataim velük, mégpedig végérvényesen, 2010 után szakadtak meg, amikor is „Fideszék” minden munkahelyemről eltávolítottak. Innentől kezdve ugyanis volt kollegáim nem akartak rólam tudni. Nem mintha ők Fidesz-pártiak lettek volna, hanem azért, mert kiestem a korábbi társadalmi státusomból, és innentől kezdve többé már nem voltam érdekes számukra. Feldolgoztam. Miként a Matolcsyval való szakítást is, ami talán az egyik legnagyobb veszteség volt, mivel a rendszerváltást követő első két évtizedben igen kreatív, innovatív beszélgetőpartnerem volt.

De az elmúlt évtizedekben megszakadtak más fontos kapcsolataim is: a volt demokratikus ellenzékbeli barátaimmal. Ők azért haragudtak meg rám, mert szóvá tettem, és meg is írtam róluk, hogy a rendszerváltás időszakában a késő-kádári technokrácia nyomásáram feladták korábbi baloldali értékeiket, sőt, úgy fogalmaztam: demokratából liberállissá lettek. Ők azzal büntettek és büntetnek, hogy írásaimról egyszerűen nem vesznek tudomást. Nemlétezőnek nyilvánítottak – pedig a ’80-as évek elején komoly egzisztenciális fenyegetettséget élttem át a mellettük való nyílt kiállásomért. Ironikusan fogalmazva: lehet, hogy ezt sem tudták megbocsátani. De mára már ezt is megemésztettem, sőt, többükre, mint ifjúkorom fontos szereplőire, szeretettel tudok visszagondolni.

Éber Márk Áron – Koltai Mihály Bence

A magyarországi radikális baloldal egyik fontos teoretikusa vagy lassan három évtizede. Mit gondolsz erről a közegről emberileg? Beszéltél arról nyilvánosan is, hogy sokszor az – elvileg – humanista baloldalon gondok vannak a humanitással. Mit gondolsz, vajon ennek „konjunkturális” okai vannak csak – ti. a baloldal marginalizáltsága –, vagy esetleg mélyebbek? Sokunk számára a te „szalonod” az egyik ritka példa arra a baloldalon, ahol különböző háttérű emberek „át-szólnak” egymáshoz emberi hangon.

Szalai Erzsébet

Először is, nem tartom magam radikális baloldalinak, csak egyszerűen baloldalinak, aki az adott körülmények között rendszerkritikai magatartást kell, hogy tanúsítson. Annyira elviselhetetlenek a fennálló újkapitalista viszonyok. A radikális jelző egyébként számomra valami forradalmi hevületet asszociál, és be kell, hogy valljam, a forradalomban, általában a forradalmakban, abban az értelemben nem hiszek, hogy léteznek, létezhetnek a társadalmak életében olyan cezúraszerű, többnyire az erőszak eszközeivel végrehajtott fordulatok, amelyek többet jelentenek, jelenthetnének egy egyszerű hatalomváltásnál. Mint arra már utaltam, reményeimet sokkal inkább az újkapitalizmus méhében lassan, evolutív módon felhalmozódó, pozitív csírák összeállásába és megszületésébe vetem. Úgy gondolom, ez sok mindenkitől megkülönböztet a rendszerkritikai baloldalon.

Ez a baloldal, néhány ember kivételével, számomra elérhetetlen közeg. Az empátia, az emberi szolidaritás teljes hiánya jellemzi – de hát ezt már több mint tíz éve szóvá tettem. Viszonyai kapitalisták, az emberi kapcsolatokat az éles versengés és a „használok-eldobom” elv mozgatja. Ehhez kapcsolódik az a régi meglátásom, hogy a baloldal egyik súlyos tehetetelése, hogy a közösségiséget hirdető szocializmus eszménye sok olyan embert bevon, akik számára a mozgalom és a közösségiség ideájával való azonosulás csupán kompenzálás. Annak kompenzálása, hogy személyes életükben képtelenek valódi közösségeket létrehozni, azokban mozogni, sőt, olyan is van, akit kifejezetten zavarnak az ilyen közegek. Kívül keresik azt, ami belül hiányzik.

Ez a baloldal történelmi öröksége – már Dosztojevszkij is felfigyelt rá –, de valóban, a baloldal jelenlegi dekonjunkturális helyzete még rá is erősít a jelenségre. Nemcsak Magyarországon, de szerte a világban. Szoktam ironizálni azon, hogy majd onnan lehet tudni, hogy a baloldal számára kedvező alternatívák rajzolódnak ki a horizonton, hogy mozgalmában megjelennek a „normális”, vagyis a hétköznapi együttérzésre, szolidaritásra is képes emberek.

A házi szalonom több mint 25 éves, és a volt demokratikus ellenzék által működtetett, magánlakásokban tartott, hétfői repülő egyetem inspirációjára hoztam létre. Azzal a lényegi különbséggel, hogy szemben az utóbbival, nálunk a hangsúly nem az előadások meghallgatásán, hanem az azt követő több órás beszélgetésen van. Előadó lehet a szalon bármely állandó résztvevője, vagy külső meghívott is. Egyszerre csak egy témát szoktunk tárgyalni, hogy legyen idő a „kibeszélésére”. Ha tudományosan akarnám jellemezni, a szalon nem más, mint a habermasi „okoskodó magánembereknek” egy közönsége. A közsféra és a magánsféra közötti térben helyezkedik el, és *benne* lehet kritikát gyakorolni. Szemben a Habermas által leírt, az előbbi kettő összefonódása révén létrejött, refeudalizált udvarral, amely *előtt* lehet szerepelni. Vagyis ami nem más, mint a konferenciák világa. Ahol nem valódi disputa, csupán annak prezentációja zajlik. A szalon vendégei, résztvevői a baloldal legkülönbözőbb színű árnyalatához tartozó emberek, de volt már meghívottunk liberális és konzervatív értelmiségi is. A lényeg az egymás iránti kölcsönös figyelem és tolerancia. És hogy senki sem akar a tévedhetetlen szerepében feltűnni, vagyis itt presztízavesztés nélkül be lehet vallani, ha nem nekem, hanem a másiknak van igaza. És persze fontos emberi közeg is vagyunk egymás számára, számos barátság született már a szalonos ismeretségből.

Mit üzennél az *Eszmélet* olvasóinak és mit szerkesztőinek?

Szalai Erzsébet

Az *Eszmélet* olvasói kísérjék továbbra is figyelemmel a lapot, mert a baloldal számára forrásértékű írások jelennek meg benne. A szerkesztőknek azt javasolnám, hogy nyissanak, így ne csak a marxista vagy marxi ihletésű szövegeket akarjanak közölni. Ott van a posztmarxista baloldal, ott vannak a baloldali liberálisok, a szocdemek stb., az *Eszmélet* lehetne a sokarcú baloldal élénk vitafóruma is. Egysíkú mindig csak arról olvasni, hogy a kapitalizmus, a tőke mindent áthat, és hogy ez milyen borzasztó. Nagy bajnak tartom, hogy Magyarországon szinte csak irányzatos folyóiratok léteznek, hogy nincs diskurzus a különböző eszmei törekvések között. Az *Eszmélet* is sokkal érdekesebb lenne, ha egy-egy kérdést több oldalról is megközelítő, megvilágító, valódi tétetekkel rendelkező vitáknak is teret adna. És több lehetne a lapban a kelet-európai és magyar tematikájú írás, tanulmány is.

Éber Márk Áron – Koltai Mihály Bence

Beszéljünk kicsit a szűkebb szociológiai munkásságodról. A magyar szociológiai hagyományban kik voltak a legnagyobb hatással rád, hova tartozol? Az identitásod magmaradt valamilyen értelemben „közgazdásznak”? Inkább mennél ma 18 évesen pszichológia szakra, ahogy egykor akartál?

Szalai Erzsébet

Tágabban értelmezném a szociológiánál azt a hagyományt, ami hatott rám: a hazai társadalomtudományos gyökereimről beszélnék. Időrendbe haladva, először Bibó Istvánt kell kiemelnem, akinek társadalomlélektani megközelítései mind a mai napig nagyon közel állnak hozzám. És „szerető” baloldalisága is, ami azt jelenti, hogy úgy volt képes éles kontúrokkal megrajzolt társadalomképet adni, hogy soha nem gyűlölködött, és még az ellenfeleit is képes volt megérteni. Erdei Ferencnek a kettős társadalomról szóló elmélete is maradandó élményem, fő vonalait mind a mai napig relevánsnak tartom. Antal László közgazdásznak a gazdasági alapok lerakása mellett azt a szem-

léletemet köszönhetem, hogy a társadalmakat nem valami külső norma alapján, hanem sajátos totalitásukban nézem – és remélem, hogy látom is. Kis János filozófusnak korai, marxi korszaka hatott rám elsősorban, a Bence Györggyel közösen írott *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel** című könyvük a poszthatvannyolcas marxizmus egyik legfontosabb darabja. Tőle azt tanultam elsősorban, hogy igazságainknak korlátai vannak, és csak ezeket felismerve lehetünk relevánsak. Losonczi Ágnesben elsősorban a konkrét társadalom konkrét egyénei és csoportjai iránti szenvedélyes érdeklődés ragadott meg – és nála is előjön az eleven élet, az emberek szeretete. Ő mellette még Heller Ágnesnek is köszönhetem, hogy, reményeim szerint – az ő kifejezésével élve –, konkrét entuziaszta lettem, vagyis olyan ember és társadalomkutató, akinek elméletei is ideái a konkrét emberek konkrét élethelyzeteiből és szükségleteiből nőnek ki – nem pedig fordítva.

Legjelentősebb mesteremnek Szelényi Ivánt tekintem. Bár soha sem jártam a kurzusaira, az ő társadalomszemlélete hatott rám legerőteljesebben. Sőt, elmondhatom, hogy Konrád Györggyel közösen írt nagyszabású esszéjének – *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*** – köszönhetem, hogy szociológus lettem. Amikor reformközgazdászként a '70-es években szamizdatban először elolvastam, teljesen megdöbbsentem, hogy így is lehet a társadalomról gondolkodni. Meg is ijedtem, úgyhogy gyorsan el is felejtettem. Kategóriái a '80-as évek elején jöttek elő, amikor első politikai publikációmát írtam a szamizdat *Beszélő*-be. De még akkor sem voltam ennek tudatában – a hatás, amit Szelényi gyakorolt rám csak 1998-as nagydoktori védésemkor tudatosult bennem. Gondolkodásmódunk egymásra rímelését – és ez most nem teljesen vicc – a csillagok állásának is tulajdonítom: napra pontosan 10 évvel vagyok fiatalabb Ivánnál...

Ami identitásomat illeti: pályám kezdetétől a '80-as évek végéig, tehát a rendszerváltás kezdetéig, liberális reformközgazdász voltam, pontosabban ezen irányzat baloldalán helyezkedtem el. A rendszerváltás hatalmi viszonyaiba való bepillantás – többek között az 1989-es Ellenzéki Kerekasztal Tulajdonreform-bizottságának tagja voltam, de kutatóként is rálátásom volt a hatalmi apparátusban zajló hatalmi változásokról és konfliktusokról –, majd a gazdasági rendszerváltás okozta társadalmi pusztulás látványa, nem utolsó sorban pedig az,

* Marc Rakovski (Bence György és Kis János): *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*, Magyar Füzetek könyvei, Magyar Füzetek, Párizs, 1983

** Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1989 (1978)

hogy 17 év után eljöttem a Pénzügykutatóból, megváltoztatták öndefiníciómat: ekkortól baloldali szociológusként identifikálom magam. Olyan szociológusként azonban, akinek igen erősek a közgazdasági gyökerei. Akadémiai doktori értekezésemet már a szociológia-szakirányon belül védtem meg.

Mint arról már beszéltem, mai szemmel szerencsésnek tartom, hogy annak idején nem mehettem pszichológia szakra. Otthonról hozott társadalmi érdeklődésem előbb utóbb akkor is utat tört volna magának, így viszont már egészen fiatalon elsajátíthattam a társadalomtudományok alapját jelentő közgazdaságtant. De valószínűleg azért sem lettem volna jó gyakorló pszichológus, mert alkatilag olyan vagyok, aki nem tudta volna tartani a pácienseivel a terápia hatékonysága és a maga önvédelme miatt szükséges távolságot.

Éber Márk Áron – Koltai Mihály Bence

Tervezel még nagyobb művet? Foglalkoztatott az utóbbi időben a magyar családok szocializációs mintái, az a hipotézis, hogy a gyerekeket gyakran „kudarcra szocializálja” a család.

Szalai Erzsébet

Ez a téma továbbra is érdekel, de megvalósítása hatalmas empirikus bázist igényelne. Az ehhez, vagy bármely más empirikus kutatáshoz szükséges források azonban soha nem fognak rendelkezésemre állni: mind a konzervatív, mind a liberális kifizetőhelyek környékéről ki vagyok tiltva – már pedig e kettő tökéletesen lefedi a kutatási forrásokat. A rendszerkritikai baloldal nem diszponál kutatási pénzek felett.

Mindazonáltal, attól számítva, hogy 2010–11-ben minden állásomból eltávolítottak, most jelenik meg a negyedik könyvem. Hogy hosszabb lélegzetű munkába belekezek-e még, nem tudom, legközelebbi tervem egy, az 1968-as viharos évről és utóhatásairól szóló nagyobb tanulmány elkészítése.

Éber Márk Áron – Koltai Mihály Bence

A „társadalmi osztály” kérdése fontos szerepet játszik munkáidban. Egy helyütt azt állítottad: „A magyarországi újkapitalizmus viszonyainak elemzésénél el kell vetnünk az osztályelemzést”. Miért definíciós kritérium a belső kohézió-osztálytudat az osztályhoz? Funkcionális

értelemben – az értéktermelésben, az irányítási hierarchiában betöltött pozíció szempontjából – a magyar proletáriátus elég világosan létezik.

Szalai Erzsébet

A kérdés második felével kezdem. A magyar proletáriátus, a magyar munkásság természetesen létezik. A magam részéről munkásnak tekintek mindenkit, aki munkaereje áruba bocsátásából él, és sem szellemi, sem irányítástechnikai értelemben nem tölt be vezető pozíciót. Így tehát munkás a bolti eladó és a beosztott informatikai mérnök is. A példából is látszik, hogy a munkásság helyzete igen differenciált, sőt, belső érdekellentétek is tagolják. Vannak azonban közös érdekeik. Egyrészt, ilyen a munkásság szabad szervezkedésének biztosítása. Másrészt, közös érdekük olyan gazdaságpolitika egyszíntarlása, amely a külső és belső a gazdasági egyensúlyt nem a fizetőképes kereslet, ezen belül a munkabérek leszorításával kívánja fenntartani, létrehozni. Differenciált, sőt atomizált helyzete és a tőkeérdekek leplezett – a mindenkori kormányok és politikai pártok áruháját öltő – volta miatt azonban a munkásság nem szerveződik osztállyá.

Éber Márk Áron – Koltai Mihály Bence

Miért feltétele a megszerveződés a munkásosztály létének?

Szalai Erzsébet

Itt Marxból indulok ki. Marxnak három tétele is volt az osztályról, bár kiforrott osztályelméletet nem volt ideje kidolgozni. Az egyik a magánvaló és magáértvaló osztály megkülönböztetése: a magánvaló osztály még nem tud önmagáról, a magáértvaló osztály viszont már öntudatára ébredt. A másik tétel ahhoz az elméletéhez kapcsolódik, amely szerint a történelem osztályharcok története, a társadalmi fejlődés motorja, hajtóereje az osztályharc, sőt, maguk az osztályok is eme harc nyomán formálódnak ki. Nos, ha most csak a magyar történelmet nézzük, azt látjuk, hogy legalábbis az elmúlt száz évben a végbemenő rendszerváltások és kurzusváltások nem a felül és alul lévő osztályok összecsapásának eredőjeként, hanem a felül lévők, a hatalom különböző csoportjai, frakciói közötti belső (bár időnként az utcára is kivitt) összeütközések eredményeként következtek be.

E csoportok, frakciók közül azok nyertek, amelyek erős külső hatalmi központok támogatását élvezték – sőt, gyakorta magát a hatalmi elit megosztottságát is eme külső hatalmak inspirációi, beavatkozásai hozták létre. Ha viszont ez így van, vagyis a felül lévő és alul lévő harc legfeljebb csak keretezi a felül lévő belső küzdelmeit, akkor sem uralkodó osztály, sem munkásosztály nem tud kiformálódni. Akkor helyesebb uralkodó elitekről és atomizált társadalomról, ezen belül darabjaira töredezett munkásságról beszélni. Ehhez rímel Marx harmadik, a *Kommunista Kiáltványban* kifejtett tézise is, amely szerint a munkásság osztállyá szerveződése majd csak a kapitalizmus fejlődésének előrehaladott szakaszában fog végbemenni. Mint arra beszélgetésünk elején Rosa Luxemburgot idézve utaltam, Marx után több mint 150 évvel magam is így látom: a munkásosztály globálisan fog megszületni, mégpedig akkor, amikor világszinten végbemegy a munkások életfeltételeinek jelentős közeledése.

Mindezzel nem cáfolni, sőt inkább aláhúzni kívánom a kizsákmányolás létét, tényét: az osztályvédelemben nem részesülő egyéni munkás kiszolgáltatottsága, kizsákmányoltsága az egekig ér – ebben a helyzetben gyakorlatilag nincs korlátja a munkás által megtermelt értéktöbblet tőkések általi elsajátításának. Ezért lehet az, hogy az újkapitalizmusban a munkásság széles rétegei valójában nem juthatnak hozzá a munkaerejük újratermeléséhez szükséges javakhoz. Jelentős rétegeket pedig már kizsákmányolni sem akar senki. Ők egyszerűen feleslegesek.

Éber Márk Áron – Koltai Mihály Bence

Ezeket az osztályfogalmakat használva, mit látunk 2010 óta? Az új állami elit és államfüggő oligarchia, a „nemzeti burzsoázia”, osztálynak tekinthető?

Szalai Erzsébet

Kutatásaim szerint, a monopolkapitalizmus kialakulása óta, amikortól is olyan nagyságrendű gazdasági hatalomkoncentráció megy végbe, hogy ennek nyertese, a nagyburzsoázia képes elbújni a mindenkori kormányok és politikai pártok mögé, és azokon keresztül érvényesíteni érdekeit, a hatalmi szerkezet leírásakor pontosabb uralkodó osztály helyett osztályvonásokkal rendelkező hatalmi rendekről beszélni. A nagyburzsoázia, a kormányok és a politikai pártok össze-

fonódásából olyan konglomerátum jön létre, amelynek tagjait közös ethosz, értékrendszer és magatartásminta jellemzi, és szoros, főként informális kapcsolati háló köti össze. Az ilyen képződmények pedig, weberi értelemben, rendet alkotnak. Ugyanakkor eme rendek mind weberi, mind marxi értelemben osztályvonásokkal is bírnak. Weberi értelemben azért, mert a nagyburzsoázia piacon való – legalábbis részleges – megmérődésével hosszú távon maga a hatalmi rend egésze is megmérődik: megerősítést nyerhet a piacon, vagy éppen elbukhat ott. Márpedig, mint tudjuk, Weber szerint, az osztályhelyzetek olyan társadalmi pozíciók, amelyek a piac közvetítésével jönnek létre. Marxi értelemben, a hatalmi rendek osztályvonásai onnan erednek, hogy e rend valójában kollektív tulajdonosa az általa birtokolt javaknak – tehát kollektív kizsákmányoló.

A hatalmi rendek csúcán általában a nagyburzsoázia áll, alfrakcióit pedig a mindenkori kormányok, kormánypárti politikai pártok, a velük szemben lojális technokrácia, az őket kiszolgáló média és a hozzájuk hű értelmiség alkotják. Ehhez hasonló hatalmi képződmény az újkapitalizmushoz érkezvén globális szinten is létrejön, összeszerveződik, ezt nemzetközi gazdasági és pénzügyi szuperstruktúrának nevezem. A „szuperstruktúra” domináns frakciója a globális nagyburzsoáziából és jelenleg (még) az Egyesült Államok politikai és katonai elitjéből áll. Alfrakcióit a nemzetközi pénzügyi és hitelminősítő szervezetek, a globális média, a centrumországok politikai és kormányzati elitjei valamint a globális értelmiség alkotják.

Rátérve a magyar hatalmi struktúrára: a politikai rendszerváltást követően, részben már azt megelőzően, a késő kádári technokrácia (pl. Bokros Lajos, Békesi László), majd a techno-burzsoázia (Gyurcsány Ferenc, Bajnai Gordon) közreműködésével, az 1990-es évek közepétől létrejön egy középerős nagyburzsoázia, amely a multinacionális vállalatok vezető erőiből és a nemzeti burzsoáziából rekrutálódik. 2010-ig ők alkotják a hatalmi rend domináns erejét, alfrakciói a mindenkori kormányok, a kormánypárti politikai pártok, kiemelten a késő-kádári technokrácia, valamint a hozzájuk hű médiumok és értelmiség. Mint azt már említettem, ez a felállás szorosan összefügg az aktuális globális hatalmi viszonyokkal, nevezetesen a világ 1980-as évek végétől bekövetkező hatalmi egypólusosságával: az Egyesült Államok vezette globális főhatalom, vagyis a „szuperstruktúra” elsődlegesen a nagyburzsoáziát, ezen belül is elsősorban a globális nagytőkések és kiszolgálóikat támogatja – amelyek tulajdonképpen a „szuperstruktúra” részei.

2010 után a hatalmi renden belüli dominanciaviszonyok megváltoznak. Az ekkor hatalomra került Fidesz-KDNP kormány, élén Orbán Viktorral, és szövetségben egy ekkorra megerősödő nemzeti-konzervatív technokráciával (Matolcsy vezetése mellett) kísérletet tesz a nagyburzsoázia megzabolázására. Mivel nem uralhat minden nagyburzsoát, ezért féken tartásuk céljából versenyezteti, és kijátssza őket egymás ellen. E mellett viharos gyorsasággal vele lojális kliensburzsoáziát hoz létre – ezzel a törekvésével magyarázható elsősorban a jogállami keretek felrúgása, mivel a kliensek gyors létrehozásához a vagyonok erőszakos másodlagos újraelosztására van szükség. Mint egyik tanulmányomban fogalmazok: míg a késő-kádári technokrácia „osztogatott”, addig a mai hatalmi elit „fosztogat”.

A közbeszédben elterjedt nézettel szemben, a Fidesz vezette kormány nem csupán a nemzeti tőke kormánya. A GDP húzásában vezérszerepet játszó nagy, exportáló multinacionális cégek, pontosabban azok vezető erői is a kliensburzsoázia részei: az utóbbi években egy szelektív osztogatás keretében, nevezetesen a stratégiai megállapodások rendszerének közvetítésével, több milliárdos állami támogatásokban és adókedvezményekben részesültek. Több jel szerint, a német nagytőke a Fidesz kormány lelkes támogatója. És nem csak a pénzügyi kedvezmények, hanem a laza magyar munkavédelmi szabályozás miatt is.

Összefoglalva: a hatalmi rend domináns csoportját a Fidesz-KDNP hatalmi konglomerátuma, és azzal szimbiózisban a hozzájuk hűséges kliensburzsoák és a nemzeti konzervatív technokrácia alkotják. Közös érdekeik mellett küzdelem is folyik közöttük, lásd Simicska Lajos nagytőkés lázadását Orbán Viktor és annak vonala ellen. De lásd eme nagytőkés mostani meghunyászkodását is! A hatalmi rend alfrakciója a kisebbségben lévő nem kliens nagyburzsoáziából, a kormánypárti médiából és a fennálló hatalomhoz lojális értelmiségből tevődik össze.

Ki kell emelnünk, hogy eme hatalmi rend rendies vonásai erősebbek, osztályvonásai pedig gyengébbek, mint elődeié volt: a kliensburzsoázia elődeinél is kevésbé a piacon, mint sokkal inkább a politikai hatalom eszközeivel jön létre, sőt, piaci oldalról nemcsak keletkezése, hanem visszajelzése is gyengébb. Ez adja rövid távú erejét, ugyanakkor lehet forrása hosszabb távú elgyengülésének is.

Miként a 2010 előtti hatalmi szerkezet, ez a mostani hatalmi rend is külső megerősítést nyer, sőt, stabilitását nagymértékben köszönheti külső erőknél is. Nagyjából ezen időszaktól datálható ugyanis,

mint azt már jeleztem, a globális rend egypólusosságának oldódása, Oroszország hatalmi ambícióinak megerősödése és a keleti autokráciák felemelkedése – a világhatalmi helyzet változása multipoláris irányba. Ami egyet jelent azzal, hogy a „szuperstuktúrán” belül új törésvonalak jelennek meg, új, módosult szövetségi rendszerekkel. A német nagytőke a jelenlegi magyarországi hatalmi rend egyik oldalán, az orosz politikai és gazdasági elit valamint a keleti autokráciák a másikon. Ezek a jelenlegi hatalmi rend külső-belső szövetségesei – rájuk támaszkodva, közöttük ingázva Orbánék eddig sikeresen lavíroztak a globális erópólusok között. Kérdés, ez meddig mehet így. Más oldalról: ezen erőcsoportok küzdelmének kimenetele hazánk jövőjét is meghatározza majd.

Éber Márk Áron – Koltai Mihály Bence

Hogyan látod akkor Magyarország jövőjét? Hogyan érzed magad itt, mit tennél, ha 18, 30 vagy 40 éves lennél?

Szalai Erzsébet

Magyarország perspektíváit, mint olyan országot, mely gazdaságilag különösen nyitott, és annyira és olyan módon integrált a világ gazdaságba, hogy az már függőségként jelenik meg, elsősorban a geopolitikai és geogazdasági viszonyok alakulása fogja meghatározni. Utóbbiak lényege az autoriter és szélsőjobboldali tendenciák erősödése szerte a világban, mely nem más, mint torz válaszkísérlet a kapitalizmusnak a hetvenes években elindult neoliberais hulláma által keltett társadalmi feszültségekre. Ezzel párhuzamosan, a világrend az egypólusosság állapotából a multipolaritás irányába mozdul el. Ez azzal jár, hogy Magyarország jelenlegi autoriter hatalmi struktúrája és annak szélsőjobboldali irányultsága folyamatos külső megerősítést kap és fog kapni. Ezt erősíti egyfelől az, hogy az immár harmadik folyamatos ciklusába lépő Orbán-kurzus hatalmi aktorai tovább folytathatják a társadalom saját képükre formálását – egészen a legapróbb sejtetekig. Másfelől, ezzel összefüggésben, az, hogy a belső ellenzék, ezen belül a baloldal rendkívül gyenge és megosztott. Utóbbi okai elsősorban strukturálisak: a világ globalizálódásának jelenlegi szintjén a baloldal már nem lehet nemzeti, de még nem lehet nemzetközi sem. Valódi, a rendszer alapelemeit érintő baloldali fordulatot nemzeti szinten már csak diktatúrával és a határok lezárásával lehetne megvalósítani,

különösen egy olyan, az előbb jellemzett adottságokkal rendelkező országban, mint hazánk. Ez viszont fából vaskarika lenne. De egy enyhébb, baloldali szociáldemokrata fordulatnak is gyengék jelenleg az esélyei: mivel Magyarország a diktatúra felé halad, nehézségi erejével a libikóka másik oldalán a szabadság mindenek felettiségét hirdető liberalizmust, a liberális politikai erőket és mozgalmakat „dobja fel”. Tehát nem a baloldalt – lett légyen bármilyen árnyalatú is annak irányultsága.

Nemzetközi pedig a baloldal még azért nem lehet igazán, mert potenciális bázisa, a globális munkásság egyelőre annyira megosztott, hogy mindezidáig nem szerveződhetett osztállyá, és bár úton van e felé, ez az út még hosszú lesz. Emlékezzünk vissza, ez volt a globalizációkritikai mozgalmak megtorpanásának, majd hanyatlásának is az egyik legfontosabb oka.

Mindazonáltal, hosszabb távon a globális tőke tovább fogja erodálni a nemzeti határokat, és előbb utóbb áttöri a most kiépülőben lévő autoriter struktúrákat is. De hogy mikor, az egyelőre nem látható.

Az adott körülmények között kettős feladatot látok magam és a hozzám hasonló baloldaliak előtt. Egyrészt, minden körülmények között ki kell állni a szegények, elesettek és kiszolgáltatottak mellett, elutasítva a minél rosszabb, annál jobb ideológiáját. Erre mondtam azt, hogy rövid távon baloldali szociáldemokrata vagyok. Másrészt őrizni és átadni az átfogó rendszerkritikai attitűdöt és a hozzá kapcsolódó értékeket valamint célokat. Ezek közül a leglényegesebb a mindent maga alá gyűrő tőkeológia alóli (majdnem teljes) felszabadulás – ami egyet jelent az elidegenedés (majdnem teljes) felszámolásával. Ha fiatal lennék, akkor is valószínűleg ezeket a célokat tűzném magam elé. És a dolgok jelenlegi állása mellett lennének is társaim.

A XXI. századi fejlesztő állam nyomában¹

A fejlesztő állam szerepére vonatkozó felfogások mindenekelőtt azért változtak, mert változott a fejlődés elmélete is. Tegyük hozzá, megváltoztak a fejlődés történeti körülményei is. Az új elméletek szerint, azok az új kihívások, amelyek a XXI. századi fejlesztő államot érik, merőben mások lesznek majd, mint a XX. századi elődöket érők.

A tanulmány elején a fejlődéselmélet újabb irányzatait fogom áttekinteni, kezdve az „új növekedéselmélettel”, amit olyan teoretikusok fogalmaztak meg, mint Lucas (1988) és Romer (1986; 1990; 1993a; 1993b; 1994), majd egy sor közgazdász fejtett ki, mások mellett Aghion (Aghion–Howitt 1998) és Helpman (2004). Ugyanilyen fontos a fejlődés „intézményes megközelítése”, amelyet fejlődésközgazdászok egész serege dolgozott ki, köztük – mások mellett – Rodrik (1999; Rodrik–Subramanian–Trebby 2004), Stiglitz (Hoff–Stiglitz 2001), Acemoglu és Robinson (2005; 2006). Valamennyi közül a legfontosabbak talán mégis az e két növekedéselméleti irányzatot egymáshoz közelítő kezdeményezések, valamint a fejlődésre alkalmazott „emberiképesség-szemlélet” („capability approach”) Amartya Sen részéről (1981; 1995; 1999a; 1999b; 2001), gyakorlatiasabb formában pedig Mahbub Ul Haq-tól (1995).²

Ezt követően át fogom tekinteni a fejlesztő állam XX. századi modelljeit, amelyeket Dél-Korea és Tajvan klasszikus eseteinek tanulmányozása nyomán épített fel Amsden (1989), Wade (1990) és sokan mások, köztük én magam is (Evans 1992, 1995). E fejlesztő államok sikere kétségbevonhatatlan maradt, függetlenül attól, hogy az *Emberi Fejlettségi Mutatót* (*Human Development Index*, HDI), az egy főre eső GDP növekedését, vagy az ipari versenyképesség más, specifikusabb mutatóit vizsgáljuk-e. *Embedded Autonomy* (*Beágyazott autonómia*) című, bő húsz éve megjelent könyvem (Evans 1995) gondolatmenetét követve, a XX. századi fejlesztő állam két tulajdonságát emelem ki: bürokratikus teljesítőképességét (*bureaucratic capacity*) és „beágyazottságát”.

Ezután, a XX. századi fejlesztő államról folyó vitát követve, megkísérlem összefoglalni a fejlődés történeti körülményeinek változásait, főként azokat, amelyek különösen fontosak az állam szerepét illetően. Amellett fogok érvelni, hogy a „fejlődés” értelmezése, amely a globális Észak gazdag államainak „aranykorából” nőtt ki, részben mindig is mítosz volt, a jövőben viszont már biztosan nem fenntartható. Ez az értelmezés sosem illeszkedett a globális Dél valóságához, ebben ugyanis a gépi sorozatgyártás terjeszkedése és a „kékgalléros középosztály” biztosított viszonylag kényelmes életet a népesség széles csoportjai számára. A XXI. században ez már nyilvánvalóan fenntarthatatlan lesz – Északon és Délen egyaránt.

A fejlődés XXI. századi értelmezését arra a tényre kell alapozni, hogy a növekedés elképesztő mértékben az információs technológia által hajtottá, „bit-vezéreltté” vált. A hozzáadott érték az információ elrendezésének, a bitek sorba rendezésének újfajta eljárásaiból származik majd, új képletekből, szoftverekódokból és képekből s már kevéssé anyagok fizikai megmunkálásából, kézzel fogható javakká formálásából (vö. Negroponte 1996). A legtöbb ember megélhetése immár kézzelfoghatatlan, immateriális szolgáltatások kínálatától függ. Egy csekély kisebbség számára ez nagyra értékelt „üzleti szolgáltatásokat” jelent. A legtöbbek számára pedig rosszul jövedelmező személyes szolgáltatásokat.

A három gondolkodási irányzat találkozása – az endogén növekedésméletté, a fejlődés intézményes megközelítéséé és az emberi képesség szemléleté – szépen egybevághat a megváltozó történeti körülményekkel. Mind abba az irányba mutatnak, hogy a XXI. századi fejlődés sokkal inkább kézzelfoghatatlan, immateriális javak (ötletek, képességek és hálózatok) előállításától fog függeni, mintsem kézzel fogható vagyonelemek, materiális javak termelésére irányuló, a gépi berendezések és fizikai anyagok megmunkálását ösztönző befektetésektől. Mindez gazdaságilag döntővé teszi az emberi képességekbe irányuló befektetéseket, ami magába foglalja azt is, amit hagyományosan „humán tőkeként”, „emberi erőforrásként” ismerünk. Ezzel egyidejűleg, a fejlődés új elméletei immár azt is feltételezik, hogy a gazdasági növekedés a politikai intézményektől, a közös célok kitűzésének képességétől is függ. Különösen az „emberi képesség”-szemlélet hangsúlyozza a politikai mozzanatot, amelltt érvelve, hogy a fejlesztési célokat és az elérésükhöz szükséges eszközöket csak közéleti eszmecserék, nyilvános tanácskozások során lehet hatékonyan meghatározni.

Mindez erőteljes következményekkel bír a fejlesztő állam intézményes jellegére nézve, melyet e tanulmány utolsó részében fejtek ki részletesebben. Az emberi képességekbe irányuló növekvő beruházás mindenekelőtt attól függ, hogyan alakulnak a közösségi befektetések. Ahhoz, hogy e befektetések hatékonyak lehessenek, jóval nagyobb információgyűjtő és információ-feldolgozó képességre van szükség. Az optimális végrehajtáshoz pedig nélkülözhetetlen a közösségek, családok, egyének tevékenységeinek együttműködése, „koprodukcója” (lásd Ostrom 1996). Állam és társadalom között így olyan kapcsolatoknak kell létrejönniük, amelyek összhangban állnak a fejlődés új elméleteinek politikai javaslataival, és eltérnek a hagyományos fejlesztő államokat jellemzőktől.

Összefoglalva: ha a gazdasági növekedés történeti körülményeinek változásait a modern fejlődéstudomány szemszögéből nézzük, úgy látjuk, hogy az állam teljesítőképessége a jelen évszázadban még sokkal nagyobb szerepet fog játszani a társadalmi sikerekben, mint amekkora jelentősége az előzőben volt. Ugyanakkor ilyen módon az is látszik, hogy a „beágyazottság” vagy más néven „az állam és társadalom közti együttműködés” azon sajátos formáját, amely a fejlesztő állam XX. századi sikerében kulcsszerepet játszott – tehát az államot az ipari elitekkel összekötő kapcsolatok sűrű hálózatát – fel kell váltani egy sokkal szélesebb, sokkal inkább „alulról szerveződő” állam–társadalom-kapcsolattal, hogy a fejlődési sikerek ebben az évszázadban is megőrizhetők lehessenek.

A fejlődés új elméletei

Mára már magunk mögött hagytuk azokat az időket, amikor a fejlődéstudomány a tőkefelhalmozást tekintette a növekedés szükséges és elégséges feltételének. A „modern gazdaságtudomány”, ahogyan azt Hoff és Stiglitz nevezi, a „fejlődést elsődlegesen már nem a tőkefelhalmozás, hanem a szervezeti változás folyamatának tekinti” (Hoff–Stiglitz 2001, 389).

A növekedés „modern gazdaságtudományának” két, egymással összefonódó irányzata van. Az egyik az „új növekedéstudomány”, amely a növekedés igazi kulcsaként az ötletek növekvő megtérülését hangsúlyozza. A másik az „intézményes megközelítés”, amely a széles körben osztott, tartósan fennálló normatív várakozások vagy „játékszabályok” kulcsszerepére összpontosít, feltételezve,

hogyan teszi lehetővé az előre mutató gazdasági cselekvést. Ha kombináljuk e kettőt, a növekedés központi kérdése a következő lesz: „Miféle intézményes körülmények segítik a társadalmakat a leginkább ahhoz, hogy új képességeket, ismereteket, ötleteket és hálózatokat hozzanak létre, terjesszenek el és fordítsanak termőre?” A következőkben előbb az „új növekedésméletet” tárgyalom (ez két-három évtizedes múltra tekinthet vissza), majd az „intézményes megközelítéssel” folytatom.

A nyolcvanas évek végén az „endogén növekedés” elméletei, vagy más néven az „új növekedésmélet”³ új irányokat szabott a növekedésről szóló elméleti vitáknak. Alapvető előfeltevései intuitíve is beláthatóak voltak: a csökkenő hozamok komor logikája, amely a fejlesztési stratégiákat kizárólag a fizikai tőkére (különösen a termőföldre és a természeti erőforrásokra) alapozta, nem vonatkozik az ismeretekre és az ötletekre. Mivel egy ötlet reprodukálásának gyakorlatilag nincsen költsége, az értékes ötletek többszöri felhasználása olyan hozamokat eredményez, amelyek meghatározatlan ideig együtt nőnek a piac méreteivel.

Az új növekedésmélet (a fizikai tőke felhalmozása helyett) az ötletek termelésének középpontba állításával jól illeszkedett azon növekedésről szerzett tapasztalatokhoz, amelyekre a XX. század második felében összehasonlító empirikus vizsgálatok tettek szert.⁴ Mindazonáltal a növekedést magyarázni kívánó legtöbb modellben még mindig maradt egy igen nagymértékű megmagyarázatlan hányad, amit a legtöbbször a „teljes tényezőtermelőkenység”-en belüli változásnak tekintenek.⁵ E megmagyarázatlan hányad feltárására, megmagyarázására tett kísérletek jelentős lendületet adtak annak az intézményes megközelítésnek, amely újabban uralja a fejlődés-gazdaságtan főáramát.⁶

A fejlődésmélet megújításának harmadik forrása az „emberiképesség-szemlélet”. A többi között ez veszi a legkomolyabban azt az egyetemesen elfogadott nézetet, hogy az egy főre eső GDP növekedése önmagában csupán az emberi jól-lét javulásának helyettesítő eszköze, s csak annyit ér, amennyit a jól-létben ténylegesen javítani képes. Sen szerint, újra kell értékelnünk a fejlődést „az emberek »képességeinek« bővüléseként, amely olyan élethez segíti hozzá őket, amelyet értékelnek – és van is rá okuk, hogy értékeljenek”.⁷ Az emberiképesség-szemlélet visszautasítja a fejlődés sikerességének egyetlen mutatóra (pl. az egy főre eső GDP mutatójára) egyszerűsítését, az emberi képességek elosztásának egyetlen védhető útjaként

a „nyilvános tanácskozást” nevezi meg, a fejlesztési célok kijelölését pedig a politikai intézményektől és a civil társadalomtól várja.

A fejlődés e képességszemlélete és az új növekedésmélet között egy érdekes közeledés is felfedezhető. Sen ugyanis hangsúlyozza, hogy az emberi képességek bővítése egyidejűleg a fejlesztés elsődleges célja és olyan elvi eszköz, amelyen keresztül a fejlődés végbemegy. Az új növekedésmélet a növekedés kulcstényezőiként azokat az ismereteket és képességeket hangsúlyozza, amelyek az egyének (és az egyéneket összekapcsoló hálózatok) képességeiben öltenek testet, ami jól alátámasztja azt az elképzelést, hogy az „emberi képességek fokozása” a növekedés fő tényezője. (A példákhoz lásd Boozer–Ranis–Stewart–Suri 2003 és Helpman 2004.)

Mindeközben az intézményes megközelítés és az emberképességszemlélet között is látható közeledés, noha másfajta, mint az előző. Az intézményes megközelítés képviselőinek figyelmét rendkívüli módon felkeltették a közös célkitűzés azon fajtájának okai és következményei, amelyeket Sen (1999a; 2001) állított az emberképesség-szemlélet középpontjába. Rodrik (1999) például azt állítja, hogy a demokrácia egy olyan „meta-intézmény”, amely „kiváló minőségű intézményeket” támogatva – rajtuk keresztül – ösztönzi a növekedést.

Vajon milyen következtetések adódnak a fejlődés „modern közgazdaságtudományának” e három áramlatából, ha az alábbi kérdésre vonatkoztatjuk őket: „Milyen szerepet játszon az állam a fejlődés folyamatában, hogy a leghatékonyabb lehessen?” Nos, ezek az elméletek központi jelentőséget tulajdonítanak az olyan intézményeknek, amelyek közös célokat jelölnek ki, amelyek közjavakat szolgáltatnak, amelyek fenntartanak általános szabályokat és normákat, megvédve és érvényesítve azokat, amelyek szerint az állami intézmények hatékonysága központi szerepet játszik a fejlődés sikerében. Túl kell azonban lépünk ezen az általános kijelentésen. Annak érdekében, hogy specifikusabb következtetéseket is levonhassunk, először is alaposabban meg kell vizsgálnunk a XX. századi fejlesztő állam intézményes karakterét.

A fejlesztő állam a XX. században

Annak érdekében, hogy megérthessük az új fejlődésméleteknek a XXI. századi fejlesztő államra vonatkozó következtetéseit, előbb el kell helyeznünk a XX. századi fejlesztő államok meglévő modelljeinek

összefüggéseiben. Miközben a XX. századi államok egész sora fontos szerepet játszott a fejlődés elősegítésében, a XX. századi fejlesztő állam elméletére a legnagyobb hatást a második világháború utáni Kelet-Ázsia gyakorolta (lásd például Amsden 1989; Wade 1990).⁸

A kelet-ázsiai „kis tigrisek” (beleértve Hong Kong és Szingapúr „városállami tigriseit” is) sikeresen változtatták meg helyüket a világ gazdaság hierarchiájában: két nemzedék alatt „alulfejlettből” „fejlettekké” váltak. Az effajta változás nem pusztán példátlan a XX. századi fejlődő országok között, de abban a szélesebb összefüggésben is kivételes, amely magába foglalja Európa és a teljes amerikai kontinens történeti tapasztalatait.

A kelet-ázsiai fejlesztő államok esetében a közhivatalok, az állami és közigazgatási bürokráciák teljesítőképességének fontosságára kell összpontosítani. Csaknem mindenki egyetért abban, hogy amikor a kelet-ázsiai közhivatalokat és állami bürokráciákat más régiók fejlődő országainak apparátusaival hasonlítják össze, akkor ezek közelítik meg jobban a weberi bürokrácia ideáltípusát: a közszolgálatban érdemelvű (meritokratikus) kiválasztási gyakorlat érvényesül, a közszolgálati karrierpályák pedig hosszú távon a magánszektoréval összemérhető, arányos javadalmakat biztosítanak. Lényegében ezek voltak a kelet-ázsiai gazdasági csoda intézményes sarokkövei.⁹

Jó néhány évvel ez előtt a bürokratikus teljesítőképesség jelentőségének ellenőrzésére Jim Rauch-hal végeztünk egy egyszerű empirikus elemzést (Evans–Rauch 1999). Becsléseket gyűjtöttünk arra vonatkozóan, hogy a fejlődő országok mintájában a gazdasági igazgatás legfontosabb szervezetei vajon milyen mértékben felelnek meg az igazi bürokrácia alapvető jellemzőinek, amint azt Max Weber eredetileg meghatározta: vajon tartalmaz-e a közszereplők toborzása személytelen, meritokratikus kritériumokat? Vajon várhatnak-e az e szervezetekbe kiválasztottak hosszú távon olyan mérvű karrierjutalmakat, amelyek megközelítik a magánszektorban elérhető javadalmazást, feltéve, hogy jól teljesítenek, és így tovább.

A fejlődő országok rendelkezésünkre álló mintájában a bürokratikus teljesítőképesség növelésére irányuló beruházások eredményei nagyon nagyok voltak. Összegezve, azt tapasztaltuk, hogy fél szórással növelve a bürokrácia szakszerűségét mérő „weberi” pontszámot, 26%-os GDP-növekedést tapasztalunk 1970 és 1990 között. (A kísérlet során kontroll alatt tartottuk az emberi erőforrás és a kiindulási GDP egy főre eső értékét, így e tényezők nem hathattak eredményeinkre.) Hasonlóképpen, a weberi pontszám egy szórásnyi növelése nagyjából

megegyezik azzal, hogy 1965-ben az oktatásban eltöltött évek átlagos száma 3-ról 6-re emelkedik (a kiinduló egy főre eső GDP-t kontroll alatt tartva).

A bürokratikus teljesítőképesség központi jelentősége ellenére a XX. századi fejlesztő állam egyetlen szakértője sem feltételezte, hogy a köztisztviselők elefántcsonttoronyba zárkózva, a társadalomtól elszigetelődve alkotnának közpolitikákat. Ellenkezőleg, a következő kihívás sokkal inkább az volt, hogy össze kellett kapcsolni a feladat ellátására alkalmas, jól szervezett állami bürokráciát a nagyvállalatokkal. Kelet-Ázsiában ezt a kapcsolatot legalább két, meglehetősen különböző szinten hozták létre. A legáltalánosabb szinten, a kelet-ázsiai kormányzatok kialakítottak egy olyan közértelmezést, ami szerint valóban elkötelezték magukat a nemzeti fejlődés kollektív projektje mellett. A politikai tagoltság és a kormányzati ballépések ellenére a közös nemzeti projekt érzülete megdöbbszentően széles körű támogatást és bizalmat kapott s csakhamar a legfőbb állam által biztosított „kollektív jószágággá” vált. Ezt az általános ideológiai kapcsolódást tartalmilag kiegészítette a másik, jóval lényegesebb szint, a konkrét személyközi kapcsolatok sűrű hálózata, amely lehetővé tette az egyes ügynökségek és vállalkozások számára, hogy ágazati szinten közös projekteket hozzanak tető alá. E „beágyazottság” a bürokratikus teljesítőképesség mellett a XX. századi fejlesztő állam másik fontos sajátossága.

A beágyazottság azonban sosem volt feszültségektől mentes szimbiózis. Helyi üzleti tevékenységük és korábbi teljesítményük alapján az állami tisztviselők azt feltételezték, hogy a magánszektor „természetes” stratégiája a „járadékvadászat”, vagyis olyan hivatalosan védett és támogatott piaci rések felkutatása, amelyek lehetővé teszik a számukra, hogy olcsón vásároljanak és kedvező feltételek mellett (drágán) adjanak el, mindezt anélkül, hogy közben bátran belépnének és meghódítanának kockázatosabb és újabb ágazatokat. Ebből következően a fejlesztő államnak el kellett kerülnie, hogy vállalati partnerei politikai értelemben foglyul ejtsék vagy elfoglalják, ennek érdekében pedig rá kellett bírniuk a magánszektor elitjeit, hogy tevékenységük a felhalmozás nemzeti projektjeire, ne pedig saját fogyasztásukra irányuljon. A kelet-ázsiai fejlesztő állam megkülönböztető sajátossága az volt, hogy miközben egyfelől sűrű kapcsolathálót épített ki és tartott fenn a vállalkozó elitekkel, közben másfelől képes maradt fegyelmelni is őket – Amsden (1989) ezt külön is hangsúlyozta, teljes joggal –, hiszen el kellett kerülnie, hogy e vállalkozói magánérdekek

foglyul ejtsék az államot. A kelet-ázsiai fejlesztő államot lényegében ez különböztette meg a kevésbé sikeres ázsiai és afrikai államoktól (lásd Kohli 2004).

Kelet-Ázsia e döntő képessége, hogy fejlesztő államai meg tudták őrizni autonómiájukat a helyi ipari elitektől, nem egyszerűen a bürokrácia teljesítőképességének és összetartásának gyümölcse volt. A forradalmi erőszak és a kiszámíthatatlan geopolitika a XX. század közepén a fejlődés szempontjából kedvező következményekkel is járt: eltörölte azokat a földbirtokos eliteket, amelyek a második világháború utáni Kelet-Ázsia nemzeti politikájában hatékony és befolyásos politikai szereplők voltak. A helyi ipari elitek mind gazdaságilag, mind politikailag gyengék voltak, a transznacionális tőke pedig nagyrészt hiányzott a belföldi felhalmozási folyamatokból. Következésképpen a beágyazottság olyan formáját lehetett kialakítani, amelyben az átalakulás nemzeti projektjei viszonylag nagy súllyal estek latba a magánszereplők saját érdekeihez képest.

A XX. századi fejlesztő államok kétértelműsége azonban abban is megmutatkozott, hogy az ipari elitekhez fűződő kapcsolathálózat kiegyensúlyozatlan maradt: az ipari elitekkel kialakított kapcsolatokat nem ellensúlyozták más társadalmi csoportokhoz fűződő kapcsolatok. Éppen ellenkezőleg: a civil társadalmat teljes egészében kizárták „állam és társadalom együttműködésének” folyamatából. Az ipari eliteket egyszerre tekintették az ipari átalakulást lehetővé tevő kulcsfontosságú együttműködő partnereknek és az egyes ipari célok megvalósíthatóságáról tájékoztató kulcsfontosságú információforrásoknak. Minden más társadalmi csoport kiszorult e hálózatokból, ha nem jelentett veszélyt erre az exkluzív partnerségre állam és társadalom között.

A XX. századi fejlesztő állam alapvető elképzelése továbbra is lenyűgöző: egy összetartó és hozzáértő államapparátus, valamint a magánvállalkozói elitek között sűrű kapcsolathálózat szövődik annak érdekében, hogy közösen olyan előremutató befektetéseket valósítsanak meg, amelyek javítják a termelékenységet, emelik a jövedelmeket és növelik a jól-létet. Ez az elképzelés összeillik a fejlődéstudomány „intézményes fordulatával”, amely kiemeli, hogy a jól működő piacok alapvető intézményes megoldások egész sorát igénylik, melyben az állam valószínűleg központi szerepet játszik.

Úgy tűnik azonban, hogy a XX. századi fejlesztő állam e szokványos modellje nem felel meg két újabb kihívásnak. Nem felel meg sem emberiképesség-szemlélet elvárásainak, amely az emberi képessé-

gek bővítését célzó szolgáltatásokat hangsúlyozza, sem pedig az „új növekedésmélet” támasztotta elvárásoknak, amely az immár kézzel foghatatlan, immateriális javakhoz való hozzáférés bővítésére összpontosít. Sőt, a kollektív célkijelölés újabb keletű hangsúlyozása, amit mind Sen, mind az olyan intézményes megközelítésűek, mint Rodrik, nagyon fontosnak tartanak, különösen idegen a XX. századi fejlesztő állam klasszikus modelljétől. A XX. század klasszikus intézményes modelljének hozzáigazítása az új fejlődésmélet kívánalmaihoz – a növekedés és a jólét fokozásának igényéhez – még nehezebbé válik, amikor a fejlődés történelmi körülményeiben bekövetkezett újabb változások is hozzáadódnak az egyenlethez.

A fejlődés változó történeti körülményei

A fejlődés a XXI. században több szempontból is különbözni fog a megelőző évszázadban tapasztaltaktól. Az eltérések kiemelésének egyik módja, hogy megvizsgáljuk az ágazati dinamika alakulását. Az ipar és a gyártás központi jelentőségének visszaesése és ezzel egyidejűleg a szolgáltatások stratégiai szerepének megerősödése kézzelfoghatóvá teszi azt a párhuzamot, ami a fejlődésmélet megváltozása és a fejlesztő állam szerepének átalakulása között megmutatkozik.

A fejlődésről alkotott jól ismert, XX. századi elképzelés a globális Észak azon gazdag országainak fejlődéséről szólt, amiben a gépgyártás játszotta a főszerepet. A történet – meglehetősen leegyszerűsített (népiképp karikatúraszzerű) formában – így szól: a foglalkoztatás gyökeres átszerveződése kiemelte a munkások többségét egy csökkenő határhaszonnal kecsegtető ágazatból, a mezőgazdaságból, és áttérte őket egy másikba, a gyáriparba, amelyben a gyakorlat általi tanulás, a továbbgyűrűző hatások és a technológiai haladás kedvezőbb feltételei lehetővé tették a munka termelékenységének hosszú távú növekedését.

Mindeközben a gépgyártás politikai szerveződésbe fordult, alapvetően két okból; egyrészt, mert a munkások társadalmilag koncentráálódtak, másrészt pedig azért, mert helyzetük lehetővé tette, hogy túszul ejtsék a gépeket, amiktől a profit függött. Mindez azzal a ténnyel párosult, hogy az ipari tőkéseknek lehetőségük lett növelni a nyereségeiket a növekvő termelékenységbe irányuló befektetések által, ami utat nyitott az előremutató változásnak. A politikai szervezetek – szakszervezetek és a hozzájuk kapcsolódó politikai pártok – lehetővé tették a munkaerő nagy része számára, hogy részesedést

követeljen magának a gépgyártásból fakadó termelékenység-növekedésből, és élvezni kezdje szépen emelkedő jövedelmét.

Összességében tehát a gépgyártás megteremtette a jövedelmek széles körű bővítésének lehetőségét két egyszerű és hihetőnek bizonyuló feltételezésre építve: (1) ha át lehet irányítani jelentős számú embert a mezőgazdaságból a gyáriparba, és a gépek, amivel a munkásoknak dolgozniuk kell, folyamatosan fejleszthetőek, akkor a termelékenység is növekedni fog. (2) Marxnak igaza volt abban, hogy a gépiparon alapuló termelés az által ösztönzi a politikai szerveződést, hogy a munkások jobb esélyekkel követelhetnek méltányosabb részesedést a növekvő termelékenységi hozamából.

A globális Észak XX. századi gyáriparon alapuló gazdaságainak fejlődését tekintve nem lehetetlen az iparosodás és a jólét általános növekedése között kapcsolatot tételezni. Az emelkedő termelékenység és a politikai küzdelem együttese a gazdag, iparosodott országokban a második világháború végétől kezdve létrehozta a „kapitalizmus aranykorát”, amely egy viszonylag széles kékgalléros munkásosztály számára lehetővé tette, hogy részesedjen a középosztályi élet számos előnyéből. Mi sem volna egyszerűbb, mint úgy elképzelni a fejlesztő állam XXI. századi szerepét, hogy az majd a jelen évszázadban is fenn fogja tartani e paradigmát a globális Északon, egyúttal kiterjesztve azt a globális Délre is. Sajnálatos módon azonban sem az elméleti elemzések, sem az empirikus bizonyítékok nem támasztják alá e derűs forgatókönyvet.

A XX. század végére a globális Észak gazdag országaiban a gyáriparral is megtörtént, ami korábban a mezőgazdasággal: az iparban foglalkoztatottak is egyre zsugorodó kisebbséggé váltak a dolgozó népességben belül. A globális Délen még az ipar kibocsátásának imponáló növekedése ellenére sem tudott létrejönni olyan méretű és jólétű kékgalléros osztály, amely elegendő ahhoz, hogy a jólét általános növekedését megőrizze (lásd Amsden 2001).

Azokat a globális Északon népszerű elképzeléseket, amik szerint a globális Dél nagymértékben kiterjeszti gyáripari foglalkoztatottságát (az északi munkások állítólágos kárára), cáfolják az aktuális számok. Amint azt Ghosh (2003) kimutatta, a globalizáció a globális Dél legtöbb országában több munkahelyet pusztított el, mint teremtett. Carlson (2003) megjegyzi, hogy 1995 és 2002 között az ipari munkahelyek száma – a bérkifizetési listák szerint – globálisan 22 millióval csökkent. Elég egy gyors pillantást vetünk a világ néhány legjobb ipari exportőrének trendjeire, hogy lássuk, ez valóban így történt.

Dél-Korea, egy kis ország, amelyben az ipari kivitel várhatóan nagyobb súllyal eshetne latba, mint nagyobb fejlődő országokban, remekül illusztrálja ezt. Nagy-Britanniában, a „világ műhelyében”, csaknem egy évszázadon keresztül (1840-től 1940-ig) az ipar biztosított foglalkozást a munkaerő harmadának vagy még nagyobb részének. Dél-Koreában az ipar rövid idő alatt kibővült annyira, hogy a 1990-es évek elejére hozzávetőlegesen a munkaerő negyedét foglalkoztassa; ezt követően hirtelen e szint alá esett vissza. Az 1990-es évek végén három dél-koreaiból csaknem kettő már a szolgáltató szektorban dolgozott, az ipar foglalkoztatási szintje pedig gyors zuhanásba kezdett a mezőgazdaság foglalkoztatási szintje felé.

Kína esete még beszédesebb. A foglalkoztatási struktúrák tényleges alakulása Kínában azt sugallja, hogy a XXI. század legdinamikusabban növekvő ipari hatalmának lenni olyan politikai és társadalmi következményekkel jár, amelyek meglehetősen különböznek a 19. századi és a 20. század eleji helyzettől. A kínai ipar a foglalkoztatás csúcspontján körülbelül a munkások hetedét foglalkoztatta az 1990-es évek közepén, ez az arány azonban az évtized végén csökkenni kezdett. Az Alliance Capital Management közgazdászainak független elemzése szerint 1995 és 2002 között Kína nettó 15 millió ipari munkahelyet veszített el (Carlson 2003).

Az olyan kutatók, mint William Hurst (2004) és C. K. Lee (2007) terepmegfigyelései hozzávetőlegesen érzékeltetik velünk a statisztikai változások mögött meghúzódó dinamikát. Az iparosítás uralkodó formáját, a viszonylag sok munkát igénylő állami tulajdonú északeleti feldolgozóipari vállalatokat felváltották a technológiailag jóval fejlettebb, viszonylag kevesebb munkát igénylő délkeleti vegyesvállalatok és külföldi tulajdonú cégek. Az eredmény: növekvő kibocsátás, emelkedő GDP, de csökkenő ipari foglalkoztatás.

A globális Dél más sikeres ipari exportőrei is megerősítik ezt az általános képet. Brazíliában például az ipar részesedésének csúcsértéke 1980-ban ötből egy munkahely volt, ez az 1990-es évek végén csökkenni kezdett, a szolgáltató szektor pedig eközben megnövekedett: a foglalkoztatás többségét már ez adta. Ugyanez történt Dél-Afrikában is. Az ipar az 1990-es évek végén hatból egy munkahellyel tetőzött, a munkaerő többségének megélhetését pedig már a szolgáltatások biztosították.

Egy olyan globális Dél, amelyben az ipar csak a népesség egyre zsugorodó kisebbségét foglalkoztatja, miközben a legtöbben a szolgáltató szektortól függenek, hitelteleníti a gépgyártásra épülő általánosan

növekvő jóllét XX. századi történetét. Annak kiderítés érdekében, hogy milyen új „történetnek”, megoldásnak lenne értelme, tovább kell lépniünk a foglalkoztatottság szerkezetének eltolódásairól a gazdasági lehetőségek és hozamok változó eloszlásának vizsgálatához, vagyis olyan tényezők elemzéséhez, amelyek az eddig tárgyalt eltolódások alapját képezik.

A gazdasági tevékenységek megváltozásának legalapvetőbb újdonsága a „bit által hajtott növekedés”, vagyis az a fajta növekedés, amelyet sokkal inkább ötletek és információk hajtanak (egyszerre termelőeszközökként és fogyasztási javakként), mintsem a természet fizikai átalakítása.¹⁰ A bit-vezérelt növekedés növekvő szerepe megfelel az „új növekedés”-elmélet állításainak és a XX. század második felében ökonometriailag megfigyelt eltérő hozamoknak, ami szerint a növekedést és a termelékenységet elsődlegesen az ötletek és ismeretek tárának változásai, valamint az hajtja, hogy az emberek mennyiben tudják azt a hasznukra fordítani. (Vagyis a képzettség és a gyakorlottság fokaitól függ.)

A meghatározatlanul növekvő hozam lehetősége páratlan haszon-szerzési esélyeket teremt, különösen a világpiacra: e lehetőségek elsősorban azoknál az északi vállalatoknál halmozódnak fel, amelyek megőrizték legnyereségesebb ötleteik kizárólagos tulajdonjogait. Az ötletek és információk által megnövelt hozamok tendenciája meglátszik kézzelfogható, materiális javakat előállító ágazatokban is a nyereség változó alapjában. Az iparban is kulcsszerepet játszik a dizájn és a piac a magas hozamokban. Az információ- és a kommunikációtechnológia fölötti uralom megtérülését tovább fokozta a „finanszírozás” (Krippner 2005), vagyis az a tendencia, hogy a pénzpiaci hozamok óriási előnyre tettek szert az úgynevezett „valós” gazdaság hozamaival szemben, még az olyan vállalatok körében is, amelyek egyébként látszólag „ipari” cégek.

A kézzel immár meg nem fogható, „immateriális vagyon” (ötletek, márkák, képek stb.) megnövekvő jelentősége erőteljes politikai hatást gyakorolt az állam szerepére nézve. Az ötletekből befolyó hozamok elsajátításának megőrzése közismerten nehéz, a kizárólagos tulajdon jogának intenzív, politikailag nyomatékossított védelmét igényli: a monopóliumok állami védelmét. Következésképpen, a bitekre alapuló gazdaság legerősebb gazdasági szereplői számára azért kulcsfontosságú az állam szerepe, mert csak az állam képes arra, hogy kézzel foghatatlan, immateriális vagyonukból származó hozamaik elsajátításának kizárólagos jogát, azaz monopóliumát maximálisan érvényre juttassa.

Ha a szóban forgó ötletek mint a szoftverek és a gyógyszergyártás kémiai képletei „termelő javak”, akkor a kizárólagos tulajdonjog érvényre juttatása valószínűleg olyan fejlődésellenes hatást fejt ki, amely teljesen más, mint a fizikai tőke kizárólagos tulajdonlása. A fizikai eszközök tulajdona csak akkor csökkenti termelékenységüket, ha a tulajdonos nem hatékonyan használja fel őket. Az ötletekre azonban ez a szabály nem érvényes. A gőzgépek használatának hozama nulla összegű. Ha – tegyük fel – éppen mások használják a gőzgépemet, akkor én éppen nem használhatom. Mindaddig azonban, amíg gőzgépemet termelékenyen használom, jogom érvényesítése nem akadályozza a fejlődést. Az ötletek esetében mindez másképp működik. Az ötletek megosztható javak – meghatározatlan számú ember használhatja őket egyszerre. Ha a kizárólagos tulajdonjoggal rendelkezők mindenki mást elzárnak ötleteik használatából, korlátozzák a potenciális termelést, meglopják a társadalmat, csökkentik annak lehetőségét, hogy mások az ötletek új használati módjaival álljanak elő és lassítják a növekedés általános ütemét.¹¹

Vannak negatív elosztási következmények is. A termelékeny ötletek kizárólagos tulajdonjogainak politikai védelme megfosztja az embereket a kulcsfontosságú eszközökhöz történő hozzáféréstől, rontja képességüket saját „emberi erőforrásaik” hatékony használatba vételére, és csökkenti azon szereplők számát is, akik képesek részt venni az újítás teljes folyamatában. Az ötletek ilyenén politikai korlátozása nélkül a vállalkozásra hajlamos állampolgárok is hozzáférhetnének a különféle gőzgépek kézzel meg nem fogható, immateriális megfelelőihez (Weber and Bussell 2005). Mindezt a legjobban talán a nyílt forráskódú szoftverek esete példázza (Weber 2004).

A globális Délen különösen éles az az ellentmondás, ami a kizárólagos tulajdonjogoknak hagyományosan nyújtott állami védelem és az emberek termelési lehetőségekhez történő hozzáféréseinek kiterjesztése között feszül. Az „emberi erőforrások” a globális Dél legbősegebben rendelkezésre álló potenciális gazdasági erőforrásai, jelenlegi kiaknázatlanságuk pedig súlyosabb, mint a globális Észak gazdag országaiban. Délen még kevésbé valószínű, hogy a piacok befektetnének az emberi képességek bővítésébe, mint Északon. Ráadásul az ötletek kizárólagos tulajdonjogának jelenlegi politikai védelméből az Északi nagyvállalatok húznak hasznot a Dél hozzáféréseinek rovására. A kézzel nem fogható, immateriális javak kizárólagos tulajdonjogából fakadó hozamok amint az Északi nagyvállalatok központjaiba áramlanak, szívóhatást fejtenek ki a Dél erőforrásaira. Ahogy Ha-Joon Chang

(2002) rámutat, az északi kormányok történeti válasza e dilemmára az volt, hogy lényegében figyelmen kívül hagyták a határaikon kívüli vállalatok tulajdonjogait. A mai, egyre globalizáltabb tulajdonjogi rendszer még nehezebbé teszi a globális Dél kormányai számára, hogy hasznukra fordítsák e nyilvánvaló stratégiát.

Ha figyelembe vesszük a bit-vezérelt növekedést, és azt, hogy a nyereség egyre inkább a kézzel foghatatlan, immateriális és pénzpiaci javakból származik, jobban megvilágíthatjuk a legújabb kor legnagyobb foglalkoztatója, a szolgáltató szektor fölényének következményeit. A munkások jövedelme szempontjából a szolgáltató szektor kétfelé válik. A szolgáltató szektor munkásainak szűk kisebbsége számára foglalkoztatottságuk lehetőséget teremt, hogy részesedjenek a kézzel foghatatlan, immateriális és pénzpiaci javak megtérüléseiből. Az üzleti és a pénzügyi szolgáltató szektorban dolgozó kiváltságos munkások, valamint – Robert Reich (1991) kifejezésével élve – a „szimbolikus jelenségek elemzői”, akik más ágazatok legfontosabb információit kezelik, jelentős részesedést élveznek a „bit-vezérelt” növekedés hozamából. Ezzel szemben, a szolgáltató szektorban foglalkoztatott munkások túlnyomó többségének helyzete egészen más. A legtöbb szolgáltató szektorban foglalkoztatott valamilyen személyközi szolgáltatást nyújt, a kis-kereskedelemtől az oktatáson át egészen a gyógyításig és ápolásig. E munkák nagy része alulfizetett.

A foglalkoztatás súlypontjának jelenlegi áttolódása a feldolgozóiparból a szolgáltató szektorba a legtöbb munkás számára már nem hordozza magában azt az ígéretet, amivel a mezőgazdaságból az iparba vándorlás korábban még kecsegtetett. A foglalkoztatottság jelenlegi átszerveződése köré felépített értelmezés már nem ígérhet új, viszonylag jómódú munkásosztályt, csak növekvő egyenlőtlenséget és a munkások túlnyomó többsége számára megrekedő béreket.

A kettéágazó szolgáltató szektorban dolgozó munkások e túlnyomó többségét tekintve kiviláglik egy ellentmondás aközött, ahogyan a szolgáltató szektor a gyakorlatban megszerveződik, és aközött, ami az emberi képesség szemlélet szerint optimális lenne. Ha az emberi képességek bővítése egyszerre a fejlődés kulcsfontosságú eszköze és központi célja, akkor e képességeket bővítő szolgáltatások jutalmazásának és kínálatuk növelésének elsőbbséget kellene élvezniük. Ténylegesen azonban az olyan, képességbővítő szolgáltatások, mint a gyógyítás és az oktatás, egyszerre elhanyagoltak és alulfizetettek.

A piac logikája szemszögéből itt nincsen ellentmondás. Mivel az emberi képességek bővítésének társadalmi megtérülése lényegesen magasabb, mint magánhozamai, a piacok magánszereplői következetesen és kitartóan kevesebbet fektetnek be az emberi képességekbe: alulfinanszírozzák őket. Ehelyett, a piacok magánszereplői beruházásokat irányítanak olyan területekre, ahol a teljes, társadalmi megtérülés alacsonyabb, a magánhozamok azonban várhatóan magasabbak. Mindez különösen igaz a legalapvetőbb képességek bővítését célzó szolgáltatások esetében. A legjobb példa erre a koragyermekkori oktatás, hiszen az akkor kialakított képességeknek csak a távoli jövőben lesz hatásuk a termelésre.

Ha ezt az emberi képességekre hivatkozó érvelést összekapcsoljuk az „új növekedésmélet” érvelésével, még szembeötlőbbé válik a piaci logika és a fejlesztési logika különbsége. Az ötletek az egymással kölcsönhatásba lépő emberek fejében születnek, az emberi képességek bővülése pedig hozzájárul ahhoz, hogy az ötletek ennek révén tárháza gyorsabban növekedjen. A magánbefektetőknek azonban sokkal kockázatosabb befektetnie az emberekbe, mint gépekbe.

A gépek ugyanis nagy valószínűséggel azt fogják tenni, amit mondanak nekik és elvárnak tőlük. Az emberek ezzel szemben döntéseket hoznak (kényszerek és korlátok között ugyan, de mégiscsak ők döntenek). Aki „befektet” egy személy képességeibe, nem számíthat teljes bizonyossággal arra, hogy „befektetése” úgy dönt majd, hogy megszerzett képességeit is a befektető hasznára kamatoztatja. Egyetlen magánbefektető sem lehet biztos abban, hogy beruházása megtérül-e. Röviden: a magánbefektetők kevesebbet fektetnek be és kevesebbet is fognak befektetni az „emberi erőforrásokba”, mert nem tudják teljességgel uralni azt az emberi lényt, akiben ez az erőforrás megtestesül. Ezért aztán a magánszereplők tartós piaci kudarcokat fognak okozni azzal, hogy nem hozzák létre a bit-vezérelt növekedéshez szükséges „emberi erőforrások” optimális mértékét.

Mindez visszavezet bennünket a fejlődésmélet harmadik áramlatához, a fejlődés intézményes szemléletéhez. A XXI. századi fejlődés változó történeti körülményeit az új növekedésmélet és az emberképesség-szemlélet perspektívájából nézve úgy tűnik, hogy a XX. századi intézmények jelentős átalakításra szorulnak, ha a XXI. századi fejlődés kihívásaival kell szembenézniük. Márpedig azon intézmények középpontjában, amelyeket a fejlődés történeti körülményeiben lejátszódó átalakulás kihívások elé állított, nem más áll, mint az állam.

Ha a fejlesztő állam hozzájárult a XX. századi gazdasági sikerekhez, teljesítménye a XXI. században csak még fontosabb lesz. Az új elméleti perspektívák felhívták figyelmünket az állam növekvő fontosságát megalapozó okokra. A gazdaság történeti körülményeiben lejátszódó változások megnövelték az állami szerepvállalás jelentőségét, egyúttal azonban bonyolultabbá is tették azt.

Ha a globális Dél polgárai ki akarják bontakoztatni a bennük szunnyadó termelékenységű lehetőségeket és élvezni szeretnék azt a jól-létet, amit a XXI. századigazdaság nyújtani tudna nekik, akkor a globális Észak polgárainál sokkal inkább szükségük van a vállalkozást ösztönző közintézmények erőteljes kezdeményezésére és intenzív tevékenységére. A XXI. század legnagyobb kihívásai politikai gazdaságtani természetűek, ezért az állam stratégiaváltása érdekében a legfontosabb az állam és a társadalom közötti politikai kapcsolatokat újjáépítése.

Az állami szerepvállalás növekvő fontosságának alapvető érveit korábban már kifejtettük. A gyorsuló gazdasági növekedés a XXI. században megköveteli, hogy az ötletek már a rendelkezésünkre álló tárhoz sokkal többen férjenek hozzá, növelve ezzel hasznosulásukat és lehetővé téve az egyes országok sajátos körülményeihez illeszkedő új ötleteket megszületését. Mindez az emberi képességek bővítésétől függ. Az önmagukra hagyott piacok magánszereplői nem fognak optimális mennyiségben emberi képességeket fejlesztő szolgáltatásokat nyújtani. Egyedül a közintézmények markáns és hathatós vállalkozásfejlesztő tevékenysége kínálhat annyit, amennyire szükség van. Az államoknak egyúttal meg kell találniuk a módját, hogy ellenálljanak a hagyományos gazdaságtani logikának, amely az ötletek és ismeretek már meglévő állománya feletti kizárólagos tulajdonjog túlzott védelmére ösztönzi őket, amely korlátozza hozzáférésüket és tágabb körű hasznosításukat, s amely így mind a növekedést, mind a jól-létet akadályozza.

A markánsabb állami ösztönzés legnyilvánvalóbb kezdőlépése az emberi képességet bővítő szolgáltatások kínálatának és hatékonyságának fokozása. Mivel minden modern állam központi szerepet játszik az egészségügyi ellátásban és az oktatásban, ez egy olyan feladat, amiből a közintézmények természetesen semmiképpen sem vonulhatnak ki. A kérdés tehát nem a kivonulás, hanem az, hogy vállalják-e, hogy olyan intenzív fejlesztő szerepet szánjanak neki,

amelyet központi gazdasági jelentősége indokol. Minthogy az emberi képességeket bővítő szolgáltatások alulfinanszírozása a munkaerő növekvő részének jól-létét csökkentő torzulás, a hathatós állami cselekvés olyan növekedési stratégia, amelynek pozitív jóléti hatásai azonnal megjelennek.

Mindebből természetesen nem következik, hogy elvetnénk vagy elvitatnánk a XX. századi fejlesztő állam intézményes teljesítményét. A XX. századi fejlesztő államot a XXI. századi kihívások fényében vizsgálva azonban úgy látjuk, az ipari termelés hagyományos hangsúlyozása mellett az állam más valóságos teljesítményei nem kaptak elegendő figyelmet. Anélkül tehát, hogy tagadnánk az állam iparfejlesztést támogató képességének fontosságát, fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy a XX. századi fejlesztő államok az emberi képességek bővítésében is élen jártak. A kelet-ázsiai Kistigrisek magas szintű emberi erőforrás-befektetéseikről is közismertek voltak. Már a felgyorsuló gazdasági növekedés első időszakában is kiemelkedő volt oktatási szintjük a velük azonos jövedelmű országokhoz képest, ráadásul később, a gyors gazdasági növekedés szakaszában is folytatták befektetéseiket az oktatás bővítésébe. Kína a kései XX. században szintén rengeteget fektetett az emberi képességek bővítésébe, így e tekintetben szintén fejlesztő állam. Kivételesen széles körű beruházásai az egészségügybe és az oktatásba megalapozták későbbi alkalmasságát arra, hogy kihasználja ipari lehetőségeit.

A XX. századi fejlesztő államok azért is érdekes példák tehát, mert gyorsították az ötletek termelését és szélesítették a hozzáférést az ötletek már meglévő tárához. Az „iparpolitika” Tajvanban és Dél-Koreában sosem korlátozódott az üzemekbe, a gyártósorokba és a gépekbe irányuló beruházások támogatására. E befektetések során mindig ügyeltek arra is, hogy növeljék a helyi cégek hozzáférését a termelékeny ötletekhez, hogy hálózatokat hozzanak létre és kezdeményezéseket ösztönözzenek – mindezt annak érdekében, hogy a vállalkozásokat új ismeretek előállítására sarkallják. Ráadásul, hogy megtalálják módját a látszólag a globális Észak nagyvállalatainak kizárólagos tulajdonát képező ötletek és ismeretek megszerzésére és felhasználására, a kelet-ázsiai Tigrisek, csakúgy, mint Kína, szembe-szegült az északi nagyvállalatok által monopolizált ötletek és ismeretek védelmével. Ez amellet, hogy az északi nagyvállalatok azonnal „kémkedést” és „kalózkodást” kiáltottak, azzal is járt, hogy saját polgáraik számára kibővítették a hozzáférést e termékeny ötletekhez és ismeretekhez.¹²

Végezetül, ezek az államok rendelkeztek még egy, az emberi képességek bővítéséhez szükséges képességgel. Képesek voltak saját magán elitjeiktől elvont bevételeiket olyan szinten tartani, amely még elegendő ahhoz, hogy megőrizték saját berendezéseik épségét és finanszírozhassák az emberi képességek bővítéséhez szükséges beruházásokat. Ahogyan Fitzgerald (2006) kimutatta, az egyik fontos elvi különbség a kelet-ázsiai fejlesztő állam és a hasonló, de kevésbé sikeres latin-amerikai kísérletek között az volt, hogy ez utóbbiak annak ellenére sem voltak képesek megadóztatni saját elitjeiket, hogy a latin-amerikai elitek részesedése a nemzeti össztermékükből nagyobb volt (lásd még Di John 2006). Mind az emberi képességek bővítésébe, mind az ipar átalakításába irányuló befektetéseknek fontos előfeltétele a megfelelő bevételek megszerzése, ami viszont szervezeti teljesítőképességet és politikai akaratot igényel.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a XX. fejlesztő állam a XXI. századit jelenti álruhában. De olyan hamis várakozásokra sem vezethet bennünket, hogy a XX. századi sikerek bármiféle megrázó intézményes átalakulás nélkül folytatódhatnak majd a XXI. században is. A XX. század közintézményeinek teljesítőképessége és összetartása felbecsülhetetlen alapokat képeznek azon további képességekhez, amelyeknek meg kell felelniük a XXI. századi kihívásoknak, önmagukban azonban nem elegendők.

Ennél nagyobb gondot jelent, hogy a XX. századi sikerek olyan módon rendezték át az egyensúlyt köz- és magánhatalom között, hogy az alááshatja a jövőbeli intézményes átalakulást. A fejlesztési sikerek megerősítették a helyi magántőkét, és a nemzetek feletti tőke helyi politikai szerepét is megnövelték. A politika teljességgel átalakult: a helyi magángazdasági elitekkel kiépített mély bizalom, a nemzetek feletti tőke egyre növekvő súlya a helyi felhalmozásban, valamint a helyi és a nemzetek feletti tőke közötti szövetségek elburjánzása alapjaiban változtatták meg a politika viszonyrendszerét a 40 évvel korábbi állapothoz képest.

A köz- és a magánhatalom közötti erőegyensúly eltolódása éppen szembe megy a XXI. századi stratégiák által megkövetelt iránnyal, amely a XX. századinál is erőteljesebb, cselekvőképesebb államot igényel. A XX. századi gyártásközpontú fejlesztési projektben könnyebb volt összeegyeztetni magántőke jövedelmezőségét és a közös nemzeti projektet létrehozni együttélésüket.

Az iparosítás körüli közös projektek két tényezőtől függtek: egyfelől a magánbefektetésben rejlő kockázat miatti ellenállás állam

általi ellensúlyozásától, másfelől pedig a magántőke megtérülési várakozásainak állam általi meghosszabbításától. A végső termelési képesség mindazonáltal szépen illeszkedik a jövedelmezőségre összpontosító piaci logikához. Az emberi képességek bővítése már egyre nehezebben illik a magántőkével közös projektbe. Amikor az emberi képességek bővítése a cél, a kockázatcsökkentést és az időtáv meghosszabbítását már egyre kevésbé ellentételezi a társadalmi és a magánmegtérülések közti állandó különbség. Éppen az emberi képességek bővítésén belüli „kollektív javak” miatt egyre nehezebb termékeny szövetségeket kötni a magántőkével. Az állam és a társadalom közti kapcsolatok ennek ellenére rendkívül fontosak maradnak.

A fejlesztő állam XX. századi modelljében a beágyazottság két ok miatt volt fontos: egyrészt információforrásként, hiszen a fejlesztő államnak szüksége volt a magántőke információira, másrészt a magánszereplőktől függő közös projektek végrehajtása miatt. A fejlesztő állam XXI. századi modelljében megmarad ugyanez a dinamika, de a partnerek és a hálózatok jellege is eltérő lesz. Az emberi képességeket bővítő befektetések hatékony elosztása sokkal szélesebb körű információt igényel, mint ami az üzemekbe és berendezésekbe irányuló befektetések elosztásához szükséges volt.

Az ipari beruházások esetében elsősorban annak eldöntéséhez kellett információ, hogy mely projektek volnának megvalósíthatóak, és e megvalósíthatóság mennyiben függ a cégek közti „kollektív cselekvési problémák” leküzdésétől. Az emberi képességek bővítése esetében ugyanilyen jellegű információkra van szükség, de ezeket nagyobb számú és kevésbé szervezett szerveződéstől kell összegyűjteni. Ráadásul egy projekt értékét nem lehet egy egyszerű technikai méréssel megállapítani, például a befektetési megtérülési ráta vagy a tervezett piaci részesedés alapján. Mert az például, hogy egy projekt megvalósításra érdemes-e, nagymértékben függ attól, hogy az eredményei mennyire felelnek meg a szolgáltató közösségek kollektív igényeinek.

Az ilyen jellegű információk összesítése és értékelése minőségileg nagyobb teljesítőképességű államapparátust igényel. Mindazonáltal a pontos információgyűjtés a különféle közösségek kollektív igényeiről a sikeres XXI. századi fejlesztő állam nélkülözhetetlen feltétele. Anélkül, hogy több csatornán kapna pontos információkat, a fejlesztő állam nem fog tudni hatékonyan befektetni, és el fog pazarolni széleskörűen rendelkezésre álló, értékes közforrásokat.

A társadalmi szereplők bevonása a megvalósításba ugyanolyan fontos az emberi képességeket bővítő stratégiák szempontjából, mint

a hozzájuk tartozó célokról szerzett információ. Mint Ostrom (1996) hangsúlyozta: az emberi képességeket bővítő szolgáltatások előállításában mindig részt vesznek annak „címzettjei” is. Az oktatás olyan együttműködés vagy koprodukció, amiben a tanulók (és családjaik) is részt vesznek. A gyógyulásban közreműködnek a betegek, családjaik és közösségeik is. Az államnak szüksége van a szolgáltatásnyújtásban és különösen a szolgáltatások eljuttatásában e szereplők bevonódására és aktív részvételére, másképpen nem tudja biztosítani, hogy beruházások elérik a kívánt hatásokat. A passzív címzetteknek nyújtott szolgáltatások a legjobb esetben sem optimálisak, olykor pedig kifejezetten ellentétes hatást fejtenek ki, kontraproduktívak. Megismételve: az ilyen jellegű elkötelezettség ösztönzéséhez szükséges készségek és szervezeti teljesítőképességek összetettebbek és nehezebb őket létrehozni, mert sokkal inkább politikaiak, mint technikaiak.

Annak érdekében, hogy képes legyen hatékony kapcsolatokat létrehozni állam és társadalom között, a fejlesztő államnak segítenie kell partnerei megszerveződését a „civil társadalomban”. A XX. századi fejlesztő állam kölcsönhatása az iparral okot adott az ipari eliteknek, hogy összetartóbb, egységesebb osztállyá váljanak. A XXI. századi fejlesztő államnak ugyanezt kell tennie, de a társadalom jóval szélesebb csoportjaival. Ez nem lesz könnyű. A „civil társadalom” bonyolult képződmény, telis-tele van egymással szemben álló részérdekkel, egyénnel és szervezetekkel, akik mind-mind azt állítják, hogy ők képviselik az általános érdeket. Mégis, az emberi képességek kibővítésének közös érdeke kellően széles és mély. Ráadásul, mivel az állam elfoglalása kevésbé veszélyes, ha az állam nem az elitekkel épít ki kapcsolatokat, a közintézmények nyugodtan összpontosíthatnak e politikai projekt pozitív oldalára.

Az állam teljesítőképességének politikai oldalához visszatérve újra a fejlődés intézményes megközelítésénél és az emberi képességek szemléletnél találjuk magunkat. Az intézményes megközelítések rengeteget hangsúlyozták az intézmények növekedést támogató politikai oldalait. Ennek tipikus példája Rodrik (1999, 19) érve, aki szerint „hasznos lenne a részvételen alapuló politikai intézményeket olyan meta-intézményeknek tekinteni, amelyek előcsalogatják és összegyűjtik a helyi tudást, és ezzel segítenek jobb intézményeket építeni.” Rodrik számára olyan intézmények kialakítása, amelyek lehetővé teszik a hatékony társas döntéshozatalt, központi jelentőségűek ahhoz, hogy képessé tegyék a társadalmakat „jobb intézmények építésére” más területen is.

Az emberiképesség-szemléletben a politikai intézmények még ennél is alapvetőbbek. Amartya Sen szerint a demokratikus tanácskozás az egyetlen lehetőség a vágyott gazdasági célok megfelelő meghatározására. Ráadásul, mivel a döntéshozatal képessége az egyik legfontosabb valamennyi emberi képesség között, „a részvétel, a bekapcsolódás folyamatát magát is a fejlesztési célok egyikének kell tekintenünk.” (Sen 1999a: 291).

A civil társadalomhoz fűződő kapcsolatok sűrűségének központi volta, valamint a demokratikus tanácskozás intézményeinek létrehozása nyomán eleinte úgy tűnhet, hogy a XXI. századi fejlesztő állam a XX. századi változat politikai ellentéte. Közelebbről megvizsgálva azonban világossá válik, hogy a klasszikus XX. századi fejlesztő államok már elkezdtek megváltoztatni beágyazottságuk jellegét. Joseph Wong (2004) elemzése az egészségügyi ellátás 1980-as és 90-es évekbeli kiterjesztéséről például azt mutatja, hogy Tajvan és Dél-Korea képesek voltak maguk mögött hagyni tekintélyelvű hagyományaikat, lehetővé tették a nyilvános tanácskozást közpolitikai prioritásaikról és el is mozdultak az emberi képességeket a középpontba helyező fejlődés irányába. Az állam és a társadalom közti kapcsolatok bővítését célzó politikai intézmények megújításának kudarcra természetesen még mindig elronthatja a XX. századifejlesztő államok fejlesztőképességét. Ennek ellenére nem volna helyes túl korán lemondani intézményes képességükről, hogy „újra befektessenek önmagukba” és ezzel megújuljanak.

A XXI. századi sikerek követelményei – összevetve a XX. századi sikerek feltételeivel – minden szempontból kijózanítóak. Hogy hatékonyan fejlesztő lehessen, a XXI. századi államnak nagyobb felelősséget kell vállalnia, nagyobb autonómiát kell kivívnia magának a magángazdasági elitekhez fűződő viszonyában, valamint a beágyazottság összetettebb és igényesebb formáit kell kiépítenie. Tekintve, hogy csak néhány államnak sikerült kiérdemelnie a „fejlesztő” jelzőt a XX. században, felmerülhet a kérdés: vajon milyenek a XXI. századi fejlődő államok megjelenésének kilátásai?

Következtetések: a XXI. századi fejlesztő állam kilátásai

Nem állíthatjuk, hogy előre borítékolva megadhatnánk azokat a pontos intézményi formákat, amelyek a XXI. századi fejlesztő államot jellemzik majd. Hegel megjegyzése, miszerint „Minerva baglya csak

a beálló alkonnyal kezdi meg röptét”, mint annyiszor máskor, ez esetben is igaz. Annak ellenére, hogy a XX. századi fejlesztő állam kulcsszerepet játszott a kelet-ázsiai Kis Tigrisek gazdasági átalakulásában a második világháború végétől kezdve egészen a nyolcvanas évek végéig, e szerepet egészen a kilencvenes évek legelejéig sem nem ismerték igazán el, sem nem építették be a fejlődés elméleteibe. A XXI. századi fejlesztő állam szerepének tényleges megértése és elméletbe foglalása is csak akkor várható, ha hatásait egy ideje már alkalmunk lesz megtapasztalni.

Mindazonáltal még kevésbé feltételezhetjük, hogy egyszerűen csak a régi modellekhez ragaszkodva, őket múltbéli elméletekkel elemezve érdemben hozzájárulhatunk a XXI. századi fejlesztő állam jól használható elméletéhez vagy hatékony politikájához. Minerva baglya nem lehet mentség az összefüggések félreismerésére olyan elemzésekkel, amikről tudjuk, hogy idejét múltak. Kezdve annak felbecsülésével, hogy hogyan változott meg a fejlődés elmélete a fejlődés történeti körülményeivel együtt, nincs menekvés, meg kell kísérelnünk valószínűnek tűnő állításokat megfogalmazni arról, hogyan kell az államnak megváltoznia, hogy az új évszázad sikereit élvezhesse. Néhány határozott következtetést mindenestre biztosan levonhatunk.

Sem a fejlődés új elméletei, sem az annak gazdasági körülményeiben lejátszódó átalakulások nem kérdőjelezik meg az állam mint fejlesztő intézmény központi jelentőségét. Megingatlanul a helyén maradt az a XX. századi fejlesztő államok elemzéséből következő, mára mély gyökeret vert nézet is, hogy az állam bevonódásának egyik kulcstényezője a bürokratikus teljesítőképesség. Ugyanígy, épségben maradt az állam és a társadalom közti kapcsolatoknak döntő szerepet tulajdonító tétel is. E megnyugtató általános folytonosságokon túl azonban a változtatás igényei is megjelennek: az új elméletek és az új történelmi körülmények súlyos intézményes átalakításokat is szükségessé tesznek.

Az „új növekedésmélet” arra ösztönzi a fejlesztéspolitikát, hogy ötletekre és ismeretekre összpontosítson. A XXI. századi növekedés „bit-vezérelt” voltából következően az állami szerepvállalást ki kell terjeszteni ahhoz képest, amit még a XIX. és a XX. században a növekedés érdekében a „gépgyártás” megkövetelt. A bit-vezérelt növekedés korszakában a közösségi erőforrásokat és befektetéseket elhanyagoló országoknak gazdasági eljelentéktelenedés lesz a sorsa. Kifejezetten aktív állami szerepvállalás szükséges tehát annak érdekében, hogy a lehető legszélesebb legyen a hozzáférés a tudás további

bővítéséhez szükséges ötletekhez és ismeretekhez, ennek során pedig olykor kifejezetten szembe kell menni e kézzel immár meg nem fogható, immateriális vagyonelemek magántulajdonosaival. Röviden, a XXI. századibit-vezérelt növekedés előmozdítása érdekében az államnak agilisnak, aktívnak és cselekvőképesnek kell lennie, függetlenül magától a magánérdekektől, hiszen a magánszereplők hozama a kizárólagos tulajdonukban álló ötletek és ismeretek áramlásának korlátozásától függ.

Az emberiképesség-szemlélet összeillik az új növekedésselmélettel és tovább bővíti az állammal szemben támasztott igényeket. A bürokratikus teljesítőképességet össze kell kötni az állam és a társadalom közti kapcsolatok széles tartományával, mindkettő szükséges ugyanis az emberi képességeket bővítő kollektív javak és szolgáltatások hatékony célba juttatásához.

A fejlődés intézményes megközelítése arra emlékeztet bennünket, hogy e változások nem érhetőek el pusztán a közpolitikai célok átfogalmazásával. A közintézmények átalakítása az egyetlen módja annak, hogy olyan államot hozzunk létre, amely képes megfelelni a XXI. századi követelményeknek. A bürokratikus és a szervezeti teljesítőképesség létfontosságú, ám a siker érdekében új politikai képességekkel kell rendelkezniük. Az intézményes megközelítés és az emberi képesség szemlélet közös metszetében a demokratikus tanácskozás intézményei állnak: központi jelentőségük lesz a fejlesztési sikerekben. Az emberi képesség szemlélet számára az egyetlen lehetséges mód a közösségi erőforrások elosztásához szükséges információáramlás biztosítására, vagyis az emberi képességeket bővítő szolgáltatások hatékony célba juttatásához szükséges „együttműködésre” az, ha az állam és a civil társadalom között széles körű és sűrű kapcsolatok jönnek létre, valamint – ezek részeként – jól működnek a demokratikus tanácskozás intézményei.

Ténylegesen, valószínűleg nincsen olyan XXI. századi állam, amely teljes mértékben teljesíteni tudná e szükséges átalakulást; még azok sem, amelyek a leginkább megfeleltek a XX. századi követelményeknek. Ezt azonban nem szabad pesszimista következtetésnek tekinteni. Ahogyan a XX. századi fejlesztő állam esetében is láttuk: az eszményi modell mégoly részleges és fogyatékos megközelítései is lenyűgöző eredményeket mutattak. Sokkal értelmesebb bármilyen intézményi változást ünnepelni, ami közelebb visz ahhoz, hogy az állam képes legyen jobban megfelelni a XXI. századi követelményeknek, mint keseregni az eszményi modell teljesítésének bármilyen nehézségén

vagy kudarcán. Feltéve, hogy a kortárs fejlődéstudomány nem jár teljes tévúton, azt mondhatjuk, hogy azokat az országokat, amelyeknek sikerül intézményeiket a szükséges módon átalakítani, termelékenyebb és dinamikusabb gazdaságokká fognak válni. E gazdaságok pedig jobb eséllyel fogják képessé tenni polgáraikat arra, hogy „olyan módon szervezzék életüket, amelyet értékesnek tartanak – és jó okuk is van arra, hogy értékesnek tartsák.”

Jegyzetek

- ¹ Jelen írás Harold Wolpe emlékére adott előadásomból nőtt ki, amelyet a dél-afrikai Johannesburgban tartottam 2006 augusztusában. Ez a változat az alapos átdolgozás után is munkaanyag maradt. Egy hasonló változat megtalálható a Stephen W. K. Chiu szerkesztette *The Role of Government in Hong Kong* című kötetben, a Hong Kong-i Egyetem kiadásában (University of Hong Kong Press). Ha hivatkozna erre a változatra, előtte, kérem, vegye fel a kapcsolatot a szerzővel az alábbi címen: pevans@berkeley.edu.
- ² Mahbub Ul Haq alakította az „emberi képességek” („capabilities”) fogalmát standard empirikus mutatóvá az ENSZ Fejlesztési Programja (UNDP) Emberi Fejlődési Beszámolóinak (Human Development Report) és az „emberi fejlesztési mutatónak” („human development index”, HDI) kialakításakor (lásd see ul Haq 1995).
- ³ Lásd Romer (1986; 1990; 1993a; 1993b; 1994) és Lucas (1988). Újabb összefoglalókhöz lásd Aghion–Howitt (1998) vagy Easterly (2001, 3, 8, 9. fejezet).
- ⁴ Elhanan Helpman (2004) e tapasztalatok egyik legjobb összegzését nyújtja. Az új ismeretekbe irányuló magánbefektetés megtérülési arányai a következők: magasabbak, mint a fizikai tőke megtérülésének arányai, és a megtérülés társadalmi aránya sokkal magasabb, mint a magánmegtérülés aránya. Az emberi erőforrások hatásai eközben ugyanolyan erősek. Az ötleteket és az oktatást összeadva Jones (2002) mellett érvel, hogy „1950 és 1993 között az oktatási eredmények javulása... megmagyarázza az egy órára eső kibocsátás növekedésének 30%-át. A fennmaradó 70% az ötletek tárának növekedésével magyarázható...” (Jones 2002, idézi Helpman 2004, 48).
- ⁵ Solow (1956) eredeti művében ez még 80%-ot tett ki, a későbbi munkákban, amelyek már az emberi erőforrásokat is beszámítják, hozzávetőlegesen 60%-ot.
- ⁶ A *Handbook of Economic Growth* című kötetben megjelent írásukban Acemoglu, Johnson és Robinson (2005) félreérthetetlen formában érvelnek állításuk mellett: az intézmények „a hosszú távú növekedés alapvető meghatározói”. Dani Rodrik, egy szerzőtársaival közölt írásában, melynek címe „Institutions Rule” (Rodrik–Subramanian–Trebby 2004), szintén nem kerti: „az intézmények minősége minden más tényezőnél »erősebb«. De – mások mellett – Easterly és Levine (2003), valamint Bardhan (2005) is az intézmények elsődlegességét vallják. Lásd még Evans (2004; 2005; 2007), valamint Chang és Evans (2005) munkáját.

- ⁷ Sen hatalmas életművében talán a *Development as Freedom* (Sen 1999a) a legkönynyebben hozzáférhető, átfogó mű.
- ⁸ A XX. századi fejlesztő állam irodalma hatalmasra rúg. Az újabb elemzésekhez lásd Chibber (2003) és Kohli (2004), ugyanakkor Johnson (1982) Japánról készített úttörő elemzését sem felejtethetjük el.
- ⁹ Az 1990-es években még a Világbank (1993; 1997) is csatlakozott ehhez az egyértéktetéshez.
- ¹⁰ E kifejezések Nicolas Negroponte (1996) megfigyeléséből származnak, miszerint a gazdasági tevékenységeket egyre kevésbé atomok újrendezése (azaz javak fizikai átalakítása) és egyre inkább „bitek” újrendezése hajtja, azaz információk és ötletek.
- ¹¹ E nézet ellenzői azzal érvelnek majd, hogy a kizárólagos tulajdonjog (a monopólium) várható hozamainak ösztönző hatása megnöveli az új ötletek kimenetét, és meghaladja a későbbi korlátozott hozzáférés negatív hatásait. Hogy a gyakorlatban e két ellentétes hatás közül melyik az erősebb és milyen egyensúly alakul ki a kettő között, a sajátos intézményes környezettől függ. A gyógyszerek esetében például a tények a kizárólagos tulajdonjogok érvényesítésének negatív hatásait látszanak alátámasztani. Lásd Angell (2004) népszerű, de jól kifejtett érvelését.
- ¹² E tekintetben, mint azt Chang (2002) is hangsúlyozza, a XX. századi fejlesztő államok az északi államok korábbi történeti gyakorlatát követték.

Hivatkozások

- Acemoglu, Darin – Johnson, Simon – Robinson, James 2005: *Institutions as the Fundamental Cause of Long-Run Growth*. In Aghion, Philippe – Durlauf, Steven (eds.): *Handbook of Economic Growth*. Amsterdam, Elsevier.
- Acemoglu, Darin – Robinson, James 2006: *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*. Cambridge, United Kingdom, Cambridge University Press.
- Aghion, Philippe – Howitt, Peter 1998: *Endogenous Growth Theory*. Cambridge, MIT Press.
- Amsden, Alice 1989: *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*. New York, Oxford University Press.
- Amsden, Alice 2001: *The Rise of the „Rest”: Challenges to the West from Late-Industrializing Economies*. New York, Oxford University Press.
- Angell, Marcia 2004: *The Truth About the Drug Companies: How They Deceive Us and What to Do About It*. New York, Random House.
- Bardhan, Pranab 2005: *Scarcity, Conflicts, and Cooperation: Essays in the Political and Institutional Economics of Development*. Cambridge, MIT Press.
- Boozer, Michael – Ranis, Gustav – Stewart, Frances – Suri, Tavneet 2003: *Paths to Success: The Relationship Between Human Development and Economic Growth*. Economic Growth Center, Yale University, Discussion Paper 874.
- Carlson, Joseph 2003: *Manufacturing Payrolls Declining Globally: The Untold Story*. http://www.axaonline.com/rs/axa/public_articles/10202003Manufacturing_Payrolls_Declining.html
- Chang, Ha-Joon 2002: *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*. London, Anthem Press.

- Chang, Ha-Joon – Evans, Peter B. 2005: The Role of Institutions in Economic Change. In Paula, Silvana de – Dymski, Gary (eds.): *Reimagining Growth: Institutions, Development, and Society*. London, Zed.
- Chibber, Vivek 2003: *Locked in Place: State-Building and Late Industrialization in India*. Princeton, Princeton University Press.
- Di John, Jonathan 2006: *The Political Economy of Taxation and Tax Reform in Developing Countries*. WIDER/UNU Research Paper 2006/74.
- Easterly, William 2001: *The Elusive Quest for Growth: Economists' Adventures and Misadventures in the Tropics*. Cambridge, MIT Press.
- Easterly, William – Levine, Ross (2003): Tropics, Germs, and Crops: How Endowments Influence Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 50: 3–39.
- Evans, Peter B. 1992: The State as Problem and Solution: Predation, Embedded Autonomy and Adjustment. In Haggard, Stephan – Kaufman, Robert (eds.): *The Politics of Economic Adjustment: International Constraints, Distributive Politics, and the State*. Princeton, Princeton University Press.
- Evans, Peter B. 1995: *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*. Princeton, Princeton University Press.
- Evans, Peter B. 2004: Development as Institutional Change: The Pitfalls of Monocropping and the Potentials of Deliberation. *Studies in Comparative International Development*, 38: 30–53.
- Evans, Peter B. 2005: Challenges of the 'Institutional Turn': Interdisciplinary Opportunities in Development Theory. In Nee, Victor – Swedberg, Richard (eds.): *The Economic Sociology of Capitalism*. Princeton, Princeton University Press.
- Evans, Peter B. 2007: Extending the Institutional Turn: Property, Politics and Development Trajectories. In Chang, Ha-Joon (ed.): *Institutional Change and Economic Development*. Tokyo, United Nations University Press.
- Evans, Peter B. – Rauch, James 1999: Bureaucracy and Growth: A Cross-National Analysis of the Effects of „Weberian“ State Structures on Economic Growth. *American Sociological Review*, 64, 748–765.
- Fitzgerald, E.V.K. 2006: *Tax Reform in a Globalized World*. Paper presented at UN/DESA/FONDAD Conference, „Policy Space for Developing Countries in a Globalized World“, New York, december 7–8.
- Ghosh, Jayati 2003: Exporting Jobs or Watching Them Disappear? In Ghosh, Jayati (ed.): *Work and Well-Being in the Age of Finance*. New Delhi, Tulika.
- Helpman, Elhanan 2004: *The Mystery of Economic Growth*. Cambridge, Harvard University Press.
- Hoff, Karla – Stiglitz, Joseph 2001: Modern Economic Theory and Development. In Meier, Gerald – Stiglitz, Joseph (eds.): *Frontiers of Development Economics*. New York, Oxford University Press.
- Hurst, William 2004: Understanding Contentious Collective Action by Chinese Laid-Off Workers: The Importance of Regional Political Economy. *Studies in Comparative International Development*, 39, 94–120.
- Johnson, Chalmers 1982: *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975*. Stanford, Stanford University Press.
- Jones, Charles I. 2002: Sources of U.S. Economic Growth in a World of Ideas. *American Economic Review*, 92, 220–239.

- Kohli, Atul 2004: *State-Directed Development: Political Power and Industrialization in the Global Periphery*. New York, Cambridge University Press.
- Krippner, Greta 2005: The Financialization of the American Economy. *Socio-Economic Review*, 3, 173–208.
- Lee, Ching Kwan 2007: *Against the Law: Labor Protests in China's Rustbelt and Sunbelt*. Berkeley, University of California Press.
- Lucas, Robert 1988: On the Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 22, 3–42.
- Negroponte, Nicholas 1996: *Being Digital*. New York, Random House.
- Ostrom, Elinor 1996: Crossing the Great Divide: Coproduction, Synergy, and Development. *World Development*, 24, 1073–1087.
- Reich, Robert B. 1991: *The Work of Nations: Preparing Ourselves for 21st-Century Capitalism*. New York, Knopf.
- Rodrik, Dani 1999: *Institutions for High-Quality Growth: What Are They and How to Acquire Them*. Paper presented at IMF conference, „Second-Generation Reforms”, Washington, DC, november 8–9.
- Rodrik, Dani – Subramanian, Arvind – Trebbi, Francesco 2004: Institutions Rule: The Primacy of Institutions Over Geography and Integration in Economic Development. *Journal of Economic Growth*, 9, 131–165.
- Romer, Paul 1986: Increasing Returns and Long-Run Growth. *Journal of Political Economy*, 94, 1002–1037.
- Romer, Paul 1990: Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, 98, 71–102.
- Romer, Paul 1993a: Idea Gaps and Object Gaps in Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 32, 543–573.
- Romer, Paul 1993b: Two Strategies of Economic Development: Using Ideas and Producing Ideas. In *Proceedings of the Annual World Bank Conference on Development 1992*. Washington, DC: World Bank.
- Romer, Paul 1994: The Origins of Endogenous Growth. *Journal of Economic Perspectives*, 8, 3–22.
- Sen, Amartya 1981: *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford (UK), Oxford University Press.
- Sen, Amartya 1995: Rationality and Social Choice. *American Economic Review*, 85, 1–24.
- Sen, Amartya 1999a: *Development as Freedom*. New York, Knopf.
- Sen, Amartya 1999b: The Possibility of Social Choice. *American Economic Review*, 89, 349–378.
- Sen, Amartya 2001: What Development is About. In Meier, Gerald – Stiglitz, Joseph (eds.): *Frontiers of Development Economics*. New York, Oxford University Press.
- Solow, Robert 1956: A Contribution to the Theory of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, 70, 65–94.
- ul Haq, Mahbub 1995: *Reflections on Human Development*. New York, Oxford University Press.
- Wade, Robert 1990: *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in Taiwan's Industrialization*. Princeton, Princeton University Press.
- Weber, Steven 2004: *The Success of Open Source*. Cambridge, Harvard University Press.

- Weber, Steven – Bussell, Jennifer 2005: Will Information Technology Reshape the North-South Asymmetry of Power in the Global Political Economy? *Studies in Comparative International Development*, 40, 62–84.
- Wong, Joseph 2004: *Healthy Democracies: Welfare Politics in Taiwan and South Korea*. Ithaca, Cornell University Press.
- World Bank 1993: *The East Asian Miracle: Economic Growth and Public Policy*. New York, Oxford University Press.
- World Bank 1997: *World Development Report: The State in a Changing World*. New York, Oxford University Press.

(Fordította: Éber Márk Áron)

Eredeti megjelenés: Centre for Global Political Economy at The University of Sussex. Working Paper No.4. 2008. december.

A fejlesztő állam marxista kritikái és a nemzetállami fejlődés fetisizálása

A „fejlesztő állam” fogalmát, amelyet elsőként Chalmers Johnson (1982, 1987, 1995) használt, mégpedig a japán állam leírására, a későbbiekben olyan institucionalista közgazdászok dolgozták ki, akik meg akarták kérdőjelezni a kelet-ázsiai gazdaságok – mint Japán, Dél-Korea (a továbbiakban: Korea) vagy Tajvan – gyors iparosításának neoklasszikus értelmezését. Ez utóbbival szemben, amely szerint a kelet-ázsiai fejlődés annak köszönhető, hogy a piacgazdaság működését csak minimális mértékben torzította el az állami beavatkozás, az institucionalisták rávilágítottak, hogy az állam különböző gazdaságpolitikai eszközökkel – mint az importellenőrzés, a születőben lévő hazai iparágak védelme (a nyertesek kiszemelése), az export előmozdítása és a pénzmozgások állami kontrollja – mennyire áthatón és tudatosan igyekezett előmozdítani a nemzetállam fejlődését. Az institucionalisták ennek fényében aztán úgy jellemezték a fejlesztő államot, mint amely nagymértékben független mind a hazai gazdaságtól (a piaci szereplőktől, beleértve a tőkéseket és a munkásokat is), mind a világgazdaságtól, s ez lehetővé teszi, hogy önállóan fejlessze a nemzetgazdaságot.

A kelet-ázsiai iparosítás institucionalista felfogásával kapcsolatos problémák több szinten is értelmezhetők. Először is: ha meg akarjuk magyarázni a gyors, kelet-ázsiai gazdasági növekedést, akkor ezen országok bármelyik sajátos intézményét tekinthetjük a gyors fejlődés tényezőjének. Másodszor: az institucionalisták elszett konklúziókat vonnak le a felszíni jelenségekből. Abból, hogy az állam ellenőrzi a pénzügyi szektort, vagy a tőkéseket a fejlesztési célokat szolgáló beruházások felé irányítja, arra következtetnek, hogy az állam független a gazdaságtól és irányítja azt. Az állam és a tőke közötti viszonyról alkotott felfogásukat egyedi esetekre alapozzák, azaz, hogy milyen személyi kapcsolatok alakultak ki az állami elitek és a kapitalisták között. Harmadszor: érvelésüket az állam „idealista” leírására építik.

Elemzéseikben előfeltételezik: az államnak lényegi jellemvonása, hogy a közérdeket, a közösségi vagy nemzeti érdeket szolgálja, nem pedig a szűk magánérdeket. Negyedszer: hajlamosak arra, hogy felmagasztalják mindazt, amit a fejlesztő állam specifikus karaktervonásának látnak, beleértve az állam autoritárius jellegét is (Amsden, 1989, 52, 148; Johnson 1987, 143; Wade 1990, 29).

Az elmúlt két évtizedben ezek problémák, melyek a fejlesztő állam fogalmában inherensen benne rejlenek, új kontextusban merültek fel, különösen az autoritarizmussal és az 1997–98 közötti gazdasági válsággal szembeni társadalmi kihívások tükrében. Mivel az institucionalisták feldicsérték a fejlesztő állam által elért gyors iparosítást, meg kellett keresniük a pénzügyi krízis és a rákövetkező társadalmi-gazdasági forrongás államon kívül eső okait. Következésképpen, hajlottak rá, hogy a fejlesztő állam meggyengítéséért a demokratizálást és a demokratikus kormányokat hibáztassák (lásd Wade 1998a, 698), vagy a külső erőket, különösen a nemzetközi pénzügyi intézményeket és az USA-t vádolták azzal, hogy nyomást gyakoroltak a fejlesztő államra a „nemzeti” gazdaságfejlesztő stratégiák megszüntetése érdekében. (Amsden 1997, 2001; Wade 1998a, 1998b; Wade és Veneroso 1998a, 1998b). Amikor így elemezték a helyzetet, abból indultak ki, hogy a világméretű pénzügyi válság vagy a liberalizálódás előtti gyors gazdasági fejlődés azért mehetett végbe ezekben az országokban, mert az állam képes volt megvédeni a nemzetgazdaságot mind a világpiaci erőktől, mind pedig a különböző társadalmi csoportok, tehát a tőkésosztály és a szakszervezetek részérdekeitől is. Az institucionalisták folyamatosan erősítették azt, amit a jelen cikkben a fejlesztő állam „államközpontú” felfogásának hívok. Úgy látták az államot, mint önmagában álló valóságot, amely elválasztható egyfelől a társadalomtól és a gazdaságtól, másfelől a külső (globális) erőktől.

E cikknek nem célja sem az, hogy az institucionalizmusnak ezeket a konceptuális gyengeségeit és politikailag konzervatív (autoritárius) felhangjait értékelje, sem pedig hogy esettanulmányt adjon a fejlesztő államok bármelyikéről.¹ Inkább azt szeretném megvizsgálni, hogy a marxista kritika hogyan fogadta el, reprodukálta, és adekvát módon meg sem kérdőjelezte a fejlesztő állam institucionalista felfogását. A legtöbb, napjainkban divatos marxista megközelítés vagy elfogadta a fejlesztő állam államközpontú értelmezését – olykor az „antiimperializmus”, az „antiglobalizáció” és a harmadik világ fejlődése iránti szimpátia nevében –, vagy egyoldalú elméleteket fogalmazott meg

a fejlesztő állam (kapitalista) lényegéről, annak osztálytartalmáról, illetve a tőkét szolgáló funkcióiról. A jelen cikk, rámutat e marxista megközelítések hiányosságaira, s olyan alternatív megközelítést javasol, amely kétféle elméleti hagyomány kritikus továbbgondolásán alapszik. Az egyik a kapitalista államnak a társadalmi formák elméletére támaszkodó marxista kritikája, a másik pedig a világrendszer-elmélet. [...]

A társadalmi formák kritikájához való visszatérés, és ennek újrafogalmazása a „felzárkózó” fejlődés feltételei között működő államelméleti leírást illetően, egybeesik a marxista államelmélet iránti megújult érdeklődéssel, és azzal a törekvéssel, hogy összekapcsoljuk az állam és a tér kérdéseit a radikális földrajztudomány területén. Ezt jelzik az *Antipode* 2010-es és 2011-es, e témáknak szentelt különszámai is („New State Spatialities” és „Approaching the Internationalisation of the State”). Az állam politikai formája iránti érdeklődésem és arra tett kísérletem, hogy a „nemzetállami fejlődés” előmozdításában betöltött szerepét a világkapitalizmus rendszere egyenlőtlen és hierarchikus kibontakozásának kontextusában ragadjam meg, egybecseng a Henri Lefebvre által javasolt olyan kulcsfogalmakkal, mint az „állami termelési mód” és a „globalizáció” (lásd Brenner and Elden 2009; Kirsch 2012). Teljes mértékben méltányolom Lefebvre és a „radikális geográfusok” érdemeit, s különösen azt, hogy szembeszállnak azzal a szemlélettel, amit Lefebvre a fejlődés „produktivista” fölfogásának nevezett. Mégis azt állítom, hogy az államról alkotott felfogásuk nem tudja meghaladni azt, amit én az „osztálytartalmi” jellegű elemzésnek nevezek, jelesül azt a felfogást, hogy az állam „osztálytartalma” – specifikus gyakorlata és eljárásai – megreformálhatók valamely osztály érdekeinek megfelelően, amikor ez az osztály „megragadja az államhatalmat”. Ez az elméleti csapda részben abból a tényből származik, hogy a Lefebvre és követői által javasolt kritika nem látja a kapitalista államnak mint a társadalom egy meghatározott „formájának” problematikus voltát, nem alkalmazza azt a megközelítést, amelyre úgy utaltam, mint a „társadalmi formák” elemzésére. Amikor a kelet-ázsiai fejlesztő állam alternatív elméletét nyújtom, amely ezt a jelenséget a világkapitalizmus hierarchikus és egyenlőtlenségeket teremtő idő- és térbeli dinamikájának keretében helyezi el, akkor a „felzárkózó” fejlődés elméletét szeretném nyújtani és továbbvinni a dialógust a politikai elemzés, a fejlődéstanulmányok és a radikális földrajztudomány között. [...]

A fejlesztő állam ma uralkodó marxista elemzéseinek egyik csoportja implicit vagy explicit módon elfogadja a fejlesztő állam standard felfogását. Például Robert Brenner (1998) amikor az 1950 és 1998 közötti időszakot elemezve, meg akarja találni a nagyobb gazdaságok strukturális válságának okait, azt állítja: a kelet-ázsiai gazdaságok fokozódó áttérése a gyáripari termelésre világszinten az egyik tényezője volt a túltermelés / túl nagy termelési kapacitások problémája kiéleződésének. [...] Elfogadja azt a szokásos institucionalista felfogást, hogy „a Kelet-Ázsiai etatista »szervezett kapitalizmus« rendszerei nagymértékben függővé váltak az exporttól, és ez az exportfüggőség volt az egyik oka annak, hogy olyan gyorsan tudták növelni a munka termelékenységét” (Brenner 1998, 150). Ahelyett, hogy ezeket a társadalmakat az osztályellentétekkel összekapcsolódó (gyors) „felzárkózó” tőkés fejlődés fogalmaival elemezné, Brenner azt állítja, hogy „a kelet-ázsiai állam nemcsak magas szinten tudta biztosítani a közjavadat, hanem egyszersmind az elnyomás és az anyagi előnyök kombinálásával viszonylag »együttműködő« munkaerőt tudott teremteni.” (Brenner 1998, 150.)

Ezzel összefüggésben más marxisták, különösen azok, akik a mai kapitalizmust „neoliberálisként”, vagy „finansziális imperializmusként” jellemzik, hajlamosak védelmezni a fejlesztő állam általuk észlelt sajátosságait. William Tabb például, az 1997–1998-as kelet ázsiai pénzügyi krízisről adott elemzésében azt állítja, hogy amikor a pénzügyi válság lesújtott Kelet-Ázsiára, „az Ázsián belüli, politikailag vezérelt kapitalisták kénytelenek voltak átadni a tulajdonlást és az irányítást a nemzetközi tőkének, mivel ez volt az egyetlen esélyük arra, hogy megmentsék pozícióikat” (Tabb 1998, 36). [...]

Steven Gill odáig megy, hogy azt állítja: az ázsiai pénzügyi krízis az USA stratégiájának része volt, mely a kelet-ázsiai modell felszámolására irányult, vagyis „elmozdulás az államkapitalizmustól a beruházói érdekeken és a részvények értékének maximalizálásán alapuló szabadpiaci rendszer felé.” (Gill 1999, 3). Ez a szemlélet – amely elhatárolja egymástól a különböző kapitalista rendszereket – úgy képzei el a kelet-ázsiai fejlődést, mint amely kevésbé antagonisztikus, illetve hogy az állam a tőke és a munka közötti viszonyokat tekintve kooperatív jellegű. A kapitalista fejlődési modellek, nevezetesen „az angol-amerikai és az államkapitalista modellek” (1999, 4) közötti eltéréseket áttekintve, Gill úgy mutatja be a kelet-ázsiai államkapitalista modellt,

mint „magasabb céloknak elkötelezett tőkés rendszereket”. Olyan rendszereket amelyben „a kormány általában hajlamos kialakítani a kölcsönös alkalmazkodást a gazdaságpolitika által érintett társadalmi csoportok (»a kockázatviselők«) között, beleértve a munkásokat is [...] az üzleti hálózatok segítségével” (Gill 1999, 4–5). [...]

David Harvey a neoliberalizmusról adott kritikájában úgy ábrázolja a nagy tőkés társaságok és a bankok közötti szoros kapcsolatot, mint amely „nagyon szerencsés volt”, mert „megdöbbentő ütemű, exportvezérelt növekedési teljesítményt hozott létre az 1980-as években, nagyon sok tekintetben az Egyesült Királyság és az USA rovására. (Harvey 2005, 89).”²

A neoliberalizmus és az amerikai (pénzügyi) imperializmus kortárs marxista kritikáinak áttekintése igazolja, hogy a fejlesztő állam fogalmához kapcsolódó „államközpontú” szemléletet gyakran veszik mintegy „adottnak”, nem pedig problematikusnak vagy megkérdőjelezhetőnek. A neoliberalizmust ezek a marxisták tipikusan úgy definiálják, mint olyan folyamatot, amelynek során a piac veszi át az állam szerepét a gazdaságban, és a külgazdaság szempontjai felülírják a nemzeti (fejlesztési) prioritásokat. Ezen a kereten belül minél jobban kritizálják a neoliberalizmust, annál inkább a gazdaságba beavatkozó fejlesztő állam jelenik meg úgy, mint ami a fejlődés „nemzetibb” és „kevésbé ellentmondásos” modelljét képviselte, mint a rákövetkező rezsimék. Így marxista tudományosság végül is visszaesik az institucionalisták államközpontú szemléletébe. E marxisták hajlamosak figyelmen kívül hagyni a fejlesztő állam és az államvezérelt fejlődés ellentmondásos és konfliktusoknak kitett jellegét, miközben ünneplik az államnak a nemzetgazdasági fejlődés tervezésére és megvalósítására való képességét. Ezért aztán a termelékeny, nemzeti irányultságú és államvezérelt „jó” kapitalizmust” el kell különíteni és meg kell védeni a spekulatív, pénzpiacra orientált „rossz” kapitalizmustól. [...]

A fejlesztő állam másik, prominens marxista megközelítése az, amit az „osztálytartalomra összpontosító elemzésnek” fogok nevezni. Ez a fajta elemzés elsődlegesen vagy az államra mint az uralkodó osztály eszközére (instrumentalizmus), vagy pedig annak a társadalomban zajló osztályharcok által meghatározott, strukturális funkciójára (strukturálisizmus) fókuszál.³ Mindkét elméleti hagyomány megjelenik Vivek Chibbernek és Paul Cammacknek a (koreai) fejlesztő államról folytatott vitájában.

Chibber Korea és India fejlődési pályájának összehasonlító elemzésekor újra vizsgálat alá veszi az institucionalisták alapállításait. Miközben elfogadja azt az institutionalista nézetet, hogy a fejlesztő állam fegyelmező, ellenőrző hatalmat gyakorolt a magánvállalkozásokkal szemben, megfordítja az időbeli sorrendet: a gazdaságot irányító állam létrejöttét, szerinte, az tette lehetővé, hogy a gazdaságfejlesztési stratégia a korai hatvanas években áttért az importhelyettesítő iparosításról (ISI) az exportvezérelt iparosításra. Saját szavaival: „Az ELI volt a fejlesztő állam kiépítésének alapja” (Chibber 1999, 312).

Chibber szerint, az áttérés az exportvezérelt iparosításra, a *japán tőke* által kínált egyedülálló lehetőségéből fakadt. Az exportáló japán cégek egyre inkább úgy tekintettek Koreára, mint új termelési terepre, és a korai 1960-as évektől fogva partneri viszonyt alakítottak ki a koreai cégekkel: a kedvező feltételekkel nyújtott magánkölcsonkón túl jelentős árengedményeket és piaci hálózatokat is biztosítottak nekik (Chibber 2003, 43; 2004, 158). A koreai tőke, élvezve „annak a szerencsés véletlennek az áldásait, hogy bekerült a japán tőke kialakuló felhalmozási stratégiájának hátszországába” (Chibber 1999, 323), lelkesen elfogadta az ELI-t, és „a japán tőkével való szövetség révén egyedülálló kapcsolódási lehetőségekhez jutott a külföldi piacokhoz.” (1999, 329) Chibber azt állítja (1999, 323), hogy „a koreai kapitalistákra az ELI felé tett fordulatot nem kényszerítették rá, ahhoz konszenzussal jutottak el, mi több, az üzleti világ részéről nyomást fejtettek ki az államra, hogy kezdje meg az exportvezérelt fejlesztési stratégiát.” Ezen túlmenően, a globális verseny nyomásának kitett koreai burzsoáziának érdekében állt, hogy együttműködjön az állami menedzserekkel az EMI-stratégia égisze alatt (2003, 29). Chibber ebből kiindulva amellet érvel, hogy az állam nem tudja saját fejlesztési koncepcióját rákényszeríteni a gazdaságra, ha nem veszi figyelembe, hogy a nemzeti kapitalisták mit tartanak saját érdeküknek (1999, 316). Számos történelmi eseményre hivatkozva (1999, 317–323) bizonyítja, hogy a Pak-féle katonai rezsim fejlesztő állami politikáját hogyan fogták vissza a helyi kapitalisták, saját fejlesztési stratégiájukat követve. „Ahelyett, hogy (az állam) az erősebb partner lett volna, az üzleti élet nyomása által megszabott korlátok között kellett működnie.” (1999, 324).

Chibber értékelésének a koreai fejlesztő államról és az iparosításról megvan az az érdeme, hogy megkérdőjelezi a fejlesztő állam nagyfokú

autonómiájáról, az osztályérdekektől való állítólagos függetlenedésről szóló elképzelést (ez az egyik alapvető aspektusa annak, amit „államközpontú” szemléletnek nevezek). Azonban a fejlesztő állam kapitalista jellegének ez az értékelése, sajnos, nemcsak nem adekvát módon teszi kérdésessé az államcentrikus felfogást, hanem még meg is erősíti azt.

Amikor Chibber az államnak a kapitalista osztálytól való függetlenségéről szóló tézisét kritizálja, akkor a fejlődés különböző eredményeit elemzi, különösképpen arra támaszkodva, hogy milyen kapcsolatok – akár konfliktusos akár konszenzuális jellegűek – alakulnak ki az állam és a helyi tőkés osztály között. Chibber tehát, ezen a ponton az institucionalistákhoz hasonló módon jár el, amikor az állam és a gazdaság, illetve az állam és a társadalom közötti viszonyokat az állam és az üzleti szereplők viszonyára redukálja, s alig veti fel a munka kérdését. Chibber elméleti keretén belül a „tőke” a „kapitalistákat” mint egyéneket, vagy a különböző érdekcsoportok egyikét jelenti. Más szavakkal, a „tőke” kérdése pusztán úgy jelenik meg, mint változó társadalmi csoportérdekek, illetve a társadalmi rétegek között fennálló hatalmi különbségek egyike. Chibber tehát figyelmen kívül hagyja azt, ahogyan a marxi elemzés az osztálydinamikára és az ellentmondásokra mint a kapitalista társadalmi viszonyok és a tőkés fejlődés lényegéhez tartozó vonásokra összpontosít. A munkaerő itt csak úgy jelenik meg, mint meghatározott társadalmi csoport, amely másodhegedűs szerepbe kényszerül a befolyásosabb csoportokkal, így a kapitalistákkal szemben, miközben Chibber nem veszi figyelembe a rendszer mélyebb strukturális aspektusait, így azt a tényt, hogy a „tőke” kategóriája előfeltételezi a „munka” kategóriáját. [...]

Ugyanezen a vágányon haladva: ahogyan Chibber hangsúlyozza, hogy a nemzeti burzsoázia miként kerítette hatalmába és használta fel az államot saját céljaira, ahhoz a nézethez vezet, hogy az állami elitek, vagy a tervezők azok a történelmi szereplők, akik „valóban” érdekeltek a nemzeti fejlődésben (Chibber 2004, 148–149, 163). Más szavakkal, Chibbernek a nemzeti burzsoáziáról gyakorolt kritikája azon a premisszán alapul, hogy a nemzeti burzsoázia nem elég „nemzeti”: kibújik az állami irányítás alól, s a saját szűk körű önérdekét, nem pedig a nemzeti vagy közösségi érdekeket követi. Így felfogásában a nemzeti burzsoázia a nemzeti fejlődés egyik fő akadálya (Chibber 2004, 149, 157).⁴ Chibber „nemzetközpontú” politikai kiindulópontja részben összekapcsolódik a kapitalista állam lényegéről alkotott saját felfogásával – amely a kapitalista államnak a tőkésosztály szolgáltatában betöl-

tött instrumentális funkciójára szorítkozik, nem vizsgálva magának a kapitalista államnak a formáját, illetve létezési módját. Amennyiben a kapitalista állam kérdését csakis osztálytartalmának szempontjából vetjük fel, úgy tűnhet, mintha az állam annak az érdekeit szolgálja, aki éppen hatalmába keríti, így a tőkét szolgáló funkcióit felválthatja a „nemzeti” fejlődésnek való elkötelezettség.

Az állam mint az osztályharc kifejezője

Paul Cammack Chibberrel szembeni kritikája újabb példája a kapitalista állam „osztálytartalmára” koncentráló elemzésének. Cammack úgy érvel, hogy Chibber megalapozottnak tekinti a koreai fejlődés egyértelmű „sikertörténetként” való értékelését, s figyelmen kívül hagyja Korea elnyomó munkáspolitikáját (2007, 1–2). [...]

Miközben Cammack helyes szempontokat fogalmaz meg Chibberrel szemben, a kapitalista fejlesztő államot pusztán azzal határozza meg, hogy az milyen brutálisan fegyelmezte a munkaerőt (saját szavaival, hogy „megteremtette és megfelelően fegyelmezte a kizsákmányolható proletariátust” (2007, 4)). Miközben e felfogás megvilágítja a fejlesztő állam bizonyos, a neoliberalizmus számos marxista kritikusa és Chibber által sokszor figyelmen kívül hagyott aspektusait, a Cammack-féle értékelés főleg ennek az államnak az *osztályjellegét* ragadja meg, azt, hogy a kapitalistákat, illetve a kapitalista rendszert szolgálta. Az osztálytartalomra fektetett hangsúly önmagában nem is különbözik egyes *nem* marxista leírásoktól, amelyek szintén észreveszik a koreai fejlesztő államnak a munkaerőt elnyomó politikáját, a munkásság kizárását a politikai hatalomból a gyors növekedés időszakában (pl. Deyo 1987; Koo 1987; 1993; Ogle 1990). Cammack perspektívája abban a vonatkozásban sem nyújt sokat nekünk, hogy hogyan értékeljük a fejlesztő állam az 1980-as években megkezdődött átalakulását, amikor a (továbbra is kapitalista jellegű) koreai fejlesztő államban – a demokratizálás és a munkásmozgalom hatására – enyhült a nyílt politikai elnyomás. Következésképpen, habár Cammack helyesen állítja, hogy Chibber kritikátlanul használja az institucionalista irodalmat (2007, 12), a fejlesztő állam átalakulását megvitatva ő maga is csupán újfogalmazza azt az institucionalista tézist, miszerint „a koreai állam áldozatul esett a „bürokratikus bénultságnak”, illetve a „kamatok kapitalista hajszolásának” (2007, 2).

Cammack Chibberen gyakorolt – korlátozott érvényű – kritikája, és saját, inadekvát elképzelése a fejlesztő államról megfelelnek a kapitalista államról alkotott általános felfogásának, amelyet következetesebben is kifejtett az Evans, Rueschemeyer és Skocpol által szerkesztett „Bringing the State Back In” című kötetről (1985; a továbbiakban: BSBI) írott – a weberi államelmélet mellett érvelő – kritikájában. Cammack ebben a cikkében (1989, 265) elítéli a Bringing the State Back In szerzőit, különösen Theda Skocpolt, mondván, hogy „eltorzítják az államról szóló marxista és neomarxista irodalom örökségét”: „az »államot« és a »társadalmat« mint egymástól elkülönült, egymással polárisan szembenálló valóságokat mutatják be, gyakorlatilag tagadva az osztályok és az osztályharc jelenlétét az államban” (1989, 263). A BSBI szerzőit kritizálva Cammack javasol valamit, amit úgy tekint, mint a „valódi marxista perspektívát”, olyan felfogást „amelyben az államot és a társadalmi osztályokat egymáshoz való kölcsönös viszonyban látjuk”, nem pedig úgy, mintha „az »állam« állana szemben a »civil társadalom«-mal” (1989, 282). Cammack szerint „marxisták és neomarxisták egyaránt elsődlegesen az *osztállyal* foglalkoztak, és ebben az összefüggésben az osztályerők és az állam közötti viszonnal” (1989, 265). [...]

Bár Cammack jobban előtérbe állítja az osztályharc és az állam közötti viszonyt, ez nem vezet valóban új típusú (a többi marxistákétól eltérő) megközelítéshez, mert nem vizsgálja meg, hogy az állam és a piac, habár egybeépülnek, miért öltenek mégis egymástól elkülönült és elhatárolható megjelenési formákat, és az osztályharc a kapitalizmusban miért az államon keresztül és az államban folyik. Adottnak veszi az állam, mint forma létezését, mint amely egy, a társadalomtól elkülönült valósággént létezik, és tartalmára összpontosít, azaz arra, hogy egy meghatározott állam hogyan szolgál és tükröz meghatározott osztályerőviszonyokat. Mivel elmulasztja a kapitalista társadalmi viszonyok dichotomizálódott formáit problematikussá tenni, Cammack az állam „viszonylagos autonómiájának” fogalmához nyúl vissza, mint a weberi elmélet alternatívájához, azaz azt mondja: „az állam időnként az uralkodó tőkések rövidtávú érdekei ellenére cselekszik, hogy biztosítsa a rendszer, mint egész hosszú távú fennmaradását.” (1989, 270). Ez az értelmezés az állam funkcionista felfogását visszahangozza, amely az állam jellegét annak funkciójából vezeti le: a tőkés rendszer egészének fennmaradása érdekében biztosítani kell az állam viszonylagos autonómiáját. Az osztályok által megosztott társadalom működéséből eredő funkcionális szükségletek alakítják ki az államot, mint elkülönült és autonóm valóságot (lásd Poulantzas

1969, 1976).⁵ Ténylegesen az állam „viszonylagos autonómiája” nem alapvetően más, mint a BSBI szerzői által alkalmazott felfogás: a liberális pluralista megközelítések szintén úgy szemlélik az állam lépéseit, mint amelyeket a hatalommal bíró társadalmi csoportok és azok érdekei határoznak meg és befolyásolnak. Mint Cammack (1989, 269) maga is megjegyzi: csak kevés választja el a BSBI szerzői által kifejtett „autonóm államiság” és az állam Miliband, Poulantzas és más marxista szerzők által felvázolt „viszonylagos autonómiája” fogalmát.⁶

Chammak és Chibber álláspontjainak kritikai elemzése azt mutatja, hogy nem kis részben azért nem tudják meghaladni a fejlesztő állam institucionalista felfogását, mert érvelésüket egyedül az osztálytartalom elemzésére alapozzák. Azonban az osztálytartalomra alapozott álláspontok előkerülnek a radikális földrajztudósok bizonyos, az állammal kapcsolatos elemzéseiben is, különösen amikor Lefebvre-re hivatkoznak. Lefebvre indokoltan helyezi az állam kérdését a radikális politika centrumába, úgy érvelve, hogy az államnak, mint a társadalomtól elkülönült entitásnak a létezését az *elidegenedés* fogalma segítségével kell értelmeznünk. Lefebvre azonban egyszer-másszor hangot ad annak a nézetnek is, hogy a polgári állam átalakítható „proletárállammá”, amely azután szükségképpen „elhal”, miután a proletariátus birtokba vette az államhatalmat (Brenner és Elden 2009, 69-94).⁷ Ezenfelül az Antipode „Approaching the internationalisation of the State” („Az állam nemzetközivé válása”) (2011) c. száma ugyanígy az osztálytartalom vizsgálatán alapszik, azon a fajta elemzésen, amely a tőkésosztály különböző részeinek ellentétes érdekeit hangsúlyozza: az „állam nemzetközivé válása” előfeltételezi azt, hogy az állam korábban nemzeti kereteken belül működött. [...] Ez a felfogás nem látja, hogy a „nemzeti” és „nemzetközi” egymás mellé állítása mennyire problematikus, ezért a kapitalista államot is csak azért kritizálja, mert az a kapitalista osztály egyik vagy másik konkrét csoportjának az érdekeit szolgálja. Ez pedig azt sugallja, mintha „az állam nemzetközivé válásának” jelensége pusztán a kapitalista osztály különböző részei közti hatalomváltást fejezné ki, nevezetesen a hatalmi viszonyok eltolódását a „transznacionális” tőkéscsoportok javára. [...]

A kapitalista társadalmi formák kritikája

Amikor megkísérlem meghaladni az eddig tárgyalt marxista megközelítések hiányosságait, mindenekelőtt a kapitalista állam a társadalmi

forma kérdésére összpontosító kritikáját, a marxista államelmélet egy másik hagyományát emelném ki. [...]

A nagy szovjet jogteoretikus, a marxista államelmélet igen jeles képviselője, Borisz Pasukanisz ragadta meg a legexplicitebb módon az osztálytartalmi analízis inadekvát voltát és fejtette ki már 1924-ben, *Law and Marxism* c. könyvében (1989) a kapitalista állam, mint „társadalmi forma” kritikáját. Pasukanisz szerint azok, akik a polgári államot és a jogot az uralkodó osztály érdekei szolgálatában betöltött szerepe keretében elemzik, azt hangsúlyozva, hogy az állam szervezett erőszakkal védelmezi ezeket az érdekeket, „le tudják leplezni a jogi formába rejtett osztályérdekeket, de nem tudják megmagyarázni, hogy ez az osztálytartalom miért éppen ezt a formát ölti” (Pasukanisz, 1989, 84).

Mellékesen: jóllehet a burzsoázia politikai úton, azaz az államhatalom révén „fenntartja az igazságtalan tulajdonviszonyokat”, nem ő teremti őket. Az „igazságtalan tulajdonviszonyokat” a modern munkamegosztás, a csere modern formái, a verseny, a tőkekoncentráció, stb. határozzák meg, s ezek semmi esetre sem a burzsoá osztály politikai uralmából fakadnak, hanem éppen ellenkezőleg: a burzsoázia osztályuralma ered ezekből a modern termelési viszonyokból, amelyeket a polgári közgazdászok szükségszerű és örök törvényeknek nyilvánítanak. (Marx 1976 (1867), 319; újból idézi Pasukanisz 1989, 92).

Tehát Pasukanisz az állam kérdését nem abban a keretben veti fel, hogy „kinek az érdekét” szolgálja az állam, és hogyan helyettesítené a „proletár állam”, hanem társadalmi formájára kérdez rá, vagyis az állam és a gazdaság elkülönülésére. A kérdés itt az, hogy a kapitalista állam miért ölt a gazdasági szférától elkülönült és elidegenült formát (Pasukanisz 1989, 139). Rákérdezni az állam létezési formájára és az osztályuralom konkrét módjára azért fontos, mert ez a kérdésfeltevés megmutatja a tőkés társadalmi formák történetiségét, és leás azon „történelmileg adott anyagi feltételekig, amelyek ezt vagy azt a kategóriát létrehozták.” (Pasukanisz 1989, 111). Pasukanisz azokat az anyagi feltételeket keresi, amelyek adott termelési viszonyok vagy tulajdonviszonyok között kialakították magát az egyes konkrét társadalmi formát (Pasukanisz, 1989, 91.). Abban a mértékben amennyire „a kapitalizmus elsődlegesen és mindenekelőtt az árutulajdonosok társadalma”, Pasukanisz az áruforma és a társadalmi viszonyok értékformája elemzésére összpontosít. Pasukanisz számára a tőkés termelési viszonyok történelmi specifikuma arra a tényre mutat, hogy

„a termelési folyamaton belüli társadalmi viszonyok eldologiasodott formát öltenek amennyiben a munka termékei egymáshoz értékek-ként viszonyulnak” (Pasukanisz 1989, 111): „Éppen úgy, mint az áruknál, az emberi munka konkrét típusai feloldódnak az absztrakt emberi munkában, mint az érték létrehozójában” (Pasukanisz 1989, 113). Pasukanisz felfogása rávilágít arra, hogy az olyan kategóriák, mint „a politikai” vagy „a gazdasági”, amelyek az egymástól elkülönült szférák formáját öltik magukra, egymástól függetlenül működnek, mindegyik a saját belső logikája szerint, nem tekinthetők történelemfelettinek vagy a konkrét termelési módtól függetleneknek. Ugyanígy az államot, amely „a politikai” formáját jelenti a kapitalizmusban, azokkal a történelmileg specifikus termelési viszonyokkal, a kapitalizmus viszonyaival összefüggésben és azok kifejezőjeként kell magyaráznunk, ahol az emberi viszonylatok áru (érték)-viszonyokként kapcsolódnak össze és jelennek meg.

Pasukanisz szerint ezért az állam, mint politikai forma a tőkés termelési viszonyokból vezethető le, ahol a kizsákmányoló és a kizsákmányolt közötti viszony az „egyenlő” és „szabad” árukat cserélő egyének közötti, illetve a jogi személyek közötti viszony formáját ölti. A társadalom és a kizsákmányolás egyes kapitalista formáin belül „az állam” kerül előtérbe, mint a cserekapcsolatok (jogi) szabályozásának öre, amely formálisan kivonul a társadalomból és ugyanakkor a társadalom, mint „egész” államává válik. (Gerstenberger 1978, 156). Még ha kényszert gyakorolnak is „ennek a kényszernek úgy kell megjelennie, mint egy absztrakt kollektív személyiségből eredő kényszernek, amelyet nem annak az egyének az érdekében gyakorolnak, akitől származik, hanem a jogi tranzakciókban résztvevő összes felek érdekében” (Pasukanisz 1989, 143). Pasukanisz perspektívájából szemlélve a kapitalista állam, amely a közvetlen kizsákmányolás (a gazdaság) területétől elválasztható valóság formáját ölti, nem más, mint a formális, hivatalos és személytelen uralom megtestesülése. Ez jellemzi a kapitalista államot a maga specifikusságában, ez az osztályuralom sajátosan kapitalista módja. Ennek a meglátásnak fontos, a „puszta” osztálytartalmi elemzéstől (lásd fentebb) eltérő politikai következményei vannak. Ha az állam tőkés formáját magát is a tőkés társadalmi viszonyokból vezetjük le, ebből az következik, hogy a tőke kritikája elválaszthatatlan a tőkés társadalmi viszonyok fragmentált kifejeződési formái, köztük az állam kritikájától; hiszen az állam a tőkés társadalmi viszonyok politikai megjelenési formája. A tőkés állam transzcendálása tehát nem jelentheti ennek az államnak (például)

a „proletár” állammal való felváltását, hanem inkább azt kell, hogy jelentse, hogy túllépünk a társadalmi viszonyok értékformában és áruformában való megjelenésén, hiszen ezek teszik szükségsszerűvé, hogy a társadalmi viszonyok dichotomizált formában (az állam és a civil társadalom kettősségeként) jelenjenek meg.⁸

Az állam, mint társadalmi forma kritikája és az állam szerepe a “felzárkózó” fejlődésben

[...] Habár a kapitalista állam, mint társadalmi forma Pasukanisztól származó elemzése valamint az állam jellegének „eredetéről” folyt vita megfelelő, döntő súlyú kritikáját nyújtja az „államcentrizmusnak”, sok kérdés megoldatlan marad, különösen az államok rendszerében nemzetállamként létező állam és a világgpiac politikai gazdaságtana közötti viszonyt illetően.⁹

Felismerve, hogy a társadalmi formák kritikája nem alkalmas arra, hogy az állam kérdését az absztrakt államiság, vagy a nemzetközi viszonylatokban létező állam szintjén túlmenően elemezze (pl. Holloway 1994, 29–30; von Braunmühl 1978; lásd még Barker 1978), az államról folyó vita résztvevői közvetlenebb módon vetették fel a nemzetállamok (az államok sokasága a nemzetközi kapcsolatok rendszerében) és a világgazdaság (a világgpiac) közötti viszonyok kérdését. Különösen a (neoliberális) globalizációról folyó, napjainkban intenzívebbé vált viták nyomán (lásd Bonefeld [2000, 2006], Burnham 1994, 1997], Holloway [1994], és mások) kérdőjelezzik meg azt a napjainkban népszerű nézetet, hogy a tőke – a globalizáció függvényében – megváltoztatta jellegét, nemzeti tőkéből globális tőkévé vált. Ezek a szerzők úgy érvelnek, hogy a tőkés társadalmi viszonyok globális jellege nem a tőke mai „internacionalizálódásából” vagy „globalizálódásából” ered, hanem születése pillanatától hozzátartozik a kapitalista kizsákmányolás természetéhez: a tőkének nincsenek térbeli korlátai, a tőke közömbös az egyes geográfiai helyek és specifikus egyének irányában; jöllehet a kizsákmányolás természetesen térben létezik, ez a tér meghatározatlan és esetleges. Ezenfelül Bonefeld (2000) úgy véli, hogy amennyiben Marx a politikai gazdaságtanon gyakorolt kritikája azt célozza, hogy az értékforma, mint társadalmi viszony mibenlétét mint kizsákmányolási viszonyt bontsa ki, akkor a világgpiacot is, amely első látásra a társadalmi egyénekre kívülről ható törvényszerűségként jelenik meg, úgy kell látnunk, mint amely nem

a tőkének, mint „dolognak” a világméretűvé bővülése, hanem az a társadalmi struktúra, amelyben a munka és a tőke közötti osztályellentét egyetemessége jelenik meg.

Annak ellenére, hogy a társadalmi formák kritikájának marxista hagyományán belül dolgozó szakemberek ezekkel az értékes megfigyelésekkel gazdagították a világrendszer elemzését, mégis, amikor a tőkés társadalmi viszonyokat főleg, mint globális „rendszert” vizsgálják, akkor hajlamosak a (globális) tőkének a nemzetállamok határait áttörő dinamikája általános vonásaira koncentrálni. Közben azonban nem tartják eléggé szem előtt azt, hogy a rendszer, mint egész nem csak differenciáltan, hanem egyszersmind *hierarchikusan* épül fel. Ezek a szerzők azt vallják, hogy minden egyes nemzetállam – a minél magasabb globális többletérték kisajtolása érdekében – versengeni kénytelen egymással, s alá vannak vetve a pénz világméretű hatalmának és a tőkefelhalmozás követelményeinek (Bonefeld és mások, 1995, 11; Bonefeld és Holloway 1995). Még amikor egyes szerzők fel is ismerik, hogy a nemzetállamok a globális tőkéhez igen különböző módokon viszonyulnak (Holloway 1994, 37), akkor is figyelmen kívül hagyják a nemzetállamok rendszerén belüli hierarchiát és hatalmi aszimmetriákat, valamint a „gazdag” (nem-függő) és a „szegény” (függő) országok közötti különbségeket. Ezeket a distinkciókat náluk elhomályosítja az az (önmagában persze teljesen helytálló) megfigyelésük, hogy az összes nemzetállam helyzetét, kivétel nélkül, meghatározza a globális kapitalista társadalmi viszonyok összességéhez való viszonyuk, és az, hogy ennek a rendszernek az elemeit alkotják (Holloway 1994, 32, de lásd még: Bonefeld 2008, 67–68.).

Amikor és amennyire a társadalmi formák kritikájának teoretikusai elhanyagolják azt a kérdést: pontosan *hogyan* is alkot egységes egészet a világpiaç és a nemzetállamok egyaránt hierarchikusan szerveződő két rendszere, akkor nem kellően érzékeli a „felzárkózó” fejlődés mibenlétét és annak specifikus feltételeit és ellentmondásait. Kevés mondandójuk van arról, hogy a kapitalizmus hierarchiái és egyenlőtlenségei hogyan hoznak létre a világrendszer szegényebb felén másfajta dinamikájú politikai rendszereket, arról, hogy a „világidőben” megkésett tőkés fejlődés hogyan megy végbe, és arról, ahogy a fejlődő társadalmaknak a világrendszeren belüli specifikus elhelyezkedése és időzítése meghatározza azt, hogy az osztályharc milyen módokon közvetítődik és fejeződik ki a „felzárkózó” kapitalista fejlődés társadalmi alakzatain belül. Jelen cikkemben megkísérlem a társadalmi formák kritikáját kiegészíteni azzal, hogy kellő figyelmet fordítok

arra: milyen hierarchikus és egyenlőtlen módokon maradnak fenn a világgpiacon és a világgpiac által a „nemzet”-gazdaságok. Azt a kérdést vetem fel: mi alakítja ki az „államközpontúságot”, értve ez alatt, hogy az állam úgy jelenik meg, mint a nemzeti érdek megtestesítője – tehát ilyenként fogják fel és bizonyos mértékben a valóságban is úgy működik, mintha ilyen lenne – szemben az (állítólag) „szűk körű” magánérdekekkel éppúgy, mint a „külső” világgpiaccal. Másként megfogalmazva: az én érvelésem, kiegészítve az „árufetisizmus” marxi kritikáját, kiterjeszti azt a „felzárkózó”, a fejlődést irányító állam fogalmára. Azt a kérdést vetem fel, honnan származik az államnak ez a fetisiztikus fogalma, amikor az államot egyrészt önállóan létező valóságnak (magánvaló dolognak), másrészt pedig a világgazdasággal szembenálló valóságnak képzeljük. A kérdésfeltevéseknek ez a szintje döntő jelentőségű, ha az államelméleti leírása során túl akarunk lépni az „államközpontúságon” és a fentebb megtárgyalt marxista megközelítések korlátain. Mint megfigyeltük, a fejlesztő állam államközpontú leírásai nem csak abból az elképzelésből fakadnak, hogy az állam független a gazdaságtól (a piactól), hanem abból a gondolatból is, hogy az állam képviseli a „nemzetet”, vagy a „belföldit”, amelyet a „globális”, vagy „külső” világtól függetlenként képzelnek el. A fejlesztő államnak ezeket az ábrázolásait megkérdőjelezve, kifejtem, hogy a „világrendszer-elemzés” fontos megállapításokat nyújt nekünk a kapitalizmus globális fejlődésének tényleges történelmi útjait illetően, s ezeket beépíthetjük egy olyan új fogalmi keretbe, amely túllép a „fejlesztő állam” államközpontú felfogásán.¹⁰

Világrendszer-elemzés és a társadalmi formák kritikája

A világrendszer-elemzésnek specifikus konceptuális gyengeségei is vannak. Egyebek mellett az, hogy a cserére (a piacra) fókuszál, a csereviszonyokat, nem pedig a termelési viszonyokat tekinti a kapitalizmus meghatározó jellemvonásának (Wallerstein 1979, 6). [...] ¹¹ Azonban annak ellenére, hogy a világrendszer-elemzésnek megvannak a maga korlátai és jogos kritikái, ha nem úgy fogjuk fel, mint a kapitalizmus általános elméletét, hanem mint a világrendszer konkrét történetének megértésére tett kísérletet, akkor értékes megállapításokat ad a kezünkbe – különösen az államközpontú megközelítésekkel szemben, beleértve az olyan marxista elméleteket is, amelyek idealizálják az államkapitalizmust és a nemzetállami kereteken belül

működő „szervezett kapitalizmust”. Fontos kapcsolódási pontok vannak a marxista „formációelmélet” és a „világrendszer-elemzés” között, s ha ezt a kétfajta megközelítést kritikusan újraértékeljük, akkor olyan fogalmi megközelítést alakíthatunk ki, amely nem csak megmutatja, hogy a fejlesztő állam államközpontú felfogása mennyire problematikus, hiszen fetisizálja az államot, hanem egyszersmind segít megmagyarázni, hogy e fetizmus honnan ered.

A világrendszer elemzése a kapitalizmus, mint világrendszer létezését tekinti a maga kiindulópontjának: nem abban az értelemben, hogy a rendszer *átfogja* az egész világot, hanem abban, hogy önmagában egy egész „világot” alkot (Wallerstein 2004, 16). Miközben a világrendszerrel, mint a kapitalista viszonyok rendszerének egészével „indít”, a világrendszer elemzése úgy definiálja a „tőkés világgazdaságot”, mint olyan gazdasági munkamegosztási rendszert, amelyet „elfed” az államok multicentrikus rendszere (hiszen nincsen „világ-állam”), ahol a gazdasági munkamegosztás beágyazódik az egységes, átfogó államapparátusba. Más szavakkal a „kapitalista világgazdaság” fogalmán belül „a kapitalizmus politikai rendszere nem egyetlen államban, hanem a versengő nemzetállamok átfogó rendszerében” valósul meg (Chase-Dunn 1981, 36; lásd még Wallerstein 1996, 57). Von Braumühl, (1978, 167). Az állam „eredetéről” szóló vita egyik szereplője hasonlóan érvel: „a világgpiacot úgy kell látnunk, mint a versengés nemzetközi, államilag szervezett és specifikus módon strukturált, mindent átfogó, a maga hatását minden ponton kifejtő nemzetközi kontextusát, melyen belül az államiság kialakul és megszilárdul, s az egyes államok kialakítják a rájuk jellemző gazdasági, társadalmi és politikai struktúrákat.” Tovább lépve: a „világrendszer-elemzés” perspektívájából szemlélve a kapitalista termelési mód fogantatásától kezdve „imperialisztikus” volt abban az értelemben, hogy egyfajta hierarchikus munkamegosztást jelent a magterületek és a periféria területei között (Chase-Dunn 1981, 30). A világrendszer-elemzés szerint a kapitalista termelési mód kialakulása történelmileg nem a munkaerő az országokon belüli proletarizálása által behatárolt és megmagyarázható folyamat volt, hanem geopolitikai konfliktusokkal (lásd Bergesen, 1984; Chase-Dunn 1981, 30) járó világméretű átalakulás, amelynek során a gyengébb országokat az erősebbek maguk alá rendelték (a gyarmatosítás révén). Ez azt jelenti, hogy az államrendszer, az államok kiépülése és a geopolitika alakulása a kapitalista termelési mód politikai oldala, nem pedig attól független folyamat volt. Az egyik régió vagy zóna tőkés fejlődése szükségszerűen ösz-

szefüggött (oka vagy következménye volt) más zónák vagy részek fejlődésével; ugyanígy a posztindusztriális társadalom kialakulása a centrumban, a világpiac szintjén történelmileg összekapcsolódott a periférián végbement (intenzív) iparosodással (Silver 2003).

Ezenfelül a világrendszer elemzése megmutatja, hogy a tőkés világgazdaságon belüli dinamika, mint például a periférián végbemenő iparosítás, nem pusztán a globális tőke esetleges mozgásainak eredménye, mint Holloway (1994) és mások állították. Az iparosítás nem véletlenszerűen végbemenő folyamat volt, nem csak azért nem, mert mindig bizonyos területekre – tipikusan a centrumrégiókra – összpontosult (lásd Wallerstein, 1979) és mindig geopolitikai tényezők határozták meg (mint például a hidegháború), hanem azért sem, mert nem változtatott a kapitalista világgazdaság öröklött szisztematikus hierarchiáin, aránytalanságain és egyenlőtlenségein (az egyenlőtlen csere), amelyek folyamatosan újratermelték a centrum és a periféria közötti kizsákmányoló viszonylatokat. Különböző mechanizmusok kényszerítették ki a centrum és a perifériák közötti anyagi aránytalanságokat, köztük az egyenlőtlen csere, a munkaerő egyoldalú transzferje (a kikényszerített bevándorlás, mint amilyen a rabszolgaság vagy a munkások „önkéntes” kivándorlása a centrumországokba), és az egyoldalú tőketranszfer (fizetőeszközök kikényszerítése a gyarmatok népéből és a tőkemenekülés) (Arrighi 1990, 12–14.). Ezenfelül a kapitalizmus története bizonyos „strukturális” vonásokat mutat: még ha bizonyos számú esetben végbe is ment a periférián az iparosodás, ez sem változtatta meg a világrendszer hierarchikus struktúráját, nem csökkentette a centrum és a periféria közötti egyenlőtlenséget. Ezenfelül az iparosodás a periféria országaiban mindig többféle kihívásnak volt kitéve a többi periférikus ország részéről s ezáltal a centrumországoknál inkább ki volt téve a politikai és gazdasági válságoknak (lásd például Arrighi 1990; Gills, Rocamora és Wilson 1993; Martin 1990; McGowan 1981; Wallerstein 1996.)

Az a tény, hogy a periférián végbemenő iparosítás más feltételek között ment végbe, mint a centrumországokban, úgy a fenntarthatóságát, mint sebezhetőségét illetően alapvetően különbözik attól, azzal jár, hogy ez a fajta fejlődés az állam szerepét és az osztályuralom gyakorlásának módozatait illetően is a centrumországokétól eltérő formát ölt. A világrendszer-elemzés jelentős figyelmet fordított arra, hogy a világrendszer szintjén, a „felzárkózó” fejlődés során egyre nagyobb mértékűvé, egyre intenzívebbé vált az állami beavatkozás. A világrendszer-elemzés nézőpontjából az abszolutizmust, melyet

úgy írtak le, mint „merkantilista iparpolitikát és a termelés döntő szektorainak államilag támogatott fejlődését”, úgy tekintették, mint „a tőkés világ gazdaság expanziója első korszakának megfelelő államkapitalizmus” egyik változatát (Chase-Dunn 1981, 40). Hasonlóképpen amennyiben a merkantilizmus a centrumországgá válni törekvő (fél)-periferiális országok fő fegyvere, a Szovjetunió merkantilista félig-visszavonulását a világpolitikától is úgy látták, mint egy félperiferiális állam kísérletét arra, hogy bejusson a világ gazdaság centrumába (Wallerstein 1979, 29–31.). A merkantilista vagy protekcionista eszközökkel megteremtett nemzetállami gazdasági határok megteremtését úgy látják, mint a kapitalizmus világ gazdasági rendszerével szembeni védekezés rendszerét,¹² amelyet tipikusan a (fél)-periferiális államok alkalmaznak arra, hogy szűkítsék a világrendszer centrumországait tőlük elválasztó szakadékot, vagy versenyezzenek ezekkel az országokkal (Wallerstein 1979, 19–20.).

Az áru fetisizmus marxi kritikájától a nemzetállam fetisizálásának kritikáig

[...] Marx szerint (1976 [1867], 164) a kapitalista termelési mód történelmileg specifikus rendszer, amelyet az érték termelése és elsajátítása határoz meg, ahol a munka termékei árukként léteznek, a társadalmi viszonyok pedig áruformában és az áruviszonyok révén léteznek. Marx megvilágítja azt is, hogy a társadalmi viszonyok áruformája sajátos történelmi képződmény, amennyiben elrejtje-eltörli az árutermelés társadalmi struktúráját és kialakítja azt a fetisizisztikus látásmódot, amelyben az áruforma (történelmileg specifikus) társadalmi jellemzői úgy jelennek meg, mint amelyek az áru belső természetéből fakadnak (Marx 1976 [1867], 164–165).

Saját felfogásom szerint Marxnak az áru fetisizmuson gyakorolt kritikája nem csak elítéli a (klasszikus) politikai gazdaságtant azért, mert az örökérvényűnek látja-láttatja a tőkés társadalmi viszonyokat, hanem egyszersmind megmagyarázza, miből ered ez a fetisizmus, tudniillik az értéktermelés és elsajátítás a kapitalizmusra sajátosan jellemző formájából. Kiterjesztve ezt az állítást a „felzárkózó” fejlődés államának kérdésére, amellet érvelek, hogy a kapitalizmusnak, mint világrendszernek a dinamikája hierarchikusan szervezi rendszerbe a „nemzeti” gazdaságokat és nemzetállamokat, és hogy ezek a specifikus társadalmi-történelmi folyamatok teremtik meg az

államközpontúság talaját. Ahogy a világrendszer szakértői kimutatták, a kapitalizmus expanziója történelmileg az egyes nemzetállamok közötti verseny és konfliktusok formájában, valamint a periféria országainak a centrumországok általi gyarmatosításában nyilvánult meg, a modern államok a legtöbb, a centrumon kívüli területen vagy az imperialista erők erős hatása alatt és azokkal versengve, vagy pedig „külső” erők formájában alakultak ki (lásd még von Braunmühl 1978, 168–172.)

Valójában Lenin és Hilferding a „monopoltökráciáról” és a „finánc-tökráciáról” vallott elképzelései, ahogyan a huszadik század elején megfogalmazták őket, úgy tekinthetők, mint amelyek a nyugat-európai centrum nemzetállamai közötti versengésben manifesztálódó tőkés konfliktusok egyes mintáit tükrözik. Ebben a korban vált közkeletűvé az a felfogás, hogy a „megkésített” fejlődés során kialakul egy sajátos típusú állam (például Németországban) amely beavatkozik a termelésbe és a pénzügyi (banki) szférába, annak jelentős részét ellenőrzése alatt tartja, s ezzel együtt erősödik az a tendencia, hogy az állam veszi át a kezdeményezést az ipar tervezésében és irányításában (lásd Brewer 1980 4–5. fej.)¹³ Ez a tendencia még explicitebbé válik a későbbi fejlemények során, mint Japánban és a „késői megkésített” fejlődés során, amelyek figyelemreméltó példái Korea és Tajvan (Cummings 1984).¹⁴

Ez azután a tőkésállam olyan típusait hozta létre, amelyek tevékenysége egyre inkább a gazdaságba is behatol. Szoros történelmi összefüggés van a gazdasági tervezésben való erősödő állami részvétel és a felzárkózó fejlődés között. Amikor a fejlődés kérdését a kapitalizmuskritika keretein kívül tárgyalják és elemzésüket a nemzetállamon belüli folyamatokra korlátozzák, akkor Gerschenkron (1962) és a többi történelmi institucionalisták egy olyan történelmi tendenciára világítanak rá, hogy minél inkább a „világidő” által megszábotott ütemben megy végbe a kései fejlődés, annál komolyabbá válik az állami beavatkozás.

A fejlesztő állam államközpontú felfogása, mint amely független a társadalomtól és a világ gazdaságtól, abból fakad, hogy a kérdéses szerzők egy olyan meghatározott fejlődési mintát látnak, amelyben erősödött az a tendencia, hogy az elmaradott gazdaságokban egyre inkább az államnak egy sajátos, viszonylagos autonómiával bíró, és a „nemzeti” fejlődésnek elkötelezett típusa alakul ki. Annak a ténynek a kényszerítő hatása alatt, hogy az állam létezés módja a kapitalizmusban mindig a társadalomhoz képest „külső” erő formáját ölti,

a modern világrendszerben az állam úgy jön létre, mint amely a kapitalista fejlődés előmozdításának a (potenciális) ágense. A „felzárkózás” során végbemenő kapitalista fejlődés történelmileg az erőforrások „felülről” való mozgósítása formájában ment végbe, ahol az állam vált a kapitalista gazdasági racionalitás megtestesítőjévé. Így egy sajátos történelmi minta alakult ki: legalábbis bizonyos számú „elmaradott” gazdaságban az államok egyre inkább a kapitalista fejlődést felülről kikényszerítő tényező szerepét játszották. Ez a történelmi tapasztalat kialakította azt az államközpontú felfogást, mely szerint a fejlődés sikere azon áll, vagy bukik, hogy létezik-e egy ilyen autonóm jellegű és a fejlődésre orientált állam. Másképpen megfogalmazva: a kapitalizmus hierarchikusan kibontakozó dinamikáján belül kibontakozó tökéletes fejlődés sajátos feltételei között az állam úgy cselekszik (illetve „látszik cselekedni”), mint az a legfontosabb ágens, amely megpróbálja meghaladni az elmaradottságot a felzárkózó fejlődés viszonyai között, s ezek a viszonyok azok, amelyek egyszersmind lehetővé teszik annak az „államközpontú” elképzelésnek a kialakulását, hogy az állam a nemzeti fejlődés fő előrehajtója. Azonban ez az elképzelés hamis oksági következtetésre épül: abból a megfigyelésből, hogy – bizonyos specifikus körülmények között – gyakran valóban az állam az, amely érvényesíti (vagy inkább érvényesíteni próbálja) a kapitalista tervezés racionalitását, levezeti azt a dogmát, hogy az állam „magán- és magáért valóan” a fejlődés véghezvivője. Ebben a vonatkozásban a fejlesztő állam általánosabb jelenség, mint az institucionalisták látják, akik egyfajta nemzeti-kulturális sajátosságának tekintik, viszont specifikusabb jelenség, mint „a kapitalista állam”, amellyel a társadalmi formák kritikája foglalkozik. A fejlesztő állam a kapitalista államnak egy olyan sajátos típusa, amely a felzárkózási folyamatok kontextusában bontakozik ki, mint az egyenlőtlen fejlődés és a hierarchikus világrendszer terméke.

Azonban a fejlesztő állam etatista felfogása fetisiztikus, nem csak abban az értelemben, hogy eredetét valójában a világrendszerben, vagy a globális kapitalizmus dinamikájában kell keresnünk. Ha Marxnak az árufetisizmuson gyakorolt kritikája feltárja, hogy a kapitalista társadalmi viszonyok hogyan öltönek valódi lényegüket „elleplező” vagy „fetisiztikus” formát, akkor Marxnak az áruformán gyakorolt kritikája újfogalmazható a fejlesztő állam államközpontú elképzelése kritikájaként. Azt mondhatjuk: jöllehet valójában a kapitalista fejlődés dinamikájának hierarchikus és egyenlőtlen kibontakozása az, amely – azáltal, hogy az államokat a felzárkózás viszonyai között

arra kényszeríti, hogy a „nemzeti” fejlődést mozdítsák elő – megteremtette az „államközpontú” elképzelés kialakulásának a feltételeit, ez mégis úgy jelenik meg a társadalmi tudatban, mintha a fejlesztő állam fejlődésre-orientáltsága magának az államnak a természetéből eredne. Jóllehet valójában a világrendszeren belüli fejlődés specifikus helye és ideje az, amely ténylegesen meghatározza, hogy sikeres lesz-e a tőkés fejlődés, mégis az autonóm és hatékony (fejlesztő) állam jelenik meg úgy, mint amely előrehajtja és meghatározza a „nemzeti” fejlődést. Jóllehet a fejlesztő állam valójában megtestesíti a „felzárkózó” fejlődésből fakadó osztályellentéteket, mégis úgy tűnik, mintha a fejlesztő állam jellemvonásai az általában az elitek által folytatott „nemzeti érdekű” politika és a „nemzeti” identitás termékei lennének.

Az autonóm fejlesztő állam által vezetett nemzeti fejlődés fogalma maga is fetisizisztikus abban az értelemben, hogy amikor osztálysemleges „nemzeti” államnak nyilvánítja ezt a fajta államot, akkor figyelmen kívül hagyja osztálytartalmát, illetve a tőkét szolgáló funkcióját. Az a tény, hogy a fejlődés a látszólag semleges és autonóm állam által vezetett „osztálysemleges” nemzeti fejlődés formáját ölti, valójában, „osztályjellegű” következményekkel jár. Mert amit elsődlegesen involvál ez a fejlődés, az egy olyan apparátus, amely a nemzeti burzsoáziát védi a fejlettebb országok burzsoáziájának a versenyétől, és megteremti a nemzeti burzsoázia számára a hazai munkaerő kizsákmányolásának – rendszerint extra-kizsákmányolásának – szabadságát, például úgy, hogy a hierarchikusan tagolt világgazdaságon belüli felzárkózó fejlődés feltételei között hosszú munkaórákat és alacsony béreket vezet be. Marx kritikája arról a Friedrich Listről, aki a korai tizenkilencedik század Németországában érvelt a protekcionizmus mellett, még mindig releváns a fejlesztő állam elemzését illetően, és segít feltárni ennek az államnak az osztálytartalmát, ahogyan az a „nemzeti” és „produktív” fejlődés fetisizált formájában megmutatkozik:

„Mivel a burzsoá most abban reménykedik, hogy főleg a védővám-tarifák révén gazdagodhat meg, s mivel a védővám-tarifák csak akkor gazdagíthatják őt, hogyha többé nem az angolok, hanem maga a német burzsoázia zsákmányolja ki honfitársait, mi több, még inkább kizsákmányolja őket, mint ahogy a külföld tenné, és mivel a védővám-tarifák pénzáldozatot kívánnak meg a fogyasztóktól [...] az ipari burzsoának be kell bizonyítania, hogy ő távolról sem anyagi javakra vágyik, ő nem akar semmi mást, mint a csereérték, az anyagi javak feláldozását egy szellemi célért. Alapvetően tehát ez nem más, mint

önfeláldozás, aszkézis, keresztényi nagylelkűség. Az meg teljesen véletlen, hogy A hozza az áldozatot, viszont B teszi a feláldozott javakat a saját zsebébe.” (Marx 1845, 10.).

Konklúzió

[...] Ugyan nagyon elvontnak tűnik, az általam javasolt elméleti keretnek mégis közvetlen politikai implikációi vannak: mindenekelőtt az a célja, hogy gondoljuk át a „fejlődés” fogalmának a mibenlétét. A fejlesztő állam fogalmának legfőbb gyengesége végső soron abból a tényből fakad, hogy a fejlődés fogalmát magától értetődőnek vette: általánosságban elfogadta, hogy a „fejlődés” kívánatos, és a fejlődés létrehozta társadalmi bajokat a még több és/vagy a „megfelelő” fejlődés fogja megoldani. Amennyiben a fejlődés fogalmát igazolhatónak látjuk, bármit, ami fejlődést hoz létre, dicsérnünk kell. Következésképpen sokszor az autoritarianizmus, a munkaerő elnyomása és a „haverok kapitalizmusa” védelmezőkre talál, hiszen az önálló nemzeti fejlesztési stratégiákhoz kapcsolódnak, szemben az univerzalizáló nyugati fejlődési modellel. Hasonlóképpen a harmadikvilág-beli fejlődési modellek iránti marxista szimpátiák sokszor alapvetően abból az elképzelésből fakadnak, hogy ez a fejlődés elválasztható, vagy immunis a kapitalizmus ellenmondásaival szemben. Ennek fényében az államot vagy úgy látják, mint amelynek révén megfelelő fejlődési modellt lehet megvalósítani, vagy mint amelynek az osztálytartalmát meg lehet változtatni, úgy, hogy más célokat szolgáljon, mint eredetileg: az elnyomottak (a munkaerő) győzelmét és/vagy a nemzeti fejlődést.

Ezzel szemben, ha a jelen cikkben javasolt alternatív elméleti keretben vizsgáljuk a kérdést, az állam nem lehet az az eszköz, amelynek révén eljuthatunk egy, a kapitalizmuson túli alternatív társadalomhoz: a kapitalizmus meghaladása annyi, mint meghaladni a társadalmi viszonyoknak azt a jelenlegi formáját, amelyhez az állam, a politikai forma lényegénél fogva hozzátartozik. A „nemzeti fejlődés fetiszizálásának” perspektívájából vizsgálva a kérdést a fejlesztő államra jellemző „nemzeti”, „állam-vezérelte” vagy „produktív” fejlődés nem csak a tőkés kizsákmányolásnak, mint a világkapitalizmus rendszerén belüli „felzárkózás” folyamatának egy újabb, gyakran a korábbinál brutálisabb formáját jelenti. Egyfajta „fétist” is jelent, hiszen a népesség kíméletlen alárendelése a tökefelhalmozásnak úgy jelenik meg, mint

a „termelő” és „nemzeti” fejlődés előmozdítása. Mindaddig, amíg az államok a kapitalizmus világrendszerében léteznek, egyetlen állam sem válhat nem-kapitalistává pusztán azért, mert magáévá teszi a (gazdasági) nacionalizmus ideológiáját. A nemzeti és államközpontú fejlődési modell inkább egyike a kapitalista termelési mód – azaz a kapitalista kizsákmányolás – megjelenési formáinak, ámde egy látszólag „osztálysemleges”, fetiszizált megjelenési forma. A nacionalista fejlődésközpontúság ezenfelül leginkább a globális kapitalizmus hierarchikus és egyenlőtlenségeken alapuló rendszerén belüli „felzárkózó” fejlődés kontextusában kerül előtérbe. Tekintve, hogy a kelet-ázsiai fejlesztő állam rendszerére, és különösen Dél-Koreára gyakran még a politikai baloldalon is úgy hivatkoznak, mint követendő modellre a többi fejlődő országok számára, parancsoló szükségszerűség, hogy kidolgozzuk ennek kritikáját, s hogy elméletileg vizsgáljuk meg a fejlesztő állam fogalmának az eredetét.

A nemzeti fejlődés fetiszizálásának perspektívájából szemlélve, a koreai fejlesztő állam tipikus esete az elmaradottság feltételei között a népességet a „nemzeti” tőkés fejlődés céljaira mozgósító államnak. A fejlesztő állam úgy működött, mint a kapitalista tervező racionalitás kikényszerítője, segített abban, hogy kialakuljon és felnevelődjék egy hazai ipari tőkéssztylus és előmozdította a tőkés társadalmi viszonyok térhódítását. Azonban Korea gyors iparosítását nem az egyes állami elitok s nem is kizárólag a munkaerő extrém mérvű kizsákmányolása magyarázza. Az állam törekvése a „felzárkózó” fejlődésre maga is a globális kapitalizmus egyenlőtlen dinamikájából fakad és a társadalom leplezetlen állami „fegyelmezése” inherensen hozzátartozik a globális kapitalizmus hierarchiájának alsóbb szintjén lévő országok felzárkózó fejlődéséhez. A koreai gyors fejlődést kényszerű korlátok közé szorította a „világidőben” betöltött helye, a hierarchikus világrendben és a geopolitika kontextusában (a hidegháborúban) elfoglalt helyzete, amelynek következtében a koreai polgárháború (az osztályharc kiélesedett formája) során kiirtották a baloldalt. A koreai állam mindaddig kapitalista marad, amíg a kapitalista világrendszeren belül létezik; így létezése maga is a népesség a tőkés felhalmozásnak való alárendelésén alapul – függetlenül attól, hogy ki keríti hatalmába és ki uralja ezt az államot.

Ebből az következik, hogy a különböző területeken – ideértve a radikális földrajztudományt is – végzett kritikai tanulmányoknak arra kell törekedniük, hogy másképpen tegyék fel a fejlődéssel kapcsolatos kérdéseket. Ahelyett, hogy hogyan valósítható meg a fejlődés, és miért

sikerül, vagy vall kudarcot, inkább azt kell kérdezniük: milyen hatással van a gyors felzárkózás az emberekre, a társadalmi viszonyokra és a környezetre. Az emberi és természeti erőforrások rendkívül intenzív mozgósítása, s annak káros következményei a társadalmi térre, a mindennapi életre és a természeti környezetre szervesen hozzátartoznak a kapitalista fejlődéshez. A radikális politikai projekteknek ezért, ha ebből a perspektívából vizsgáljuk őket, kérdésessé kell tenniük a fejlődés fejlesztés- és „termelésközpontú” koncepcióját. A fejlődés egy alternatív útját csak akkor tudjuk megalkotni, ha az államnak, mint a „nemzeti fejlődés” előmozdítójának (különösen a Harmadik Világ fejlődésével kapcsolatban) a misztifikálását megfelelően kritizáljuk és a megfelelő elméleti keretben helyezzük el.

[...]

Jegyzetek

- ¹ Az institucionalizmusról adott kritikámat, a koreai fejlesztő állammal kapcsolatban, valamint a mai koreai állam elemzését a demokratizálás és a pénzügyi válság utáni helyzet kontextusában lásd Song 2011 és Song 2013.
- ² Harvey (2005, 106–112) a koreai fejlesztő államról adott értékelését elsődlegesen az olyan institutionalisták nézeteire alapozza, mint Wade és Veneroso 1998a, valamint Woo-Cumings 2003 és Chibber 2003.
- ³ Az instrumentalista-strukturalista vitát illetően lásd: Miliband 1983 és Poulantzas 1969, 1976 munkáit. A marxista államelmélet megtárgyalását lásd: Barrow 1993, Clarke 1991, Jessop 1990, valamint Knuttila és Kubik 2001, 5–6. fejezet.
- ⁴ Chibbernek a „bürokratikus racionalitás” mint a nemzeti fejlődés egyik kulcstényezője iránti lelkesedését lásd: Chibber 2002.
- ⁵ Azt, ahogy Cammack mechanikusan alkalmazza a kapitalista állam funkcionalista felfogását és az állam relatív autonómiájának tézisének a világrendszer szintjére, lásd: Cammack 2003.
- ⁶ Radice (2008, 1161) szintén kimutatja, hogy az „állam viszonylagos autonómiájának fogalmát – azt az elképzelést, amely a legszorosabban kapcsolódik Poulantzas munkásságához – a gyakorlatban lehetetlen megkülönböztetni attól az esszenciális autonómiától, amelyet viszont tagad.” Poulantzas figyelemreméltó kritikáját lásd: Clarke 1977.
- ⁷ Lefebvre Marx államelméletét illetően Marx korai műveire, Leninre és Engelsre támaszkodik. Nem vizsgálja azt a kérdést, hogy milyen következmények adódnak az érett Marx munkásságából a marxista államelméletre. Marxnak és Engelsnek az állammal kapcsolatos gondolatainak fejlődéséről lásd: Draper, 1986.
- ⁸ Ez az értelmezés a Postone (1993) által kifejtett állásponthez kapcsolódik. Postone azzal szemben, amit ő „hagyományos marxizmusnak” nevez, amellel érvel, hogy a kapitalizmus mint az uralom egyik módja történelmileg specifikus abban az értelemben, hogy a más emberek fölötti uralom absztrakt és személytelen formáját jelenti, amely nem ragadható meg kizárólag az osztályuralom – az egyik

- osztály uralkodik a többiek felett – fogalmával. Marx munkájáról adott olvasatában a munka specifikus formája a kapitalizmus mint értékteremtő munka, alkotja az alapját a társadalmi uralom kapitalista formájának. Az ebben az értelemben vett emberi munkát, amikor az emberiség meghaladja a kapitalizmust, Postone szerint, el kell törölni, nem pedig „igazán” megvalósítani, vagy glorifikálni.
- ⁹ Az állam eredetéről folyt vita kérdései különböző aspektusainak elemzését és a vita kritikáját lásd Holloway-Picciotto 1978, 15–31.
- ¹⁰ A jelen cikk csak szelektíven támaszkodik a világrendszer-elemzés irodalmára, elsődlegesen Arrighi 1990, Bergesen 1984, Chase-Dunn 1981, Wallerstein 1979, 1984, 1995, 1996, 2004 műveire.
- ¹¹ Wallerstein weberiánus kritikáját lásd: Skocpol 1977. Brenner kritikáját a világrendszer-elemzés nézőpontjából lásd: Bergesen 1984. A világrendszer-elemzésnek az állam „eredetéről” folyt vita teoretikusai részéről való kritikáját lásd: Holloway 1994, 35, von Braunmühl 1978, 161, Radice 2008, 1165–1166.
- ¹² Bonefeld (2000, 41) szintén úgy írja le a protekcionizmust, mint amely pusztán önvédelmi eszköz a szabadkereskedelem rendszerén belül.
- ¹³ Azt, hogy az első világháború előtti császári Németország valóban olyan volt-e, mint amilyen a híre volt, és ha igen, mennyire, ebben a vonatkozásban nem tárgyalhatjuk meg.
- ¹⁴ A „késői-megkésett fejlődés” kifejezés arra a kapitalista fejlődésre vonatkozik, amely a megkésvé fejlődő országok tőkés fejlődése után következett be, nevezetesen a második világháború után (lásd: Amsden 1989).

Irodalom

- Amsden, A. 1989: *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*. Oxford, Oxford University Press
- Amsden, A. 1994: Why isn't the whole world experimenting with the East Asia model to develop? *World Development* 22 (4), 627–633.
- Amsden, A. 1997: Editorial: Bringing Production Back In - Understanding Government's Economic Role in Late Industrialization, *World Development* 25 (4), 469–480.
- Amsden, A. 2001: *The Rise of 'The Rest': Challenge to the West from Late-Industrializing Economies*. Oxford, Oxford University Press
- Amsden, A. 2007: *Escape from Empire: The Developing World's Journey Through Heaven and Hell*. Cambridge, MIT Press
- Arrighi, G. 1990: The developmentalist illusion: A reconceptualization of the semiperiphery.
- In G. W. Martin (ed.): *Semiperipheral States in the World Economy*, 11–42. New York, Greenwood
- Barker, C. 1978: A note on the theory of capitalist states. *Capital and Class* 4, 118–126
- Barrow, W. C. 1993: *Critical Theories of the State: Marxist, Neo-Marxist, Post-Marxist*. Madison, University of Wisconsin Press
- Bello, W. and Cunningham, S. 1994: Trade warfare and regional integration in the Pacific: The USA, Japan, and the Asian NICs. *Third World Quarterly* 15 (3), 445–458.

- Bergesen, A. 1984: The critique of world-system theory: Class relations or division of labor? *Sociological Theory* 2, 365–372.
- Bonefeld, W. 2000: The spectre of globalisation: On the form and content of the world market. In W. Bonefeld and K Psychopedis (eds.): *The Politics of Change: Globalisation, Ideology, and Critique*, 31–68, New York, Palgrave
- Bonefeld, W. 2006: Social constitution and the spectre of globalisation. In A. Bieler, W. Bonefeld, P. Burnham and A Morton (eds.): *Global Restructuring, State, Capital, and Labour: Contesting Neo-Gramscian Perspectives*, 45–67. Basingstoke, Palgrave Macmillan
- Bonefeld W. 2008: Global capital, national state, and the international. *Critique* 36 (1), 63–72.
- Brenner, R. 1977: The origins of capitalist development: A critique of Neo-Smithian Marxism. *New Left Review* 104, 25–92
- Bonefeld, W., Brown, A. and Burnham P. 1995: A Major Crisis? The Politics of Economic Crisis in the 1990s. Aldershot, Dartmouth
- Bonefeld, W. and Holloway, J (eds.) 1995: *Global Capital, National States and the Politics of Money*. London, Macmillan
- Brenner, R. 1998: Uneven development and the long downturn: The advanced capitalist economies from boom to stagnation, 1950–1998. *New Left Review*, 229, 1–26.
- Brewer, A. 1980: *Marxist Theories of Imperialism*. London, Routledge
- Brenner, N. and Elden S. (eds.): 2009: *State, Space, World: Selected Essays—Henri Lefebvre*. Minneapolis, University of Minnesota Press
- Burkett, P. and Hart-Landsberg, M. 2000: Development, Crisis, and Class Struggle: Learning from Japan and East Asia. Basingstoke, Palgrave Macmillan
- Burkett, P. and Hart-Landsberg M. 2003: A critique of “catch-up” theories of development. *Journal of Contemporary Asia* 33, 147–171.
- Burnham, P. 1994: Marxism and vulgar international political economy. *Review of International Political Economy* 1(2), 221–231.
- Burnham, P. 1997: Globalisation, states, markets, and class relations. *Historical Materialism*, 1 (1), 150–160.
- Cammack, P. 1989: Bringing the state back in? *British Journal of Political Science* 19(2), 261–290.
- Cammack, P. 2003: The governance of global capitalism. *Historical Materialism* 11(2), 37–59.
- Cammack, P. 2007: Class politics, competitiveness, and the developmental state. *Papers in the Politics of Global Competitiveness* No. 4, Manchester Metropolitan University. <http://ssrn.com/abstract=1526530> (Megtekintve: 2013. március 21.)
- Chang, D.-O. 2009: *Capitalist Development in Korea: Labour, Capital, and the Myth of the Developmental State*. London, Routledge
- Chang, H.-J. 1998 Korea: The misunderstood crisis. *World Development* 26 (8), 1555–1561.
- Chang, H.-J., Park H.-J. and Yoo C.-G. 1998: Interpreting the Korean crisis: Financial liberalisation, industrial policy, and corporate governance. *Cambridge Journal of Economics* 22, 735–746.
- Chase-Dunn, C. 1981: Interstate system and capitalist world-economy: One logic or two? In W. L. Hollist and J. N. Rosenau (eds.): *World System Structure: Continuity and Change*, Los Angeles: Sag, 30–53.

- Chibber, V. 1999: Building a developmental state: The Korean case reconsidered. *Politics and Society* 7 (3), 309–345.
- Chibber, V. 2002: Bureaucratic rationality and the developmental state. *The American Journal of Sociology* 107 (4), 951–989.
- Chibber, V. 2003: *Locked in Place: State-building and Late Industrialization in India*. Princeton, Princeton University Press
- Chibber, V. 2004: Reviving the developmental state? The myth of the “national bourgeoisie”. In L. Panitch and C. Leys (eds.), *Socialist Register* London, Merlin, 2005, 144–165.
- Clarke, S. 1977: Marxism, sociology, and Poulantzas’ theory of the state. *Capital and Class* 2, 1–33.
- Clarke, S. 1991: The state debate. In S. Clarke (ed.): *The State Debate* London, Macmillan, 1–69.
- Cumings, B (1984) The origins and development of the Northeast Asian political economy: Industrial sectors, product cycles, and political consequences. *International Organization* 38 (1), 1–40.
- Deyo C. F. 1987: State and labour: Modes of political exclusion in East Asian development. In F. C. Deyo (ed.): *The Political Economy of the New Asian Industrialism*, Ithaca, Cornell University Press, 182–202.
- Draper, H. 1986: *Karl Marx’s Theory of Revolution*, Vol. I: The State and Bureaucracy. New York, Monthly Review Press
- Evans, B. P., Rueschemeyer D. and Skocpol T. (eds.) 1985: *Bringing the State Back In*. Cambridge, Cambridge University Press
- Gerschenkron, A. 1962: *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge, Harvard University Press
- Gerstenberger, H. 1978: Class conflict, competition, and state formation. In J. Holloway and S. Picciotto (eds.): *State and Capital: A Marxist Debate*, London, Edward Arnold
- Gill, S. 1999: The geopolitics of the Asian crisis. *Monthly Review* 50 (10), 1–10
- Gills, B., Rocamora, J. and Wilson, R. (eds.) 1993: *Low Intensity Democracy: Political Power in the New World Order*. London, Pluto
- Gowan, P. 1999: *Global Gamble: Washington’s Faustian Bid for World Dominance*. New York, Verso
- Harvey, D. 2005: *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford, Oxford University Press
- Holloway, J. 1994: Global capital and the national state. *Capital and Class* 52, 3–49
- Holloway, J. and Picciotto, S. 1978: Toward a materialist theory of the state. In J. Holloway and S. Picciotto (eds.): *State and Capital: A Marxist Debate*, London, Edward Arnold 1–31.
- Jessop, B. 1990: *State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place*. Oxford, Blackwell
- Johnson, C. 1982: *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy 1925–1975*. Stanford, Stanford University Press
- Johnson, C. 1987: Political institutions and economic performance: The government-business relationship in Japan, South Korea, and Taiwan. In F. C. Deyo (ed.): *The Political Economy of the New Asian Industrialism*. Ithaca, Cornell University Press 136–156.
- Johnson, C, 1995: *Japan: Who Governs? The Rise of the Developmental State*. New York, Norton

- Johnson C. 2004: *The Sorrows of Empire: Militarism, Secrecy, and the End of the Republic*. New York, Metropolitan
- Kim, S.-H. and Park, S.-H. 2007: A critical reappraisal of the Park Chug Hee system. In M. HartLandsberg, S. Jeong and R. Westra (eds.): *Marxist Perspectives on South Korea in the Global Economy*. Aldershot, Ashgate 183–198.
- Kirsch, S. 2012: Book review: *State, Space, World: Selected Essays—Henri Lefebvre*. *Antipode* 44, 1042–1049.
- Knuttila K M and Kubik W (2001) *State Theories: Classical, Global, and Feminist Perspectives*. London, Zed
- Koo, H. 1987: The interplay of state, social class, and world system in East Asian development. In D. C. Frederic (ed.): *The Political Economy of the New Asian Industrialism* Ithaca, Cornell University Press 165–181.
- Koo, H. 1993: The state, minjung, and the working class in South Korea. In H. Koo (ed.): *State and Society in Contemporary Korea*. Ithaca, Cornell University Press, 131–162.
- McGowan, P. 1981: Imperialism in world-system perspective. In W. L. Hollist and J. N. Rosenau (eds.): *World System Structure: Continuity and Change*. Los Angeles: Sage 54–79.
- Martin, G. W. 1990: The challenge of the semiperiphery. In G. W. Martin (ed.): *Semiperipheral States in the World Economy*. New York, Greenwood 3–10.
- Marx, K. 1845: Draft of an article on Friedrich List's book *Das Nationale System der Politischen Oekonomie*. <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1845/03/list.htm> (Megtekintés: 2013. március 20.)
- Marx, K. 1973 (1857): *Grundrisse*. London, Penguin
- Marx, K. 1976 (1867): *Capital*, Vol. I. London, Penguin
- Miliband, R. 1983: State power and class interests. *New Left Review* 138, 37–68.
- Ogle, E. G. 1990: *South Korea: Dissent Within the Economic Miracle*. London, Zed
- Ollman, B. 2001: Why does the Emperor need the Yakuza? Prolegomenon to a Marxist theory of the Japanese state. *New Left Review* 8, 73–98.
- Pashukanis, B. E. 1989: *Law and Marxism: A General Theory*. Worcester, Pluto
- Postone, M. 1993: *Time, Labour, and Social Domination*. Cambridge, Cambridge University Press
- Poulantzas, N. 1969: The problem of the capitalist state. *New Left Review* 58, 67–78.
- Poulantzas, N. 1976: The capitalist state: A reply to Miliband and Laclau. *New Left Review* 95, 63–83.
- Radice, H. 2008: The developmental state under global neoliberalism. *Third World Quarterly*, 29 (6), 1153–1174.
- Silver, J. B. 2003: *Forces of Labour: Workers' Movements and Globalisation Since 1870*. Cambridge, Cambridge University Press
- Skocpol, T. 1977: Wallerstein's world capitalist system: A theoretical and historical critique. *The American Journal of Sociology* 82 (5), 1075–1090.
- Song, H.-Y. 2011: Theorising the Korean state beyond institutionalism: Class content and form of "national" development. *New Political Economy* 16 (3), 281–302.
- Song, H.-Y. 2013: Democracy against labour: The dialectic of democratisation and dedemocratisation in contemporary Korea. *Journal of Contemporary Asia*. DOI, 10.1080/00472336.2012.759684

- Tabb, K. W. 1998: The East Asian financial crisis. *Monthly Review* 50 (2), 24–38.
- von Braunmühl, C. 1978: On the analysis of the bourgeois nation state within the world market context: An attempt to develop a methodological and theoretical approach. In J. Holloway and S. Picciotto (eds.) *State and Capital: A Marxist Debate*. London, Edward Arnold, 160–179.
- Wade, R. 1983: South Korea's agricultural development: The myth of the passive state. *Pacific Viewpoint*, 24 (1), 11–28.
- Wade, R. 1990: *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*. Princeton, Princeton University Press
- Wade, R. 1992: East Asia's economic success: Conflicting perspectives, partial insights, shaky evidence. *World Politics* 44 (2), 270–320.
- Wade, R. 1998a: From “miracle” to “cronyism”: Explaining the great Asian slump. *Cambridge Journal of Economics* 22, 693–706.
- Wade, R. 1998b: The Asian debt-and-development crisis of 1997–? Causes and consequences. *World Development* 26 (8), 1535–1553.
- Wade, R. 2006: Choking the South. *New Left Review* 38, 115–227
- Wade, R. and Veneroso, F. 1998a: The Asian crisis: The high debt model versus the Wall Street-Treasury-IMF complex. *New Left Review* 228, 3–24.
- Wade, R. and Veneroso, F. 1998b: The gathering world slump and the battle over capital controls. *New Left Review* 23, 113–142.
- Wallerstein, I. 1979: *The Capitalist World Economy: Essays*. Cambridge, Cambridge University Press
- Wallerstein, I. 1984: *The Politics of the World Economy: The States, the Movements, and the Civilization*. Cambridge, Cambridge University Press
- Wallerstein, I. 1995: *After Liberalism*. New York, New Press
- Wallerstein, I. 1996: *Historical Capitalism With Capitalist Civilisation*. New York, Verso
- Wallerstein, I. 2004: *The World System Analysis*. Durham, Duke University Press
- Weiss, L. 2003: Guiding Globalisation in East Asia: New Roles for Old Developmental States. In L. Weiss (ed.): *States in the Global Economy: Bringing Domestic Institutions Back In*. Cambridge, Cambridge University Press 245–270.
- Wissen, M. and Brand, U. 2010: Approaching the Internationalization of the State: An Introduction. *Antipode* 43 (1), 1–11.
- Woo-Cumings, M. 1995: *The Developmental State*. Ithaca, Cornell University Press
- Woo-Cumings, M. 2003: South Korean anti-Americanism. Japan Policy Research Institute. Working Paper No. 93. <http://www.jpri.org/publications/workingpapers/wp93.html> (Megtekintés: 2013. március 20.)

(Fordította: Szalai Miklós)

Eredeti megjelenés: *Antipode. A Radical Journal of Geography*. Vol. 45. Issue 5. November 2013 1254–1276. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/anti.12024>

A nacionalista radikalizálódás háttere a posztmajdani Ukrajnában

Az ukrainai radikális nacionalista térnyerés kapcsán két fő narratíva alakult ki: a „fasiszta juntáé” és az „állampolgárok nemzetéé”. A „fasiszta junta” megközelítést a Majdan-ellenes mozgalmak, az oroszpárti szakadárok és a maga az orosz kormányzat hangoztatják. „Fasisztán” elsősorban a *Szvoboda* (szabadság) párt és a *Pravi Szektor* ukrán nacionalistáit értik, amelyek a Majdan-felkelés idején a legaktívabb politikai szervezetek voltak, sőt, az előbbi néhány helyet is kapott a Majdant követő első kormányban; mi több, az egész kormányt az oroszokra és az orosz nyelvűekre veszélyesnek állították be. A „junta” Viktor Janukovics elnök alkotmányellenes elmozdítására utal, amellyel megtörték az ellenzéki pártokkal – külföldi erők közvetítésével – elért kompromisszumot.

A 2014 szeptemberében aláírt első minszki megállapodás óta a „fasiszta junta” narratívája eltűnt az orosz médiából (a szeparatista-barát forrásokból viszont nem), ami arra a hivatalos orosz stratégiára utal, amely szerint Moszkva nem akarja megdönteni a posztmajdani ukrán kormányzatot, hanem tárgyalni kíván vele. A kritikák gyakran rámutatnak arra, hogy eltúlozzák a szélsőjobboldali pártok befolyását, amelyek relatíve gyenge pozíciót töltöttek be a posztmajdani kormányzatban, rosszul szerepeltek az elnök- és parlamenti választásokon, 2014 októberét követően pedig kiléptek a kormányból.

Az ezzel szemben álló liberális, optimista narratíva szerint, a Majdan és a donbasszi háború nyomán egy új nemzet, az „állampolgárok nemzete” van születőben, amely sokkal befogadóbb az egyes régiók, kultúrák és nyelvek iránt. Ennek legfőbb bizonyítékát abban a közvélemény-kutatásban látják, amelynek adatai szerint, az ukrán identitással kapcsolatban többségben vannak azok, akik „állampolgári”, mint akik „etnikai” alapon válaszolnak. A Majdan utáni politika azonban nem a közvélemény-kutatásokat követte, hanem az ukrán identitást érintő kérdésekben éppen az ellenkező irányban fejlődött.

A szélsőjobboldali pártok gyenge választási szereplése, 2014-ben, csupán azt mutatja, hogy abban a pillanatban nem voltak versenyképesek az oligarchák pénzével és médiájával megtámogatott gépezettel szemben, amely a nagyobb ukrán pártok többsége mögött állt. Figyelem kívül hagyják az ukrán szélsőjobboldal növekvő – Európában példátlan – hatalmát, aminek révén képes volt behatolni a rendvédelmi szervek legfelső szintjeire. Ez lehetővé tette a hivatalos szervektől lényegében függetlenül működő, politikailag hűséges fegyveres erők létrehozását, a háborús veteránok, önkéntesek és helyi aktivisták hálózataiban betöltött központi szerepüket, illetve erős pozícióikat és legitimációjukat a civil társadalomban. A választási eredmények ráadásul nem tükrözik eléggé a szélsőjobboldali retorika terjedését a közbeszédben vagy a „centrista” pártokban. Senki sem állítja például, hogy az euro-optimista liberalizmus marginális lenne Ukrajnában, csupán azért, mert a *Demokratikus Szövetség* vagy a *Syla Liudei* („népi hatalom”), gyengén szerepelt a választásokon, s mert alacsony támogatottsággal rendelkezik. A szélsőjobboldal gyenge teljesítményének egyik oka az, hogy a „centrista” pártok „ellopták” azokat az ügyeket, beszédmódot és szlogeneket, amelyek korábban a szélsőjobb vesszőparipái voltak, jobbra tolva ezzel Ukrajnában a politikai *mainstreamet*.

Ami történt, az nem csupán egy hazafias „gyűljünk össze a zászló körül” típusú nekilendülés volt, válaszul a Krím-félsziget Oroszország általi megszállására és a donbasszi szeparatisták háborújára. [...] A posztmajdani politika jelenlegi iránya nem egyesíti az országot a külföldi fenyegetéssel szemben, hanem egyre inkább megosztja, s rontja kapcsolatait stratégiaileg fontos szomszédjaival. Példának okáért az *Ukrán Nacionalisták Szervezete* és az *Ukrán Felkelő Hadsereg* (OUN-UPA) pozitív megítélése ugyan növekszik (hála az állam és a szélsőjobboldal promóciójának), ám egyértelmű többséggel még nem rendelkeznek a kormány által ellenőrzött területeken sem, és nyilvánvalóan csak a kisebbség véleményét tükrözik a délkeleti régiókban. Ugyanez igaz az antikommunista politikára is.

Az OUN-UPA dicsőítése, valamint bűneik és ideológiájuk tisztázása és elhallgatása veszélyezteti a Lengyelországgal való kapcsolatokat, amelynek politikai elitje – noha ők is osztják az oroszellenes külpolitikai orientációt – már fenyegetőzik Ukrajna európai integrációjának blokkolásával. A közintézmények és a média ukránosításának ugyan többségi támogatottsága van, a nemzeti kisebbségek iskolai nyelvhasználatát korlátozó új oktatási törvény elfogadása azonban Magyarország részéről nagyon erős ellenállást váltott ki. [...]

Annak ellenére, hogy a kormány által ellenőrzött területek lakosságának 30-40 százaléka és a délkeleti régiók többsége nem osztja a „méltóság forradalmá”-ról* és az oroszok által provokált donbasszi háborúról szóló kormányzati narratívát, az uralkodó megközelítés mégsem a párbeszéd és a megbékélésé. E megközelítést médiacenzúrával és propagandával, széles körű gyűlöletbeszéddel (kormányzati tisztviselők és hírességek részéről is), a vélemények, békés gyűlések és szerveződések törvényes és törvénytelen elnyomásával, ellenzéki újságírók, szakértők és a média elleni zaklatással, fizikai erőszakkal, illetve a kormány ellenőrzésén kívül álló területekkel való kereskedelem blokkolásával, a kifizetések felfüggesztésével vitték keresztül. Mindennek tetejébe a *Népfront* (a két kormányzópárt egyike) legutóbbi javaslata szerint büntetendővé kellene tenni a „méltóság forradalma” és az „orosz agresszió” nyilvános „tagadását”.

Az elnyomás törvénytelen részét gyakran a szélsőjobboldali, paramilitáris vagy polgárőr csoportok hajtották végre, amelyek olykor a kormánnyal és az állami erőkkel is összetűzésbe keveredtek. A politikai elnyomás általában szelektív és inkonzisztens volt. Számos esetben indult eljárás például széparatista-párti vagy kommunista online vélemények, kommentek miatt, miközben egyes, a hazafias közvélemény által oroszbarátnak tartott politikusoknak vagy oligarcháknak láthatóan nem esett semmi baja. Ez többnyire együttes következménye az áldozatok eltérő önvédelmi képességének és a Nyugat szelektív figyelmének, a kormányzó eliten belüli ellentmondások és a hazafias polgárőrök által felváltott ukrán bűnüldöző szervek gyengeségének, korruptségének, alkalmatlanságának és szakszerűtlenségének. Ugyanakkor a Majdan-barát narratíván alapuló kormányzati megközelítés a kezdetektől nyilvánvalóan nem befogadó, hanem kirekesztő volt a 2014-es események, illetve az ukrán identitás és történelem nacionalista interpretációjától eltérő közvélekedéssel, az ellenzéki médiával és szervezetekkel szemben. Az állampolgári támogatás hiánya, Ukrajna stratégiaiilag fontos szomszédjainak felháborodása, a nemzetközi emberi jogi szervezetek rendszeres bírálata és a minszki megállapodásban vállalt kötelezettség ellenére az ukrán kormány továbbra is folytatja és radikalizálja kirekesztő politikáját, s ezzel tovább mélyíti az ukrán társadalom belső törésvonalait, gyengíti saját belső és

* A 2013–14 fordulóján zajlott majdani tüntetések hivatalos megnevezése az ukrán kormány narratívájában – a szerk.

nemzetközi támogatottságát, valamint csökkenti a széparatistákkal és Oroszországgal szembeni konfliktus sikerének esélyeit. [...]

Naivitás lenne azt feltételezni, hogy a Majdan-utáni kormány ártalmas nacionalista politikáját pusztán az elit ideológiája vezérli. Az ukrán elit többsége nem annyira elkötelezett radikális nacionalista, mint amennyire Nyugat-párti, liberális reformer. Számos kutató egyetért abban, hogy az ukrán politikai rendszer nem változott meg gyökeresen a „forradalom” után, és sokan még mindig úgy tekintenek rá, mint egyfajta hibrid rezsimre, amelynek pilléreit a főbb oligarchák vezette, versengő, protektori (*patronage*) piramisok jelentik.

A liberálisok korrupcióellenes agendája veszélyezteti az állam szelektív preferenciáit – az ukrán oligarchák legfőbb versenyelőnyének forrását. A „forradalom” óta remélt változások elmaradása miatti növekvő elégedetlenségre válaszul, az oligarchikus elitek sokkal könnyebbnek látták átvenni a nacionalista narratívát, mint a korrupcióellenes, liberális programot, amely közvetlenül veszélyeztette volna érdekeiket. A nacionalisták féken tartása mellett, ez segíti a kormányt az ellenzék meggyengítésében, és megakadályozza az együttműködést a Majdan-ellenes oldallal, továbbá megosztja a liberálisok támogatóit, mondván, hogy a jelenlegi helyzet átalakítása Oroszországot segítené Ukrajna destabilizálásában [...] A radikalizálódás dinamikáját az is segíti, hogy az ukrán politikát, ellentétben az oroszsal vagy belarusszal, nem egyetlen, hanem több egymással versengő kegyúri piramis uralja. Amennyiben Petro Porosenko elnök megpróbálná figyelmen kívül hagyni a nacionalista agendát, a Népfront vagy Ihor Kolomoyskyi felhasználná ellene. Így aztán mindannyian kölcsönösen gyümölcöző kapcsolatot ápolnak különböző szélsőjobboldali csoportokkal.

Másrészt, a Majdan-párti civil szervezetek erőforrásai, mobilizációs potenciái és szervezeti struktúrái megmagyarázzák, hogy a domináns oligarchikus piramisok miért döntenek úgy, hogy a nacionalizmusra támaszkodva versenyeznek, ahelyett, hogy azt figyelmen kívül hagynák. Az ukrán politikai rendszer, általánosságban, Majdan előtt is gyenge volt, azt követően pedig még tovább gyengült. 2014-ben az oroszok támogatta széparatista felkelés elleni küzdelemben a kormány nem tudott kizárólag sem az alulfinanszírozott és harcra képtelen hadseregre, sem a hűtlen donbasszi rendfenntartókra támaszkodni, ezért kénytelen volt erőszak-monopóliumát megosztani a viszonylagosan autonóm önkéntes zászlóaljakkal.

Az Oroszországgal való szakítás után azonban Ukrajna erősebb függésbe került a nyugati pénzügyi és politikai támogatástól.

A Majdan liberális szárnya ezt kihasználva mozdította elő a korrupcióellenes tematikát. A nyugati elitek ugyanakkor ritkán adtak hangot aggodalmuknak az ukrán kormány egyre radikalizálódó nacionalizmusával kapcsolatban. Így a szélsőjobboldal nyomást gyakorolhatott a kormányra, hogy az közvetlenül támaszkodjon az ő mobilizációs potenciáljára és politikailag hűséges fegyveres egységeire. Utóbbiak katonailag már egyáltalán nem olyan fontosak, mint a háború elején, mégis hagyják, hogy az ideológiailag legelkötelezettebb harcosok tovább küzdjenek a saját Ukrajnáról alkotott víziójukért. A veterán közösségek általában szoros kapcsolatban maradnak egységeikkel, s egyben kapcsolatot jelentenek a fiatal, radikális nacionalisták és a Majdan utáni polgárőr kezdeményezések között. Ezek a hálózatok alkotják a „hősi” nimbusz dicsfényében tetszelgő, szélsőjobboldali szervezetek állampolgári frontját, amelyek részt vesznek a helyi politikában, valamint a hatóságok és az „oroszbarátként” megbélyegzett másként gondolkodók ellen mobilizálnak.

A szélsőjobboldali és a liberális szárnyak – amellet, hogy különböző forrásokra támaszkodnak – eltérő módokon szerveződnek, ami közvetlen hatással van politikai mozgósító potenciáljukra. Míg a szélsőjobboldal ideológiai pártokat alkotott – Szvoboda, Pravi Sektor, *Nemzeti Hadtest* (az Azov-ezred pártja) –, a liberálisok elsősorban NGO-kba szerveződtek. [...] Azonban – ahogyan fentebb említettem – az ideológiailag liberális pártok rendkívül gyengék, s NGO-ik sem közösségi, mobilizációs jellegűek, hanem elsősorban *think tanke*k, média- vagy tanácsadó szervezetek. [...] Ezzel szemben a szélsőjobboldal pártjai az ideológiailag elkötelezett aktivisták egységesen mozgósítható – országos hálózatu – csoportjaira építenek. A szélsőjobboldal mobilizációs potenciálja (amely nemcsak támogatóik számát, hanem azok politikai akciókban való részvételét és aktivitását is jelentik) szignifikánsabban magasabb, mint a liberális NGO-ké vagy az ellenzéki választási gépezeteké. [...]

Vannak szélsőjobboldali pártok, amelyek az ukrán radikális nacionalizmus hagyományaira építenek, s világos, hogy tőlük mit várhatunk, ha egyszer hatalomra kerülnek: az ukrán nacionalizmus további diadalmenetét, antikommunizmust, az orosz nyelv nyilvános megjelenésének visszaszorítását, engesztelhetetlen konfrontációt Oroszországgal és az „oroszbárát” népesség diszkriminációjának intézményesítését. Nincs az a liberális ideológiai párt, amely feltalálná vagy fejlesztené és intézményesítené az ukrán liberalizmus hagyományait, így az sokkal kevésbé világos, hogy mit is javasol az

ukrán állampolgári nacionalizmus identitásának megkerülhetetlen kérdéseiről. Nem ritka, hogy a magukat ukrán liberálisnak tartók között olyan emberekkel találkozunk, akik a fentebb sorolt pontok többségét támogatnák, bár ha kevésbé következetesen is, de általában nyitottabbak az egyes kisebbségek (mint a zsidók vagy a krími tatárok, de nem az oroszok) felé és az „európai értékek” jegyében a társadalmi nemi (gender-) egyenlőség irányában.

Az ukránbarát civil társadalom történetileg az 1980-as évek végén jelent meg, olyan nemzeti demokratikus mozgalomként, amely a nemzeti felszabadítást és a demokratizálást kívánta elérni. Azóta ez a nemzeti-liberális koalíció nem szakadt szét, csak újjáformálódott a 2004-es „narancsos forradalom”, a 2013–14-es Majdan és a Petro Porosenkóval szembeni korrupcióellenes tüntetések kritikus pillanataiban. A civil társadalom liberális és szélsőjobboldali szárnyai közötti intézményesült politikai és ideológiai határok hiánya csak elősegíti a radikális nacionalisták fellépését. Ennek egyik legveszélyesebb következménye a kormányzati elnyomás és a szélsőjobboldal törvényen kívüli fellépései az „oroszbarátoknak” bélyegzettekkel szemben. Például a korábban a Szvobodához kötődő, de jelenleg autonóm C14* nevű neonáci csoport, amely erőszakos támadásairól és az ellenkező véleményt képviselő újságírók, bloggerek és aktivisták zaklatásáról híresült el, s akik tetteiket a „belső ellenséggel” szembeni „hibrid háborúval” igazolják, nyíltan büszkélkedhetnek bűneikkel a médiában. Ugyan a *Terrorizmust Kutató és Elemző Konzorcium* terrorista csoportnak bélyegzi meg a C14-et, ennek ellenére általában szimpátiával kezelik s csak ritkán kritizálják őket az olyan minőségi liberális médiumokban, mint a *BBC-Ukraine*, a *Radio Liberty* vagy a *Hromadske Radio*. A közelmúltban a C14 tárgyalásokat folytatott egy „önkormányzati őrség” megalakításáról az egyik kijevei kerületben, a helyi közigazgatással és a nemzeti rendőrséggel együttműködésben. Idén januárban az Azovhoz köthető *Nemzeti Milícia* országgszerte állítólag 1000 aktivistát megmozgató országos fellépése váltott ki némi felháborodást, noha továbbra is szemet hunynak a szélsőjobboldali paramilitárisok 2014 utáni burjánzása felett, és az állítólag a Nemzeti Milícia mögött álló sajátos érdekekre fókuszálnak.

* Az elnevezés a szervezet nevének ukrán nyelvű írásmódjából ered: *Ціч* (szics), amelynek két utolsó betűje „14”-nek is olvasható – a szerk.

A Majdan utáni elit számára a nacionalista radikalizálódás eszköz hatalmuk megszilárdítására, a szélsőjobboldal féken tartására és a liberálisok megosztására. [...] Összességében, ez a radikalizálódás ördögi köre, ahol a szélsőjobboldal és az uralkodó oligarchikus piramisok (*oligarchical pyramids*) egymást erősítik, noha hosszabb távon a folyamat veszélyes az államra és a demokráciára. Rövidebb távon viszont biztosan fel fog gyorsulni a 2019-es elnök és parlamenti választásokat megelőző pártversenyben.

A nacionalista radikalizálódás folyamatát nem lehet a külföldi fenyegetettségre való túlzott mértékű természetes reakcióra redukálni. Sem Moldovában, sem Grúziában nem volt tapasztalható hasonló radikalizációs dinamika, mint ami jelenleg Ukrajnában zajlik – még a belső szeparatistákkal és Oroszországgal való konfliktusok fagyos pillanataiban sem. Ennek forrásait az ukrán politikai rezsim és a civil társadalom struktúráiban lelhetjük fel, miközben az ezzel szembeni potenciális helyi ellenállás gyenge. Ezért is annyira fontos a nyugati kormányok és a nemzetközi szervezetek határozott és nyilvános kiállása és nyomásgyakorlása az ukrán kormányzó vagy ellenzéki pártok radikalizálódásra irányuló törvényjavaslataival, a politikai elnyomással és az illegális erőszakkal szemben.

(Fordította: Bakó András)

Eredeti megjelenés: Ponars Eurasia, 2018. május. <http://www.ponarseurasia.org/memo/nationalist-radicalization-trends-post-euromaidan-ukraine>

Községek és munkásellenőrzés Venezuelában

Ricardo Vaz interjúja Dario Azzelinivel

„A községeknek kellene lenniük annak a térnek, ahol a szocializmus megszületését elősegítjük” – jelentette ki Hugo Chávez híres elnöki talkshow-i egyikében.¹ A venezuelai községekről és az új részvételi formákról – sikereikről, nehézségeikről és ellentmondásaikról – kérdeztük Dario Azzelinit, aki ezeket a kérdéseket hosszasan vizsgálta és dokumentálta a bolívári forradalom évei során, s akinek e témáról, Communes and Workers’ Control in Venezuela (Községek és munkásellenőrzés Venezuelában) címmel nemrég jelent meg könyve a Haymarket Books kiadónál.²

Ricardo Vaz

Könyvében ön „kétszintű folyamatról” ír Venezuelában, föntiről és lentiről. Megmagyarázná, ez mit jelent?

Dario Azzelini

Vannak, akik hagyományosan úgy gondolják, hogy a változásoknak fölülről lefelé kell végbemenniük, azaz az állam, a kormány hatalmához kell folyamodni, s minden változást föntről kiindulva kell megvalósítani. Mások ezt vitatják, s azt hirdetik, hogy mindent alulról fölfelé kell csinálni, vagyis túl kell lépni az államon.

Én úgy vélem, hogy Venezuela példája azt bizonyítja, hogy az állam jelen van, ha tetszik, ha nem, s akkor sem fog eltűnni, ha nem veszünk róla tudomást. Másrészt azt is tapasztaljuk, hogy ha valamit föntől kiindulva akarunk megváltoztatni, anélkül, hogy ehhez a társadalomban meglennének az öngazgatásos struktúrák, akkor az

emberek öntudatában még nem igazán következett be változás, s az egész kártyavár módjára, pillanatok alatt összeomolhat, amint az államhatalom kikerül a kezünkből.

Egyes jelenlegi latin-amerikai – különösen venezuelai – folyamatok jellemzője, a maguk összes nehézségével és ellentmondásával együtt, hogy bizonyos fölülről kezdeményezett változások markáns helyi önszerveződésekkel fonódtak össze. Ezen kívül, ha belegondolunk – főként Venezuelában –, jó pár olyan javaslat, amelyeket siker koronázott – a megmentett munkahelyektől a községi tanácsok és a községek helyi öniszervező szervezeteiig –, olyasmik voltak, amelyeket „alul” maguk az emberek érték el, s amiket Chávez aztán a kormány-politika szintjére emelt.

A „kétszintű” megközelítés azt jelenti, hogy a változásra irányuló erőfeszítések egyidejűleg vannak jelen fönt és lent. Logikailag egyes állami intézményekben megtalálható a fölfelé irányuló logika, mint ahogy a [társadalmi] bázis, a közösségek szintjén is létezik hierarchikus, lefelé mutató szemlélet. Vagyis a dolog bonyolultabb, mint amilyennek látszik.

Ricardo Vaz

Miféle ellentmondások látszanak erősödni?

Dario Azzelini

Erős ellentmondások léteznek: az együttműködés és a konfliktus mindig együtt van jelen – minthogy két, tökéletesen ellentétes logikáról van szó, akkor is, ha a kijelentések szintjén ugyanazokat a célokat követik.

Egy [állami] intézmény logikája mindig az, hogy mindent statisztikákkal mér, míg a civil logikát nem föltétlenül lehet statisztikák alapján követni. Amikor Venezuelában a községi tanácsok mellett dolgoztam, a községek – például – elkezdtek hetente összejárni, hogy megnézzenek közösen egy filmet, s utána beszélgessenek, vitatkozzanak. Vagy valamilyen közös ügy kapcsán kooperálni kezdtek a szomszédos községi tanáccsal, hogy – mondjuk – rendezzenek egymással valamilyen régóta húzódó konfliktust (amiről már senki sem tudta, miért is keletkezett).

Egyidejűleg, intézményi szempontból, valamely kormányzati szervezetnek vagy minisztériumnak, amely a községi tanácsok lét-

rejötteért felelős, a fölötte lévő intézményi szint előtt bizonyítania kell hasznosságát, s ezért valamit mérnie is kell. A közös filmnézés vagy a szomszédos községgel való együttműködés olyasmi, ami statisztikailag nem ragadható meg. Viszont ha a közösség megépít 2 km-nyi aszfaltutat, az mindjárt más. Lehet jelentést írni a két km-es útról, a fölhasznált x köbméter aszfaltról, az elköltött pénzről, hogy megmutassák: csináltak valamit. Ugyanakkor társadalmi és politikai szempontból sokkal nagyobb haszonnal jár megnézni egy filmet vagy együttműködni egy másik közösséggel.

Az intézményi logika mindig *reprezentációs* logika, amely minden nem képviseleti természetű testület létjogosultságát megkérdőjelezi, még ha formálisan egyet is ért vele. Ha valaki egy intézményben foglal helyet, s be kell számoljon a főnökének és az intézményének arról, hogy mit csinált, kisebb gondja is nagyobb annál, mint hogy engedje, hogy a nép döntsön. Mert mi van, ha a nép rosszul dönt? Emiatt aztán hajlani fog arra, hogy inkább ő maga hozzon döntéseket. Állandóan ilyen ellentmondásos logikák működnek.

De túl ezen, ott van a hatalmi *aszimmetria* ellentmondása is. Az intézmények ellenőrzik a pénzügyeket, és privilégiumuk van a médiához s más intézményes szintekhez való hozzáférésre. Figyelembe kell tehát venni a hatalmi aszimmetriát is.

Ricardo Vaz

Mi történik olyan helyzetekben, amikor, legalábbis elvben, az állam a munkásellenőrzésért folytatott küzdelem oldalán áll?

Dario Azzellini

Efféle ellentmondások gyakran tetten érhetők olyan esetekben, mint például a *munkahely-foglalások*. Mondjuk, a dolgozók elfoglalnak egy vállalatot, s valamelyik állami intézmény, amely ebben támogatta őket, azonnal közbelép, s két héten belül kisajátítja a munkahelyet. A munkásoknak azonban nem volt elég idejük arra, hogy föl nőjenek a föl adathoz, vállalati kollektívát hozzanak létre, s kitalálják, hogy igazából mit is szeretnének.

Egy ilyen kisajátított munkahely soha nem fog tudni a dolgozók által ellenőrzött, önigazgató munkahellyé átalakulni, mivel nem képes szervesen növekedni. Másrészt, a beavatkozó intézménynek, illetve az új adminisztrációnak gyakran nem áll érdekében, hogy

az ellenőrzést átengedje a dolgozóknak, sőt, olykor kifejezetten szabotálja vagy akadályozza a dolgozói kontrollt. Amikor pedig létrejönnek az ilyenformán valódi hatalommal nem rendelkező dolgozói tanácsok, igyekszik keresztbe tenni nekik, kooptálni vagy valódi hatalom nélküli, konzultatív szervekké lefokozni őket – noha a dolgozók mindig a *részvétel* és a dolgozói ellenőrzés érdekében vívták harcaikat.

Ezért mondom, hogy itt a kettőjük – tudniillik az *alkotmányozó* hatalom (dolgozók, népi mozgalmak stb.) és az *alkotmányos* hatalom (állami intézmények) – közötti konfliktus és együttműködés logikájának egyidejű meglétével van dolgunk. De hát, ez viszi előre a történelmet.

Következőleg, mindazokkal a problémákkal együtt, amelyek a jelenkori latin-amerikai folyamatokban előálltak – kívülről az állandó pressziók, belülről a jobboldal vagy az elkövetett hibák stb. miatt –, mindaz, ami az elmúlt 20 évben végbement, egyidejűleg alkotmányozó és alkotmányos hatalmat hozott létre, amely e kétféle erő közötti állandó súrlódáson alapszik.

Ricardo Vaz

Érdekes, hogy míg az államért vagy az államon kívül folytatott osztályharcot látni szoktuk, itt ez némiképpen az intézményekbe ágyazottan jelenik meg.

Dario Azzellini

Egyszerre kívül és belül; azt is mondhatjuk, hogy az államon és az intézményeken „kívül, belül, velük együtt, szemben és rajtuk túl”! Ami tényleg nagyon komplikált és ellentmondásos. Szem előtt kell tartanunk, hogy ezek (a legjobb esetben is) burzsoá intézmények, s emiatt magától értetődően mindent igyekeznek beolvasztani vagy kooptálni, s céljuk nem az, hogy a szocializmus vagy a participáció érdekében munkálkodjanak. A harc tehát igen bonyolult és ellentmondásos, ami nagyon fontos tényező az olyan országokban, mint Venezuela.

Azokban az államokban, amelyek gazdasága néhány kitermelő iparágon alapul, mint amilyen például Venezuelában a kőolajipar, az osztályharc nem közvetlenül, hanem az államhoz való hozzáféréseken keresztül érvényesül, amely a kőolajbevételek elosztója. Ez már

Chávez előtt is így volt. Adva vannak a magán kapitalisták, akik a lehető legtöbb pénzre szeretnének szert tenni, de közben a dolgozók is az államhoz fordulnak követeléseikkel. 1998 után, Chávez megválasztásával, ez a küzdelem is az államon belülről tevődött át, s mindmáig ott is maradt.

Úgy gondolom, sajnos, túl sok belső ellentét és küzdelem nem tud felszínre kerülni a hatalmas külső nyomás miatt. Midőn a külföldi fenyegetettség ennyire erős, jó pár olyan mozgalom, amely kritikus hangot ütne meg a követett úttal kapcsolatban, kénytelen sorait szorosra zárni. Hiszen ha az ellenzék visszaszerzi a hatalmat, vagy az Egyesült Államok katonailag beavatkozik – akár közvetlenül, akár Kolumbiát *proxynak* fölhasználva (ami valószínűbb) –, esély sem marad ezeknek a vitáknak a lefolytatására, mert az egész bolívari forradalom fölszámolásra kerül.

Ricardo Vaz

Tegyünk egy kis kitérőt. Mindannyiszor, amikor Venezuela a médiában viták keresztüzébe kerül, a figyelem középpontjában még baloldali körökben sem ezek a harcok, vagy azok az újszerű részvételi modellek állnak, amiket kialakítottunk, hanem mindig a „liberális demokrácia” állítólagos hiányosságai. Ön könyvében azt írja, hogy nem ez a megfelelő vagy a legmérvadóbb „mérce”. Miért gondolja így?

Dario Azzellini

A bolívari forradalom a liberális demokrácia kudarcának következménye. S ez nem Venezuela sajátossága: a liberális demokrácia mindenütt kudarcnak bizonyult. Nemrégiben több milliónyian tüntettek amiatt, mert úgy gondolják, hogy a liberális demokrácia nem demokratikus. Valamennyi új, haladó vagy baloldali mozgalom, amely az utóbbi időben megjelent, a liberális demokrácia nem demokratikus jellegéből és kudarcaiból sarjadt ki. De hasonló a helyzet a jobboldali populista mozgalmakkal is, amelyeket Európában vagy az Egyesült Államokban Trumppal kapcsolatban láthatunk.

A „liberális demokrácia” fogalma valójában önellentmondás, hiszen ha belegondolunk, a liberalizmus és a demokrácia [történetileg] egymás ellentétei voltak; több száz éven át harcoltak egymással. A liberális demokrácia akkor született meg, amikor a liberálisoknak sikerült kirekeszteni a demokratikus folyamatból a gazdasági és a szo-

ciális szférát, s ezáltal a *résztvételt* – a képviseleti szavazáson keresztül – a politikára korlátozniuk. Ilyenformán a liberális demokráciának tulajdonképpen nem sok köze van a demokráciához.

Venezuela és a latin-amerikai mozgalmak többsége számára a kiindulópont a liberális demokrácia kudarca, a társadalmi haladás, az emberi életviszonyok javulásának kudarca, a demokratikus módon létezés és annak a kudarca, hogy az emberek megérezzék, szavaiknak súlyuk van. Ha pedig ebből indulunk ki, a bírálat kritériuma nem az, hogy hogyan is állunk a liberális demokráciával. A liberális demokrácia az, amit meg kell haladnunk.

Ricardo Vaz

A Bolíviari Forradalom kezdetétől – és különösen az 1999-es alkotmány bevezetése óta – különös figyelem illeti meg a *résztvételi demokrácia* kérdését, amellyel kapcsolatban a tapasztalatok különbözők – némelyek közülük nem túl sikeresek –, egészen a községi tanácsok megjelenéséig. Miért a községi tanácsok voltak azok, amelyek először bizonyultak sikereseknek?

Dario Azzelini

A bolíviari kormányzat már a 2000-es évek elejétől gondolkodott az állami intézmények döntéseiben való népi részvétel módozatain. Az első példák olyan tapasztalatokat tükröztek, amelyek más területeken – mint például a résztvételi költségvetések³ – már léteztek. Azután az intézmények (pl. az önkormányzatok) és a [társadalmi] bázis képviselőit egyesítő mechanizmusok létrehozásával láttak hozzá [a feladathoz]. Ezek azonban megbuktak, mert továbbra is, hatalmi szempontból jól láthatón, egyenlőtlen vagy aszimmetrikus *képviseleti* testületek voltak, s ez lehetetlenné tette az autonómia vagy a társadalmi döntéshozatal bármilyen formáját.⁴

E nehézségek nem kizárólag az ellenzéki polgármesterek vagy önkormányzatok esetében jelentkeztek, hanem a chavistáknál is. A községi tanácsok voltak az első kísérlet arra, hogy ezeket a struktúrákat minél jobban szétválasszák. A községi tanács egy önmaga által kijelölt területen (*self-chosen territory*) élők gyülekezete. A városi övezetekben 150-200 családot vagy életközösséget foglal magában – vidéken 20-30-at, az őslakos övezetekben pedig, amelyek még kevésbé sűrűn

lakottak, 10-20-at –, akik maguk határoznak a közösséghez tartozó területről. A községi tanács a közösség valamennyi tagjának gyűlekezete, amely dönt minden őket érintő kérdésben.

A községi tanácsok munkacsoportokat hoznak létre különféle, őket érintő ügyekben: infrastruktúra, ivóvíz, sport, kultúra stb., s ezek a csoportok javaslatokat dolgoznak ki, amelyekről azután a gyűlés szavaz, annak megfelelően, hogy mit tartanak fontosabbnak. Ezt követően, a közintézményeken keresztül előteremtik a [kiválasztott] projektumok finanszírozását. Így a létrehozott finanszírozási struktúra helyi szinten immár nincs a képviseleti intézményekhez kötve, ami a közvetlen és egyenlőtlen versengés felé terelné őket, s amiről szóltam már. Ehelyett [a finanszírozás] országos vagy legalább regionális szintre kerül(t) át, ami által lehetővé válik, hogy a közösség koncentráltabbá és függetlenebbé váljon, s képes legyen közös tervezésre és döntések meghozatalára.

Ricardo Vaz

Hány községi tanács működik jelenleg Venezuelában?

Dario Azzellini

Ma hivatalosan 47 000 községi tanács létezik. Ez természetesen hatalmas szám, s őszintén szólva, nem gondolom, hogy mindegyik valóban demokratikus népi gyűlés gyanánt dolgozik. Sokan közülük valószínűleg nem igazán működnek, főleg a gazdasági válság óta. Egy részüket néhány aktivista irányítja a közösség támogatásával, de korántsem aktív részvételével, és végül számos olyan is van, amely tényleg közösségi gyűlésként végzi a dolgát.

A következő lépés a községek létrehozása volt, amelyek először is – mint említettük – kijelölték a közösség területét. A községeknek nem kell a hivatalos területfelosztáshoz igazodniuk, átléphetik a municipalitások (*municipalities/municipios*), sőt még akár a szövetségi államok határait is. Caracas külvárosaiban például találunk olyan közösségeket, amelyek hivatalosan a partmenti Vargas államhoz tartoznak, a Kordillerák miatt azonban még út sincs, amely összekötné őket Vargasszal. Mind infrastruktúrájuk, mind kulturális kapcsolataik Caracashoz köti őket, olyannyira, hogy hivatalosan Caracashoz tartozó közösségekkel (*communities*) alkotnak községeket (*communes*).

A városi körzetekben a községek általában 25-40 községi tanácsból állnak, vidéken pedig 6-10 vagy 15 tanácsból, attól függ. De a községek nemcsak a különböző közösségi tanácsok (*community councils*) részvételére támaszkodnak, hanem a területükön működő egyéb szervezetekre is. Ezek lehetnek parasztszervezetek, közösségi rádiók, vagy olyan szervezetek, mint pl. a *Bolívar és Zamora Forradalmi Áramlat* (*Corriente Revolucionaria Bolívar y Zamora*).⁵ A területen jelen lévő valamennyi szervezet részt vesz a község gyűlésein.

Ricardo Vaz

Hogyan működnek a községek?

Dario Azzelini

A község, még egyszer mondom, csupán egy hely, amely javaslatokat hangol össze és továbbít feljebb, a csúcs felé. A társadalmi bázis szintjén meghozott döntések mindig a községi tanácsokban születnek. Az ezt követő lépés egy *községi város* [*communal city*] lenne, aminek szerkezete nem föltétlenül olyan, mint egy városé, hanem inkább különböző községekből tevődik össze. Létezik már néhány községi város, bár erről törvény még nem született.

Itt egy ismert modellről van szó. A községi tanácsokat a társadalmi bázis kezdte el létrehozni különféle elnevezésekkel; közülük némelyek intézményes támogatásban is részesültek, és semmiféle törvény nem szabályozta működésüket. Azután Chávez, látva ezeket a gyűléseket [*assemblies*], elnevezte őket községi tanácsoknak. Amikor a törvény 2006-ban megszületett, már mintegy 5000 működő tanács létezett. Ugyanez játszódott le a községekkel is. Kezdetben azért létesültek, mert a közösségeknek tágabb struktúrára volt szükségük ahhoz, hogy nagyobb szabású projektumokról dönteni tudjanak, s amikor a községekről szóló törvényt elfogadták, már több száz volt belőlük.

Ezeknek nyomást kellett gyakorolniuk az állami intézményekre, hogy – mint községeket – hivatalosan regisztrálják őket, mivel az első években ezek az intézmények mindegyiket „alakuló községnek” nyilvánította. Az intézményeknek az az érdekük, hogy minél több községet támogatásra szoruló községnek nyilvánítsanak. Amint egy községet működőnek deklarálnak, már nem ez a helyzet. Vagyis a községeknek végül erőltetniük kellett az állami intézményeket, hogy vegye őket nyilvántartásba.

Ricardo Vaz

És ma hány község létezik?

Dario Azzelini

Jelenleg kb. 1600 községet tartanak nyilván. Mint mondtam, a községi tanácsokhoz hasonlóan, a községek is három csoportra oszlanak. Némelyek nem igazán funkcionálnak azóta, hogy állami támogatásuk – a gazdasági válság miatt – megszűnt. Mások továbbra is működnek – jól szervezett aktivistáiknak köszönhetőn, akik a közösségek támogatásával hatalmas munkát végeznek –, ám rendszeres gyűléseket nem tartanak. Végül a többiek működése jónak mondható.

Amit mindenképp meg szeretnék jegyezni, az az, hogy a működőképes községek jelentik azt a struktúrát, amely leginkább képes kezelni a problémákat, amikkel az emberek szembesülnek. Érdekes tapasztalatok vannak hatalmas, közösségi ellenőrzéssel működő termelő létesítményekkel, illetve olyan bezárt munkahelyekkel kapcsolatban, amelyeket a közösségek és a dolgozók vettek át, hogy újraindítsák a termelést. A mai nagyon nehéz, gazdasági válság sújtotta körülmények között, ami a társadalmi hálózatokat nyomásnak veti alá, s az embereket egyéni kiutak keresésére sarkallja, ezek nagyon fontos jelenségek.

Ricardo Vaz

Milyen szerepük volt a nőknek ezekben a részvételi testületekben?

Dario Azzelini

A nők jelentették a hajtóerőt. A községi tanácsokban, különösen a városi övezetekben, azt mondhatjuk, hogy a nők aránya több mint 70% azok között, akik felelős tisztségeket vállaltak, és akik a harcban élen jártak. Ennek több oka van. Egyrészt, a venezuelai földbérleti modell számos olyan spekulatív és informális tevékenységet generált, amelyek nem mindig kínálnak rendszeres elfoglaltságot, kiváltképpen akkor, amikor gazdasági nehézségek mutatkoznak. Ez főként a férfiakat érintette, míg a nők körében megmaradt a rendszeres munka tapasztalata, a sokféle egyéb rájuk háruló felelősség (gyermekek, háztartási munka stb.) folytán.

A nők tehát egyszerre központjai a háztartásnak és a közösségi életnek. Ennek történelmi okai is vannak. Az antropológiai szakirodalomból kiderül, hogy a karibi társadalmakban, mint amilyen Venezuela is, a rabszolgák transzatlanti kereskedelme azzal járt együtt, hogy a férfiakat gyakrabban adták el, s ezért a nők alkották a rabszolga-társadalom stabilabb részét. Egyfajta megkésett következményről van itt szó, amit a hosszú távú gazdasági modell is felerősít.

Ricardo Vaz

Az egyik jellegzetesség, amit említett, az, hogy a községi tanácsok és a községek maguk is a társadalmi alapból nőttek ki, s csak ezután készült a róluk szóló törvény. Ez kissé ellentmond ama benyomásnak (amit a média is sugall), hogy minden, így vagy úgy, Chávez rendeletei nyomán ment végbe.

Dario Azzellini

Úgy vélem, Chávez rendelkezett azzal a különleges tulajdonsággal, hogy képes volt megérteni, amit az emberek cselekszenek, s ahogyan a dolgok működnek, majd pedig egyfajta „hangosbeszélő” gyanánt cselekedni. Chávez annak csinált propagandát, amit sikeresnek tekintett, s amit a politológusok „jó gyakorlatnak” (*good practice*) neveznek, és széles körben ismertetnek. És persze, mivel ennyire karizmatikus személyiség volt, az emberek pedig megbíztak benne, képes volt ezeket a dolgokat azonnal vitára bocsátani és elterjeszteni, hogy kifejlődhessenek.

Vagyis, mint ön is mondja, a hiedelemmel ellentétben, a legtöbb olyan kezdeményezés, amelyet Chávez elindított, s amelyet azután siker koronázott, azért tudott eredményes lenni, mert olyasmi volt, amit az emberek egyébként is csináltak már. Chávez kiszélesítette, ismertté tette és segítette kibontakozni őket, majd egy bizonyos ponton túl törvényes keretet biztosított számukra. Ez természetesen nem venezuelai sajátosság. Például Olaszországban a *Rimaflow*⁶ dolgozói körében az volt a szokás, hogy megvitatták, hogyan születtek meg a dolgozók számára kedvező törvények – azután, hogy a gyakorlat már létezett, hogy a különféle harcok és sztrájkok kikényszerítették elfogadásukat. Azaz még olyan kedvezőnek tekinthető körülmények között, mint Venezuela, e „jó gyakorlatok” gyakran előbb valósulnak meg, mint ahogyan törvényesítenék őket.

A községekkel kapcsolatban, Chávez, szélesebb értelemben, gyakran hangsúlyozta, hogy ezek jelentik „a szocializmus venezuelai útját”. Hogyan segítenek bennünket a községek, hogy eljussunk a szocializmushoz?

Dario Azzellini

Nos, Marx szerint, a község [*commune/comuna/kommün*] „a végre felfedezett politikai forma” a munka fölszabadításához.⁷ A decentralizáció, a helyi autonómia irányába tett intézkedés, ami a munkás- és közösségi ellenőrzéssel függ össze, s nagy jelentőségű lépés a szocializmus felé. Lehetővé teszi másféle értékek megteremtését, az alul és a fölül lévők közti viszony másféle fölfogását, és olyan önszerveződés kialakítását, amely elősegíti a közösségek tagjainak közös fejlődését a kapitalizmus meghaladása érdekében.

A községek révén lehetővé válik a politikai, gazdasági és társadalmi szféra közötti határok *tendenciaszerű* [*tendential*] felszámolása, az erőforrások közjavakká változtatása, amiket a közösség maga igazgat. (Tendenciát mondok, mert ez egyelőre párhuzamos struktúrát jelent az intézményes, képviseleti struktúrákon s általában a kapitalizmuson belül.) Karl Marx és sokan mások ilyennek képzeltek el a szocializmust.

Ricardo Vaz

Elhelyezhető-e a [lokális] részvételi-demokratikus formák kifejlődése globális összefüggésben, a liberális demokrácia kudarcának kontextusában?

Dario Azzellini

Minden bizonnyal. A *tanácsszocializmus* utolsó nagy föllángolását a munkástanácsok jelentették a XX. század elején. Azután a képviseleti modell a baloldalt és a kommunista mozgalmakat is magával ragadta, s hegemon modell gyanánt jelent meg a szocialista átalakulások számára is.

Így aztán [a közvetlen demokrácia] áramlatai kisebbségbe szorultak, míg az ún. *fordista* termelési modell megjelent a szocializmusról

alkotott képzetekben is mint fölülről lefelé irányuló képviseleti paradigma. Most, hogy a fordizmus mint termelési modell kimerült, a liberális demokrácia – a fordizmus szolgálatában álló politikai modell – ugyancsak elérkezett határaihoz. Emlékeznünk kell arra, hogy a kivívott jogok nem a liberális demokráciának voltak köszönhetők: ezek rá lettek kényszerítve a liberális demokráciára, vagyis harcok során vívták ki őket. Egy bizonyos ideig a haladásért folytatott harcot lehetséges volt előrevinni a liberális demokrácia adta keretek között, ma viszont nyilvánvalóan nem ez a helyzet.

Emiatt vagyunk ma szemtanúi az önigazgatás, a tanácsdemokrácia, az önszerveződő szocializmus szocialista/kommunista/anarchista (bárhogyan is hívjuk őket) eszméi újraéledésének. Az első nemzetközi föltűnést keltett eset a zapatista felkelés volt Chiapasban, de ugyanezt láttuk Venezuelában és olyan helyeken, mint Argentína, Bolívia, sőt, Kurdisztán is – mindenütt különböző formákban. Ez fogalmazódott meg világszerte a munka világának követeléseiben, ezt láttuk az *Occupy Wall Street* és a *15M*⁸ mozgalom esetében, a *Gezi* parkban és a *Tahrir* téren, és sok más olyan esetben is, amelyekről alig értesültünk, például Afrikában.

Összefoglalva, azt mondhatjuk, hogy a szocializmus közvetlen demokrácián, autonóm igazgatáson, önszerveződésen nyugvó fogalmai és gondolatai reneszánszukat élik [...]

Ricardo Vaz

Visszatérve a venezuelai községekhez: az egyik vitakérdés az állammal való konfliktus és együttműködés kapcsán az, hogy ha a községekkel foglalkozó minisztériumot hozunk létre, azt kockáztatjuk, hogy a községek a társadalom egyszerű sektora gyanánt jelennek meg, nem pedig mint olyan valami, aminek hosszú távon az állam helyébe kell lépnie.

Dario Azzelini

Valóban, ez az egyik probléma. Cháveznek nagyon világos álláspontja volt az intézményes kereteket fölváltó tanácsdemokráciáról, s kitalálta a „községi állam” (*communal state/Estado comunal*) kifejezését.⁹ Ami némileg *oximoron*, mert ha község, akkor már nem állam! Itt azonban régóta létező zavarral van dolgunk az egész szocialista és kommunista mozgalomban. Marx például hangsúlyozta, hogy a *Pá-*

rizsi Kommün nem volt állam, hanem kormány, míg a kommunisták a XX. század elején főleg arra helyezték a hangsúlyt, hogy a tanácsdemokrácia nem jelent kormány(zás)t (egysek később a „proletár állam” fogalmát használták).

Chávez ragaszkodott hozzá és rendkívül kategorikus véleménye volt arról, hogy a községeknek előbb vagy utóbb meg kell haladniuk a burzsoá államot. Nem világos, hogy vajon ugyanez-e a véleményük Venezuelában a kormánytisztviselőknek és az intézményes közszereplőknek; sokan vannak, akik a községeket a képviseleti szervek melletti állandó, párhuzamos struktúráknak fogják föl.

Ricardo Vaz

És helyi szinten gyakran előfordulnak konfliktusok a községekkel, amiket fenyegetésnek tekinthetnek...

Dario Azzelini

Valóban. A helyi és regionális adminisztrációk igen gyakran kerülnek szembe a községekkel, mivel [a községek] közvetlen fenyegetésnek tekintik őket, s ténylegesen közvetlen fenyegetést is jelentenek rájuk! Ez a célja az egésznek! [Az állami intézmények] olyan struktúrákat képviselnek, amelyeken a községi rendszernek túl kell lépnie. Politikailag [az államnak] természetesen támogatnia kell őket, nem pedig harcolni ellenük, de az ütközés elkerülhetetlen a *participatív* és a *reprezentációs* logika között, amiről már beszéltem.

Ricardo Vaz

Szóljunk [röviden] a munkásellenőrzésről, egy olyan témáról, amelyet ön a könyvében részletesen taglal. A konfliktus és együttműködés logikája hogyan hatott a munkásellenőrzésre például a bolívári állam fő ipari szektoraiban?

Dario Azzelini

Nagyon problematikus módon hatott rá. A munkások harca a nehézipari ágazatokban (alumínium, vas, acél) egyáltalán nem haladt előre. Az évek során rengeteg erőfeszítés történt, ezek azonban végül megrekedtek, miközben a termelés sem igazán növekedett. A helyi

hatalmi struktúrákat érintő korrupció és szabotázs, az intézmények ellenállása és a munkásmozgalmon belüli ellentmondások a harc kudarcához vezettek. Az alapvető ipari ágazatok helyzete ma rendkívül zavaros [*troubling*]. Máshol, mint pl. a *Lácteos Los Andes*-nél (ami egy tejet, joghurtot és gyümölcslevet előállító nagyvállalat) vagy az *Aceites Dianánál* (ez a legnagyobb margarin- és növényiolaj-termelő cég), a munkások harca 2013-ban eredményes volt, a kormány beleegyezett, hogy a munkásellenőrzés fokozatosan bevezetésre kerüljön, ez azonban mindmáig nem haladt előre. Voltak kisebb sikerek, például egyes termelő létesítményeknek a községekkel közös átvétele. Ilyen volt pl. a *Proletarios Uníos*, a korábbi brazil *Brahma Beer* nevű vállalat, amely egy artézi kútból ivóvizet palackoz. [A dolgozók] létrehoztak egy állateledelt előállító üzemet is, együttműködve a környező községekkel, például úgy, hogy cserekapcsolatba léptek egy másik, munkások által ellenőrzött üzemmel, amely csirkéket nevel.

Ricardo Vaz

Levonhatjuk tehát a következtetést: jelenleg Venezuelát egyértelműen gazdasági válság és gazdasági háború sújtja. Ez mennyire enged teret a községi modellnek és a munkásellenőrzésnek? Vajon továbbra is ezt az utat kell-e követni?

Dario Azzelini

A válaszom az, hogy igen. Az összes létező problémával és ellentmondással együtt, a nép „új Venezuelája”, a szocializmus, a kollektivizmus újfajta eszméje teret hódít a községekben, a községi tanácsokban és a megmentett munkahelyek dolgozói között. S itt nem valamilyen akadémikus vitáról van szó. Emlékezzünk például, hogy a 2002–2003-as szabotázs és kőolajblokád idején a nehézipart és a kőolajágazatot a dolgozók mentették meg azzal, hogy ellenőrzésük alá vonták. A szervezett dolgozók és közösségeik a Bolívari Forradalom mindig legeltökéltebb védelmezői voltak.

Magától értetődően azonban, a gazdasági krízis és Chávez halála miatt a jelenlegi körülmények nem kedveznek a községeknek és a munkásellenőrzésnek. Néhány éve még azt lehetett gondolni, hogy a kormányzat megold mindent, ma viszont a szervezetek, mozgalmak és községek többségének meggyőződése, hogy a szocializmust nekik kell fölépíteniük. Támogatják a kormányt azért, hogy el lehessen

kerülni egy katonai beavatkozást, s hogy [a kormányzat] szembe szálljon a pénzügyi blokáddal és a gazdasági háborúval; megértik, hogy szorosabbra kell zárni a sorokat, különben még a lehetősége is elvész bárminő strukturális változtatás megvitatásának. Ugyanakkor nem számítanak arra, hogy ezeket a szocializmus irányába mutató, alapvető intézkedéseket majd fölülről vezetik be. Ellenkezőleg: abban hisznek, hogy tér nyílik számukra egy alulról építkező szocializmus megvalósításához.

Jegyzetek

- ¹ Az *Aló Presidente* c. rögtönzött műsor, amelyet az állami tévé és rádió élőben közvetített, vasárnaponként 11 órától délután 5-6 óráig tartott, és a bolivári forradalom propagandájának legfontosabb médiuma volt. Hugo Chávez hetente átlagosan 40 órán keresztül szerepelt a venezuelai televízióban. (A ford.)
- ² Dario Azzellini: *Communes and Workers' Control in Venezuela. Building 21st. Century Socialism from Below*. Chicago, Haymarket Books, 2018.
- ³ A közvetlen, részvételi (participatív) demokrácia egyik megnyilvánulási formája, amely a braziliai Porto Allegreben, 1989-ben született meg, és a *Társadalmi Világ-fórum* (*World Social Forum*) mozgalom révén terjedt el világszerte. (A ford.)
- ⁴ Chávez erről egy alkalommal így nyilatkozott: „[...] nagy hibát követtünk el, mert a községi tanácsok nem változtathatók át kibővített polgármesteri hivatalokká [...] Ez a halálukat jelentené [...] még mielőtt egyáltalán megszülettek volna.” (*Aló Presidente*, 246. adás.)
- ⁵ Egyike a „népi chávizmus”, a hatalmat és a PSUV-t (*Partido Socialista Unido de Venezuela, Venezuela Egyesült Szocialista Pártja*) támogató, de egyszersmind velük szemben (sokszor élesen) kritikus, alulról szerveződő néphatalmi szervezeteknek. (A ford.)
- ⁶ A milánói *Rimaflow* gyár üzemeltetését, amely régebben a BMW számára készített légkondicionáló csöveket, a dolgozók saját kezelésbe vették, amikor a tulajdonos az üzemet bezáratta. Az gyár azóta sokféle tevékenységet végez, ipari raklapok újrahasznosításától kézműves likőrök gyártásáig. Bővebben lásd a Dario Azzellinivel készült korábbi interjút: <https://www.investigacion.net/en/challenging-capitalism-through-workers-control-interview-with-dario-azzellini/>, valamint Dario Azzellini és Olivier Ressler „Occupy, Resist, Produce” c. dokumentumfilmjét (<https://www.azzellini.net/en/filme/occupy-resist-produce-rimaflow>).
- ⁷ Marx így írt a Párizsi Kommünről: „Lényegében a munkásosztály kormánya volt, annak a harcnak a terméke, amelyet a termelő osztály az elsajátító osztály ellen vívott, az a végre felfedezett politikai forma, amelyben a munka gazdasági felszabadítása lehetővé vált.” Marx–Engels *Válogatott Művei* – 3. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1975, 37.
- ⁸ Ismertebb nevén: *Indignados* mozgalom: erőszakmentes, nagy tömegeket mozgató tiltakozássorozat, amely 2011. május 15-én (innen az „M15” elnevezés) a madridi Puerta del Sol térről indult útjára. (A ford.)

- ⁹ Lásd erről Dario Azzellini: *The Communal State: Communal Councils, Communes, and Workplace Democracy*. 2013. június 25. <https://nacla.org/article/communal-state-communal-councils-communes-and-workplace-democracy> (A ford.)

(Fordította: Lugosi Győző)

Eredeti megjelenés: Investig'Action, 2018. április 18.

Communes and Workers' Control in Venezuela – interview with Dario Azzellini.

<https://www.investigaction.net/en/communes-and-workers-control-in-venezuela-interview-with-dario-azzellini/>

Rendszerváltástól rendszerváltásig

A jelenkor-történet dilemmái Magyarországon

Földes György: Ívek és töréspontok:
Gazdaság, politika, ideológia 1945 után. Tanulmányok.
Budapest, Napvilág Kiadó, 2018

Noha Magyarország a XX. században – sok tekintetben – osztozott a kelet-európai kisállamok „nyomorúságában” és sorsában, a tanulmánykötet szerzője többször is felidézi azt a tényt, hogy a XX. századi Európában Magyarországon került a sor a legtöbb rendszerváltásra: „forradalmak, ellenforradalmak és erőszakos külső beavatkozások néha hónapos sűrűséggel váltották egymást” (Földes 2018, 86). A sorsfordító korszakváltások idején nem meglepő, hogy a közelmúlt története is meglehetősen gyakorisággal került zárójelbe, ahogyan a versengő ideológiák megszűnték a maguk nagy narratíváját, amelyet a regnáló hatalom minden rendelkezésre álló eszközzel és erőforrással – nem ritkán több-kevesebb erőszakkal – kívánt hegemoniára juttatni. Mivel a kelet-európai országok közös sajátossága a nyugatihoz mérhető liberális polgárság hiánya, az állami hatalomnak kétségkívül kiemelt szerepe van a legitimációs igénnyel is átírt történelmi múlt, az érvényesnek tekintett „nagy narratíva” kialakításában és érvényre juttatásában. Ezek a szempontok mindenkor meghatározták a jelenkori történetírás helyzetét és lehetőségeit Magyarországon, nem ritkán egyenesen kijelölték a kurrens hatalomnak tetsző kérdésfeltevéseket és megadták a lehetséges válaszok irányát – vagy pedig a lehetséges válaszokat. Beszélhetnénk itt a két világháború közötti, magát keresztény-nemzeti kurzusként meghatározó jobboldali-konzervatív ideológia *mainstream* szerepéről, a „népi demokráciának” elkeresztelt korszak viszonylagos türelmi időszakáról (vagy inkább az átmenet várakozásáról), a Rákosi vezette egyszemélyes diktatúra megszilárdulásával kibontakozó ideológiai korszakváltásról, amely

a marxizmus-leninizmusként elhíresült doktrínát¹ kívánta egyeduralkodóvá tenni Magyarországon, és amely cél érdekében nem habozott akár fizikailag is megsemmisíteni szellemi-ideológiai ellenfeleit (a sors szomorú iróniája, hogy a baloldali „elhajlókkal” sokszor jóval kegyetlenebbül számoltak le, mint a polgári rend képviselőivel), a kádári konszolidációval megjelenő ún. népfront-politikáról, de akár arról a lassú erózióról is, amely legkésőbb, az 1960-as évek óta kikezdte a korábban megkérdőjelezhetetlennek hitt legitimációs ideológiát, és az 1980-as években végleg diszkreditálta a „marxizmust”² a magyar értelmiség (és nem csak az értelmiség) széles rétegeiben. Az államszocializmus összeomlásának belső okai között előkelő helyet foglalt el ez a kiábrándulás, amikor is a „bevásárló turizmusnak” elkeresztelt jelenség fehéren-feketén megmutatta, hogy a „fejlett szocializmus” – az utolérő fejlődést és a modernizációt hirdető szocialista teoretikusok minden ígérete ellenére – sem volt képes a tömegeknek nyugati életszínvonalat és fogyasztási szinteket (meg persze javakat) biztosítani. Talán nem csoda, hogy az utópiának bizonyult „szocialista modernizáció” tézisével együtt a *mainstream* a szocializmus eszméjét is kidobta a jelenkor történetírásának szemétdombjára: az egykori szocialista „üdv-történetet” felváltotta az államszocialista múlt egészének kriminalizálása, a Szovjetunió démonizálása, a kommunizmus és a fasiszmus bűneinek összemosása, sok esetben pedig az utóbbi rémtetteinek és genocídiumának relativizálása.³ Napjaink jelenkor-történetéből, amelyet egyre inkább dominál a két rendszert összemosó *totalitárius* paradigma, a baloldali-marxista gyökerű történetírás egyre inkább kiszorul, periferizálódik – szöges ellentétben a népfront-politika által vallott sokszínűséggel, és legalábbis a liberális vagy jobboldali konzervatív felfogás tolerálásával. A XX. századi magyar történelmet ma egy másfajta szempontból kívánja újraírni a regnáló hatalom – abban azonban mintha konszenzus lenne, hogy a marxista felfogásnak és a marxizmusnak mint módszernek nincsen helye a „legitim” narratívák között.⁴

Ebben a szellemi klímában különösen öröndetes, hogy egy olyan jelenkortörténész tanulmánykötetét veheti kezébe az olvasó, aki nem szégyelli baloldali szemmel vizsgálni az államszocializmus magyarországi történetét. A kötetbe beválogatott írások közel negyedszázad kutatásait ölelik fel; a szerző mégis felvállalta a rendszerváltás előtti és utáni különböző korszakok politikai ingadozásait, sokszor extremitásait, a magyarországi baloldal társadalmi útkeresését, majd fokozódó periferizálódását, és változtatás nélkül adta közre azokat

a tanulmányait is, amelyekre rácsfoltak a közelmúlt történései. Földes György nem tartja tévedhetetlen látnoknak magát; mint ahogyan a hazai politikai baloldal pályája is meglehetősen iránytévésztesekkel kanyargott/kanyarog, a jelenkortörténésznek is fel kell vállalnia, hogy prognózisa nem mindig bizonyul helytállónak. Miközben hisz a történeti objektivitásban, és messzemenően elutasítja a posztmodern minden nagy narratívát relativizáló szemléletét, Földes György mindenkor vállalta/vállalja baloldali elkötelezettségét, amely nemcsak a szocializmus és a társadalmi egyenlőség eszméjének továbbélésébe vetett hitet jelenti, hanem módszertani következményei is vannak. A történész egyszerre utasítja el a totalitárius paradigmát és a modernizációs elméletet; míg az előbbinek kifejezetten célja a marxizmus kriminalizálása, az utóbbi „mindössze” az iparosítás és a gazdasági-társadalmi modernizáció állami erőszakkal végrehajtott programjára szűkíti le a szocializmus értelmezését. Földes György lényegesen nagyobb empátiával közelít az államszocializmus történetéhez, mint a totalitárius iskola azon szerzői, akik pusztán annyit kívánnak bizonyítani, hogy a szocializmus és az állami terror, a rettegett ÁVH vagy a koncepciók perек egy töről fakadnak, és mindezt a Vörös Hadsereg tankjai kényszerítették rá Magyarországra. Akik ebben a ma egyébként nagyon divatos paradigmában gondolkoznak, azok számára a könyv kétségtelenül provokáció, a szerző kiinduló tézisei között ugyanis szerepel, hogy a második világháború előtt számtalan égető szociális probléma feszítette az országot, amelyre a fasizmus tragédiája után az államszocializmus ígért adekvát válaszokat. Fontos kiemelni, hogy a szerző megkülönbözteti a népi demokratikus korszakot a sztálini típusú egyszemélyes diktatúrától; mint ahogyan a Kádár-rendszerben is több korszakhatárt lát, mint az államszocializmus egész történetét egybemosó „totalitáriusok”. Mivel a szerző saját meghatározása szerint is azok közé tartozott, akik modellváltással kívánták volna megoldani a Kádár-korszak válságát, és a rendszerváltás után is közéleti szerepet vállalt mint szocialista tudománypolitikus, kétségtelen, hogy jóval inkább „belülről” látta a kádári modell bomlási folyamatát, mint a történelmi emlékezetből az egész Kádár-korszakot legszívesebben kiiktatni kívánó, az „idők szavát” jobban megértő szerzők. A történelmi empátia jó értelemben vett példájának tekintem, hogy a szerző belevette azt a tanulmányát is a kötetbe, amelyben a pártoktatási kézikönyvek szocializmusképét vizsgálja – és egyébként arra a következtetésre jut, hogy az 1970-es években megkreált „fejlett szocializmus” képe sem volt összhangban

az 1980-as évek társadalmi valóságával, mint ahogyan az sem merült fel, hogy az állampárt propagandistái újragondolják a meghaladott – vagy el nem ért – ideológiát.

Éppen a szocializmus-képnél kell azonban megemlíteni egy látszólag érthetetlen hiányt. Miközben a szerző – az előszón kívül – nem reflektál a totalitárius iskola elméleti problémáira, vagy a revizionista, illetve poszt-totalitárius irodalomban felhalmozódott kritikákra, mintha nem venne tudomást az államszocializmusnak a rendszerváltás után kidolgozott, marxista gyökerű kritikájáról sem, amelyet Magyarországon az *Eszmélet* c. folyóirat képvisel a legkövetkezősebben. Csak példaként említem a Krausz Tamás és Szigeti Péter szerkesztésében megjelent Államszocializmus – értelmezések – viták – tanulások c. kötetet, amelyre éppen egy baloldali elkötelezettségű szerzőnek illett volna reflektálni. Itt nem pusztán arról van szó, hogy nehezen várható el, hogy az egyes történeti iskolák szóba álljanak egymással, ha az iskolán belül sincsenek valódi viták – sőt, az egyes szerzők tudomást sem vesznek a másik munkájáról, létezéséről. Adódik azonban egy módszertani nehézség: miközben a szerző rengeteg forrás felhasználásával valóban objektíven tanulmányozza a Kádár-korszakot, nem igazán érthető, hogyan viszonyul a „létezett szocializmus” jelenségéhez, illetve mihez képest is határozza meg a saját szocializmus-koncepcióját. Ez annál is inkább sajnálatos, mert Földes György Kádár-elemzése nézetem szerint fontos, a szakirodalomban megkerülhetetlen munka. Tudományos értékét és érvényességét csak növelné, ha a szerző az igaz, a rendszerváltás után perifériás helyzetű, de mégiscsak létező rendszerkritikai szakirodalomban is elhelyezné a saját koncepcióját.

A kötet fontos érdemei között említem a forrásközpontú megközelítést, a források tiszteletét és az elmélyült levéltári kutatómunkát, a történeti objektivitás igényét, az oknyomozó történetírás gyakorlatát, a nagy struktúrákra – gazdaságra, eszmerendszerekre, osztályformálódásra – való rákérdezés igényét, a tárgyyszerű kifejtést. A szerző a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok vizsgálatakor kimutatja, hogy egyre kevésbé volt igaz az a tézis, miszerint a Szovjetunió gazdaságilag kizsákmányolta volna a szatellit államokat; valójában jóval a piaci ár alatt szállított nyersanyagot, energiahordozókat, miközben a magyar életszínvonal-politika egy részét is ő finanszírozta. Az 1953 és 1956 közötti iparirányítást vizsgálva pedig a szerző megállapítja, hogy a később „új gazdasági mechanizmusként” ismertté vált politika több eleme (decentralizáció és a vállalati önállóság növelése, a jövedelmek

fokozottabb differenciálása, stb.) megjelent – legalábbis a közgazdasági írásokban.

A kötet legvaskosabb része a Kádár-rendszer és a „kádárizmus” behatározható és értő – weberi fogalommal: *megértő* – elemzése. Földes György több tanulmányban is választ keres arra, hogy mennyiben formálta Kádár a „kádárizmust” – ha egyáltalán beszélhetünk ilyesmiről – illetve mi is volt a pontos szerepe a magyar történelemben. Rainer M. Jánossal vitatkozva, Földes úgy látja, hogy noha Kádár – megundorodva a személyi kultusz „túlkapásaitól” – maga nem kívánta ideológiává formálni rendszerét, de lényegében önálló politikát követett, már amennyire ez lehetséges volt az adott világpolitikai helyzetben, és társadalompolitikájában a városi, ipari munkásságot preferálta. Ezt még akkor sem adta fel, amikor e politika következtében is Magyarországon menthetetlenül az eladósodás útjára lépett. Földes megállapítja, hogy Kádár valószínűleg előbb érzékelte a munkáspolitikai kudarcát, mintsem felfogta volna, hogy az az általa vezetett rendszert is megrendíti. Mindenesetre magam a Kádárral foglalkozó tanulmányok legsikerültebb darabjának tartom *A Kádár-rendszer és a munkásság* c. elemzést, amelyben Földes felvázolja a második világháború utáni munkásosztály-formálódás főbb jellegzetességeit, és a kádári munkáspolitikai alapvető vonásait, amelynek segítségével a munkásosztályt a korszak végére sikerült beemelni a középosztályba (hogy aztán a rendszerváltás után széles rétegei ismét lesüllyedjenek – de hát ezzel Magyarország nem állt egyedül Kelet-Európában).

Számos érdekességet tartogat a *Kádár János és az erdélyi magyarság* c. tanulmány. Földes itt a dokumentumok tükrében vizsgálja, mennyiben igaz az, hogy Kádár „nemzetellenes” politikát folytatott, vagy legalábbis nem törődött a magyar kisebbségek helyzetével, amelyet elsősorban Romániában sikerült megnehezíteni. A szerző, aki nagy monográfiát is szentelt a témának,⁵ bebizonyítja, hogy Kádárnak nem sok tere volt e téren sikereket elérni, s így – pragmatikus politikusként – a belpolitikára koncentrált, ahol szemléletesebben is bebizonyíthatta a szocializmus eszméjének igazát, mint az ekkor a nemzeti kommunizmust kitaláló Ceaușescu-rendszerrel szemben. Kádár ráadásul – joggal – félthette a belpolitikában elért eredményeket a nacionalizmus erősödésétől, amellyel egyébként 1956-ot is magyarították. „Ha mi is kinyitnánk a zsilipeket, csodálkozhatnánk, mi lenne a következménye” – idézi Földes Kádárt (Földes 2018, 184), aki egyébként – a történész kutatása alapján – élete vége felé változtatott álláspontján. Nem akadályozta meg például Aczél György

a „Szocializmus és nemzeti kérdés” c. előadását; ekkor beszélt először 1956 után nyilvánosan magyar politikus a határon túl folyó erőszakos asszimilációról.

Földes elemzése Kádárról háttérbe szorítja az ideológust és előtérbe állítja a realpolitikust, aki egy Magyarország számára „vesztes” helyzetben került történelmi alternatívák elé – és ha nem is minden téren, de „összességében” jól teljesített, aminek kézzelfogható bizonyítéka, hogy sokéig élhető szocializmust teremtett kisemberek milliói számára – akik korábban nem tapasztaltak ilyen törődést az uralkodó elitek részéről. Földes fontos megállapítása: „Magyarországon inkább jellemző az államszocializmus politikai rendszerére és a Kádár-korszakra az állampárt hatalmi monopóliumokkal alátámasztott működése, mint a »klasszikus« sztálinizmus idején mindent irányítani és ellenőrizni akaró pártállam” (Földes 2018, 112). A kádári felfogásra talán a legtalálóbb idézet a *Kádár János és a magyar desztalinizáció* c. tanulmányban szerepel: „Nem azért építünk szocialista társadalmat, mert van marxizmus-leninizmus, amely azt előírja vagy mert van párt s annak valahová vezetnie kell a népet, vagy van Hazafias Népfront, amely segít valamilyen irányba elvezetni a néptömegeket, hanem fordítva: azért kell a jó elmélet, a jó párt és a jó népfront, azért kell felépítenünk a szocialista társadalmat, mert ez biztosítja az emberek jobb életét, a haza és a nemzet virágzását” (Földes 2018, 154).

Kádár nem tartotta magát reformernek, és kerülte is a reform elnevezést. A desztalinizációt nem „rámerte” a sors, hanem kétségtelenül akarta. Noha a szerző gondosan kerül mindenfajta „pszichologizálást”, nem kell nagy képzelőerő ahhoz, hogy a kötetben idézett Kádár-levélből beleképzeljük magunkat a letartóztatott és ártatlanul meghurcolt kommunista helyébe: „Azt mondhatom, hogy amit én – és persze nem csak én – az utolsó négy év alatt átéltem, az nem embernek való. Ha lehetne sorsot cserélni, akkor inkább választanám mindenkor, hogy mint kommunista üljek egy kapitalista ország börtönében tizenkét évet, mint a saját Népköztársaságom börtönében 12 hónapot. Sajnos, volt alkalmam a különbséget összemérni – ez a két dolog nem ugyanaz, nem is lehet összehasonlítani” (Földes 2018, 144). Kádárt a börtön sem tántorította el a szocializmustól és a baloldaliságtól – viszont 1956 után mindenképpen egy olyan szocializmusban gondolkodott, amelyik (jobban) figyelembe veszi a magyar társadalom sajátosságait, és nemzeti karakterét, mint a sztálinista modell. Ha belegondolunk abba, hogy az 1956-os forra-

dalomban éppen ez a nemzeti jelleg mutatkozott meg, akkor talán (jobban) megértjük a kádári dilemmát.

Terjedelmi okok miatt nem áll módomban valamennyi tanulmány ismertetése. Az utolsó résszel (*Eszmék és ideológiák*) kapcsolatban csak néhány megjegyzésre szorítkozom. A szerző – noha szigorúan elhatárolódik mindenféle „posztmodern” áramlattól, talán maga is eltűnődik azon, hogy mit jelentett baloldalinak lenni az extrémítások korának is nevezett XX. században, és mit jelenthet a szocializmus eszméje ma, amikor a marxizmus-leninizmus Kelet-Európában lényegében halott. Ez a vívódás talán az *Utópia és felelősség: Gáll Ernő baloldalisága* c. tanulmányban a legszemélyesebb, hiszen Gáll Ernő jó barátságban is állt a szerzővel. Itt kiemelem az alábbi mondatát: „Nem a vér, hanem a közös sors vállalása, a közös kultúra és a közösnek vallott cél az, ami összetartja, újrakonstruálja a nemzetet, a nemzeti közösséget” (Földes 2018, 303). Gáll Ernő sorsa sok tekintetben „tipikusan” kelet-európai: egy polgári zsidó család sarjaként maga is megtapasztalja az üldöztetést, a buchenwaldi haláltáborból hazajöve pedig csak rövid ideig reménykedhet abban, hogy a szocializmus megoldja a társadalmi egyenlőtlenségek, a faji megkülönböztetés és az asszimiláció problémáját; helyett éppen azzal kell szembesülnie, hogy szörnyű bűnöket követnek el a sztálinizmus nevében kortársai. „Azért is kapott a morál kulcsszerepet Gáll politikai gondolkodásában” – írja Földes – „mert a legfontosabb társadalmi problémákról évtizedeken keresztül nem lehetett a nyilvánosság előtt megfelelő módon beszélni. Még kevésbé lehetett alternatív politikai stratégiákat megfogalmazni – még a párton belül sem, nemhogy a nyilvánosságban” (Földes 2018, 304).

Ezzel a dilemmával szembenézve számos értelmiségi döntött úgy, hogy „kilép” a párt büvköréből és megpróbál berendezni egy alternatív nyilvánosságot. Erre a kádári Magyarországon lényegesen jobbak voltak a feltételek, mint Ceaușescu Romániájában. És itt kezdődik a tulajdonképpeni kritikám. A szerző „belülről” látta és sokszor láttatja az eseményeket – elfeledkezni látszik azonban arról, hogy 1989-ben (vagy már előtte) a kádári népfrempolitika is megbukott. Az 1960-as évektől fokozódik az értelmiség nyugati orientációja – jellemzően egyre inkább Max Weber, Riesman és más „polgári” szociológusok jelentik a mércét, miközben a marxista ideológiát egyre többen azonosítják a hitelét veszített legitimációs ideológiával. Ez az intellektuális légkör kellőképpen „megágyaz” a marxista gyökerű iskola teljes kiszorításának, vagy története „polgári” átírásának, a marxiz-

mus kilúgozásának a rendszerváltás után. A liberális és a jobboldali konzervatív értelmiség *nem kér* az egykori népfrontpolitikából: a magyar értelmiség és a történetértársadalom belső törésvonalai egyre inkább elmélyülőben vannak, ami nyilvánvalóan nem független a jobboldali konzervativizmus hegemon törekvéseitől. Nem e helyütt kell azt megírni, hogyan és miért alakult így a magyar értelmiségi körök belső megosztottsága; az azonban igaz, hogy az egyes iskolák egyelőre tudomást sem vesznek egymásról, nemhogy diszkurzív módon vitatkoznának. Ezekre a fejleményekre baloldaliként is és tudománypolitikusként is érdemes lett volna reflektálni.

A szerzőt dicsértem a forrásközpontúság, a források abszolút tisztelete és a történeti objektivitás igénye okán; azért azonban bírálni lehet, hogy a marxista történetírásnak a történeti antropológia, a gender, a mikrotörténet, stb. is legitim ága – mint ahogyan ezeket a műfajokat számos nyugati szerző műveli. Bonyolult kérdés, hogy az eredetileg marxista gyökerű társadalomtörténet miért lett „liberális” tudomány Magyarországon; és nem is e helyütt kell erre megadni a választ. A felsorolt diszciplínák beemelése a vizsgálódásba azonban tovább növelhette – vagy cáfolhatta – volna a kötet következtetéseinek érvényességét. Jómagam csak két vitás pontot említek. Miközben saját munkáskutatásaim alapján egyetérték Földes György azon állításával, hogy a városi, ipari munkásság volt a Kádár-korszak fő társadalmi bázisa, hozzátenném, hogy – tradicionális okok vagy egyébek miatt – a korszak a férfi szakmunkásokat preferálta. Az 1970-es és 80-as évek nőpolitikájáról azonban alig vannak érdemi kutatások.⁶ A másik: a szerző megállapítja, hogy a kádári munkásságnak volt osztálytudata. Ha igen, ez semmiképpen nem volt forradalmi tudat; a munkásosztály – szemben minden ideológiai kíváncsalommal – fogyasztói tudattal bírt, vagyis sokkal inkább *kispolgárosodott*.⁷ Enélkül nem érthető meg, miért nem érdekli a tömegeket 1989 után semmiféle szocialista útkeresés. 1994-ben az életszínvonal-politika győzött – ami később a magyar politikai baloldal veszte lett. Ezért lehet a Kádár-korszak emlékezete sok tekintetben ma is ambivalens.

Fentebb már szóvá tettem azt a sajnálatos tény, hogy a mai Magyarországon perifériás helyzetű baloldal szellemi értelemben is megőrizte a múltból „örökölt” legrosszabb beidegződéseket, azt, hogy jobban féltek a baloldali „elhajlóktól”, mint az őket ténylegesen ellenségnek tekintő liberális vagy konzervatív áramlatoktól. Márpedig miféle népfrontpolitikáról beszélhetünk ott, ahol a mégoly perifériás helyzetű

szellemi baloldal is székértáborokba szerveződik, vagy tudomást sem vesz a másik munkájáról? Úgy tűnik, itt is a legrosszabb „politikus” reflexek működnek – értelmiségi körökben is. Miközben a szerző a kötetet *A centrum, a periféria és az ember* c. írásával zárja, a globális perspektíva mindenestre kissé háttérbe szorul. Pedig a szerzőnek igen eredeti meglátásai vannak a Kádár-korszakról – hasznos lett volna globális vagy legalábbis kelet-európai perspektívába helyezni a magyar rendszer függőségét és lehetőségeit. Egy ilyen kitekintés a „létezett szocializmusok” kelet-európai tipológiájához is nyújthatott volna további adalékokat.

Összegezve, a kötet mindenképpen bátor kísérlet a szembenézésre és a Kádár-korszak „beleérző” megértésébe – főleg a mai intellektuális klímában. A gondos és pontos szöveggondozás a kötet szerkesztőjének, Gellériné Lázár Mártának a munkáját dicséri; csak remélni lehet, hogy sok laikus – de útkereső – fiatal olvasóhoz is utat találnak Földes György tanulmányai.

Jegyzetek

- ¹ Lásd a „szocializmus egy országban” nevében meghirdetett sztálini fordulatot; Krausz Tamás 1995.
- ² Természetesen meg kell különböztetnünk a marxizmust a legitimációs ideológiától, ám a rendszerváltás óta ezt a két fogalmat szisztematikusan összemossák, hogy ezáltal is lejárassák a marxizmust mint tudományos módszert.
- ³ A totalitárius paradigma bírálatát más helyütt megadtam: Bartha Eszter 2003.
- ⁴ Lásd ehhez: Krausz Tamás 2011.
- ⁵ Földes 2007.
- ⁶ Susan Zimmermann sokat tett azért, hogy „beemelje” a témát a nemzetközi diskurzusba: Zimmermann 2010 és Zimmermann 2014.
- ⁷ Lásd ehhez Bartha Eszter 2018.

Hivatkozások

- Bartha Eszter 2003: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: A jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: Krausz Tamás (szerk.): *Tanulmányok és dokumentumok a sztálinizmus történetéből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 15–39.
- Bartha Eszter 2018: Munkáseletmód az 1970-es évek Magyarországon: Tudomány és politika. In: Tóth Pál Péter (szerk.): *Siófokról indultam... Farkas János 1933–2016. Emlékkötet*. Budapest, Rézler Gyula Alapítvány-Gondolat Kiadó, 39–63.
- Földes György 2007: Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989. Budapest, Napvilág Kiadó.

- Krausz Tamás 1996: *Szovjet thermidor: A sztálini fordulat szellemi előzményei 1917–1928*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Krausz Tamás 2011: A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához. In: Uő (szerk.): *Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében*. Ruszisztikai Könyvek XXXIII. Russica Pannonicana, Budapest, 2011. 219–290.
- Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.) 2007: *Államszocializmus – értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, Eszmélet – L’Harmattan.
- Zimmermann, Susan 2010: Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism. *Aspasia*, Vol. 4, 1–24. A tanulmány magyarul is megjelent az *Eszméletben*: A társadalmi-nemi (gender) rezsim és küzdelem a magyar államszocializmusban. *Eszmélet*, 2012, 24. évf. (96. szám), 103–131.
- Zimmermann, Susan 2014: In and Out of the Cage: Women’s and Gender History Written in Hungary in the State-Socialist Period. *Aspasia*, Vol. 8, 125–149.

Az avantgarde-től az alternatíváig

Művészi munka és a művészet autonómiája a jugoszláv öngazgatási szocializmusban

Létezett-e alternatív termelési modell Jugoszláviában?

A kulturális topográfiában használt olyan fogalmak, mint „alternatíva”, „alternatív közeg”, „a nyolcvanas évek alternatív kultúrája”, megszlárdult elemei mind a szocialista Jugoszlávia művészetéről folyó általános, mind pedig a specifikusan művészettörténeti diszkurzusnak. A különböző szerzők az „alternatív kultúra” terminust használják azoknak a művészeti és szubkulturális formáknak a jelölésére, amelyek az 1980-as években a hagyományos, nyilvános művészeti intézmények keretein kívül alakultak ki. Általában véve, az „alternatív közeg” vagy egyszerűen az „alternatív” megjelölést használják a művészeti, politikai és társadalmi mozgalmak ama „hálójára”, amelyek a nyolcvanas években meg akarták reformálni az „öngazgatású” szocializmust. Az „alternatív” megjelölés magában foglalja a feminista, béke-, LMBT- vagy környezetvédelmi mozgalmakat csakúgy, mint a balra hajló lacaniánus és posztstrukturalista elméletalkotást. Egyes szerzők azt állítják, hogy az 1980-as évek „alternatív” kultúrája új termelési modelleket hozott létre a kultúra területén.¹ Valójában nincs sok nyoma a művészeti tevékenység valamiféle új gazdasági modelljének, vagy a művészetek alternatív termelési módjának. Még kevésbé valószínű, hogy találunk olyan értelmezéseket, amelyek az 1980-as évek alternatív kultúrájának küzdelmeit a jugoszláv kulturális termelés területén végbement osztály- és társadalmi-gazdasági rétegződéshez kapcsolják. A szocialista jóléti állam funkcionális és a munkaerőt állami eszközökkel védelmező jellegénél fogva, az uralkodó politikai körök és a művészcsoportok közötti politikai konfliktus – éppúgy, mint a művészcsoportok közötti ellentétek – a kései jugoszláv szocializmusban nem úgy jelent meg, mint az osztályrétegződés következménye. Mivel az öngazgatási szocializmus politikai gazdaságtana egyáltalán

nem a művészi munka státusára koncentrált, a művészi élet területén a különböző csoportok közötti harcok a kulturális hegemoniáért zajlottak. Legalább az 1950-es évek közepe óta a hegemoniát a nyilvános művészeti és kulturális intézmények által létrehozott össznemzeti jugoszláv kultúra apparátusa tartotta fenn. E kultúra megszilárdult rendjében – amit a *szocialista modernizmus* kultúrájának is nevezünk –, az alternatív nyolcvanas évek művészeti termelése új művészi avantgarde-ként határozta meg magát, amely társadalmi elismerést és teret követelt magának.

A széles körben elterjedt felfogással ellentétben,² az alternatív kultúra kialakulása az 1980-as években nem a punk megjelenésével ment végbe. Az alternatívának számos kezdeti formája volt, és hosszú története nemcsak a történeti avantgarde-hoz kapcsolódott,³ hanem az 1960-as és '70-es évek kísérleti művészetéhez és neo-avantgardejához,⁴ valamint a jugoszláv diákmozgalomhoz és számos alternatív életstílusú közösség kialakulásához is.⁵ Így az alternatív szcena már az 1960-as és '70-es évek során kialakult, majd az 1980-as évek folyamán átfogóbb kulturális jelenséggé vált. Az alternatíva ethoszával összhangban, az 1980-as évek művészeti dolgozói⁶ a hagyományos intézmények mellett új, kulturális és társadalmi tereket hoztak létre – amilyen például a *Disco FV* volt⁷ –, és elődeikhez hasonlóan, művészi víziókat teremtettek, bátorítva a megmerevedett szocialista intézmények átalakulását. Ezek, a művészi avantgarde ethoszának megfelelően, igyekeztek átalakítani a nemzeti kultúra központi területeit.⁸ Ugyanabban az időben számos csoport merítette inspirációit az 1960-as évek ellenkultúrájából és a történeti avantgarde-ből, de létrehozták a maguk saját tevékenységi formáit is. Az alternatív nyolcvanas évek művészeti termelésére azonban egyfajta ambivalencia volt jellemző, azzal kapcsolatban, hogy meg kell-e haladni magukat a *művészeti intézményeket*⁹ és azok autonómiáját. E vacillálás következménye látható a művészet hagyományos termelési modelljével kapcsolatos – egymástól eltérő – attitűdökben. Azáltal, hogy megkérdőjelezték a művészi munka értékét, és azt, ahogy a jugoszláv szocializmus ezt a fajta tevékenységet az öngazgatás politikai gazdaságtanába integrálta, paradox helyzet állt elő.

A hagyományos művészeti termelési modellt, amelyet *művészeti intézménynek*, vagy a *kulturális termelés területének* neveztek,¹⁰ a polgári társadalom és a kapitalista termelési mód felemelkedése biztosította, s a vélelmezett autonómia határozta meg, amely a művészetet a többi társadalmi szférától elválasztja. A művészet autonómiája, eszerint,

kihat a művészet politikai hatásainak semlegesítésére, s elfedi azokat a történeti-társadalmi feltételeket, amelyek lehetővé tették, hogy a művészet az esztétikai tapasztalat önálló területévé váljon.¹¹ Ami még fontosabb: a művészet autonómiája „elrejt” a kétségbeejtő munkafeltételeket és a tényleges művészi alkotás anyagi körülményeit is, s ezáltal egy sajátos ellentmondás jön létre. A művészet intézménye, saját paraméterei révén, a műalkotásoknak művészi értéket kölcsönöz, a művészi munkának viszont nem, s így elrejt a strukturális kényszert, amely az embereket a kapitalizmusban bér munkára kényszeríti, s esetlegessé teszi a művészi munka gazdasági értékét. Bár a művészetnek mint intézménynek a létrejötte „része a polgári társadalom fejlődési logikájának”,¹² ami ebben a diszkusszióban érdekes, az az, hogy vajon átalakult-e a művészet a szocialista Jugoszláviában, és ha igen, akkor hogyan.

Bár a szocialista kulturális modell az öngazgatási szocializmus korszakában különböző fejlődési szakaszokon ment át, a művészet intézményét és a művészet „termelésének” hagyományos modelljét megerősítette. A jugoszláv szocializmus nem hozta létre a művészi alkotótevékenység valamilyen saját, eredeti modelljét – noha kialakított egy meglehetősen sajátos kulturális rendszert. A művészet mint polgári intézmény hegemoniája fennmaradt, annak ellenére, hogy történtek bizonyos újítások a kultúra demokratizálásával kapcsolatban – például a kultúrához és a művészethez való hozzáférés általános kiterjesztése révén [...].

Jelen cikkben azt a folyamatot, amely a történeti avantgarde-től elvezetett az alternatív kultúra kialakulásához, a kulturális peremlét geneziséét megvilágítva vizsgáljuk.¹³ A peremen élő, szabadúszó művészek rétege és a művészi tevékenységhez való sajátos viszonyuk annak ellenére alakult ki a jugoszláv szocializmusban, hogy eredetileg a szocialista rendszer elkötelezte magát amellett, hogy új politikai alternatívát épít fel mind a kapitalista szociáldemokráciával, mind a sztálinista államszocializmussal szemben.

Ez az ellentmondás a kérdés újragondolását követeli. Hogyan értelmezte a művészi munkát az „öngazgatású” szocializmus, amely társadalmi bázisának Jugoszlávia dolgozó népét tekintette? Mi volt a művészet társadalmi helye és funkciója egy ilyen államban? Hogyan szabályozta a szocialista kultúrpolitika a művészi munkát? Vajon megszabadult-e a művészi munka és a művészet termelése a bér munka láncaitól az öngazgatási szocializmus politikai gazdaságtana szerint? Autonómmá vált-e végre a művészet? [...]

I. A politikai és a művészeti avantgarde: a szocialista kultúrpolitika ellentmondásai

A második Jugoszlávia, a *Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság* (JSZSZK) megalakítását a baloldali politikai avantgarde mozgalma valósította meg, azé az élcsapaté, amely a XIX. és XX. század fordulóján a kapitalista termelési mód gazdasági válságával párhuzamosan alapvetően alakította át az európai kontinens és tágabb környezete geopolitikai viszonyait. A JSZSZK-ban a művészet és a politika közötti viszonyt azzal az új termelési móddal kapcsolatos kérdések határozták meg, amely – a kommunisták ígérete szerint –, egyrészt, biztosítani fogja a társadalmi prosperitást, másrészt minden tekintetben – az emberek politikában való részvételét, a gazdaságot és a kultúrát illetően – más lesz, mint a kapitalizmus. Következésképpen, a kultúra és a művészi munka javadalmazásának kérdései arra vonatkoztak: milyen legyen a gazdasági szervezet és a művészi munka helyzete az új társadalomban. [...] A művészetnek a maga megszilárdult alakzataiban és formáiban a felvilágosítás és a nevelés funkcióját kell-e betöltenie, vagy pedig – forradalmasítva saját termelési eszközeit – részt kell vegyen a társadalomkritikában és a társadalmi lét újragondolásában is? Vajon a művészetnek a tömegek felvilágosult és talán provokatív tanítójának kell-e lennie, vagy pedig az új társadalom radikális megalkotójának? Ahhoz tehát, hogy megértsük a meg nem fizetett művészi munka keletkezését és a művészetnek a jugoszláv szocializmusban betöltött társadalmi szerepét, ezt az alapvető ellentmondást éppúgy figyelembe kell vennünk, mint a globális politikai és gazdasági feltételeket. [...]

A „művészeti avantgarde”, amely meg akarta haladni magát a művészetet és a művészet autonómiáját – vagyis az emberi tevékenység más formáitól való elkülönülését –, bár éppúgy tagadta a művészet polgári társadalomban kialakult hagyományát, mint az e társadalomban betöltött funkcióját, e tagadás azonban nem érintette a művészet gyakorlatát, vagy a valóság művészi megközelítését.¹⁴ Jugoszláviában a művészi avantgarde a XX. század első évtizedeiben, a kommunizmus emancipatív attitűdjének hatására alakult ki. Az avantgarde művészek *Jugoszlávia Kommunista Pártjához* (JKP) kapcsolódtak, s baloldali beállítottságúak voltak. A politikai és művészi avantgarde egymástól eltérő nézeteket képviselt a művészetnek az új társadalomban betöltendő funkciójáról, valamint a művészet szerepéről a társadalmi átalakulásban és a forradalomban. A művészi avantgarde

sajátos követelése volt a művészet mint „intézmény” eltörlése. Ez nem esett szükségképpen egybe a politikai élcsapat vagy a baloldali irányultságú politikai csoportok céljaival. De mindkettő társadalmi változásra törekedett.

Jugoszlávia egyszerre volt az első és a második világháború szülőtte, s a többi európai országhoz hasonlóan komplex geopolitikai változásokon és folyamatokon ment át. [...] Jugoszláviának, a hidegháború megosztottságai és szövetségi rendszerei között egyensúlyozva, sikerült egyfajta világpolitikai pozíciót és gazdasági stabilitást megőriznie, s így az ország fennállásának első két évtizedében bizonyos mértékig toleráns tudott lenni az ellenzéki mozgalmakkal. Azonban az alternatív szocializmus adottságai igazából az 1960-as évek közepétől alakultak ki, ekkor kezdődött meg az átmenet az avantgarde-től az „alternatív szubkultúráig”.

Az avantgarde elvetette a művészi alkotás addigi társadalmi beágyazottságát és hagyományos polgári modelljét, amely az (esztétikai) kontemplációra irányult. A művészi munka kérdésére lefordítva: az avantgarde ellenállt annak, hogy a művészi tevékenységet elválasszák azoktól a másfajta munkáktól, amelyek a kapitalista munkamegosztás és a bér munka strukturális kényszere alatt alakultak ki. [...] Más szavakkal, az avantgarde a világ átalakítását követelte és nem a világ megjelenítését.

Az alternatíva előfutára

A baloldali politikusok és művészek között a művészet szerepéről a XX. század első három évtizedében újra és újra viták folytak, nemzetközi és helyi szinten egyaránt. Az egyik ilyen, a művészi és a politikai élcsapat között lezajlott jugoszláviai vitát úgy ismerjük, mint az *irodalmi baloldalról*¹⁵ vagy a művészeti baloldalról¹⁶ lezajlott vitát. A polémia az 1920-as években indult, s általában a horvát író, Miroslav Krleža érvei révén ismerik. [...]

Krleža nézetei ebben a vitában különösen érdekesek. Annak ellenére, hogy szimpatizált a marxista gondolkodással és a társadalmi forradalom eszméjével, sajátos álláspontot foglalt el, amely nem kedvezett a szocialista realizmus esztétikájának, sem ezen esztétika normatív szerepének a forradalomban és a szocialista államban. Még szembeötlőbb volt Krleža bírálata a szocialista realizmusról, sőt, általában a modernizmusról is. Bojana Videkanic művészettörténész a

jugoszláv szocialista modernizmusról szóló tanulmányában rámutatott Krleža azon nézetére, hogy Jugoszláviában a művészetnek „szem előtt kellett tartania az átfogóbb társadalmi-politikai »történetek« egész sorát, beleértve a jugoszláv népek alávetettségét és kommunista forradalmi jelenét”.¹⁷ Videkanic Krleža érveit úgy értelmezi, hogy az efféle művészet nem lehet nacionalista, „marxista álláspontot kell elfoglaljon saját történetével szemben.” Krleža éppen emiatt követelte, hogy a jugoszláv művészet „mind a modernizmussal, mind a szocialista realizmussal ellentétes irányban fejlődjön”.¹⁸ Ez a vita a baloldalon a forradalomról, a politikáról és a művészetéről, mint Videkanic megállapítja, „előképe a későbbi, háború utáni jugoszláv alternatív kultúrának”.¹⁹ A háború utáni időszakban az alternatív kultúra esztétikailag és ideológiailag teljesen alárendelt pozícióba került. Gazdaságilag a szocialista jóléti állam mechanizmusaitól és annak anyagi támogatásától függött – attól a szocialista államtól, amelynek hegemonikus művészete a szocialista modernizmus volt. Mert bár a jugoszláviai szocialista hatalom a Sztálinnal való szakítás után elvetette a szocialista realizmust, mégsem támogatta a művészi alkotótevékenység bármilyen radikális, alternatív elgondolását. Krleža nézetei ellenére, a háború utáni Jugoszláviában a modernizmus, vagy még inkább annak szocialista változata vált hegemon tényezővé. [...] Következésképpen, a szocialista modernizmus uralkodott, miközben az avantgarde tendenciákat elnyomták és peremre szorították. Mindazonáltal, a jugoszláv alternatív művészet és kultúra az avantgarde művészi programjának egy részét mégiscsak. megvalósította.

Az artisztikus és politikai avantgarde a két világháború előtt és alatt vitába kezdett a forradalmi művészet meghatározásáról, a művészet társadalmi forradalomban betöltött szerepéről. A politikai élcsapat a művészet szerepét abban látta, hogy megalapozza az osztályjellegű kultúrát. Ezzel szemben, a művészi avantgarde olyan új társadalmat akart építeni, amely új szervezetet és új alkotási modellt teremt a művészet számára, amely átalakítja a művészetet és a művészet társadalmi szerepét. A politikai „élcsapat” azt követelte, hogy a művészet nyújtson épülést és hozza létre a proletár avagy társadalomkritikai tudatosságot. Ezzel szemben, a művészi avantgarde a művészetnek új szerepet követelt a társadalomban, olyan szerepet, amely túllép a művészet hagyományos termelési modelljén, s „lerombolja a régi művészet termelési eszközeit.”²⁰ [...]

A művészi élcsapat követelései ezért közvetlenül a művészi munka státuszára és a társadalomba való gazdasági integrálódására irányul-

tak. A művészi munkáról folyó vita két kulcskérdése a II. háború utáni Jugoszlávia konkrét helyzetében ezek voltak: 1. Hogyan integrálódják a művészet a társadalomba? 2. Hogyan alakítsák át a művészi termelés hagyományos modelljét? [...]

A művészet mint szocialista intézmény

A háború utáni Jugoszlávia szocialista kultúrpolitikájától sokan az állam és a művészetek közötti viszony új felfogását várták. Ilyen új művészetkoncepció azonban nem alakult ki. A kulturális termelés területén a szabályozás szervezeti formái 1989-ig többféle módon alakultak.²¹ [...] A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban a kulturális termelés szervezete strukturálisan hasonló volt a többi európai országhoz. A kommunista kormányzat a háború utáni Nyugat-Európa kultúrpolitikai trendjeit követte, a művészetet autonóm társadalmi szférának fogta fel, és egyfajta „közjó” gyanánt kezelte.

A szocialista hatalom kiterjedt kulturális infrastruktúrát hozott létre. A második Jugoszlávia fennállása alatt például a Szlovén Szocialista Köztársaságban 154 kulturális intézményt jött létre [...]²² A szocialista hatóságok nemcsak megteremtették ezeket az intézményeket, de pénzügyi felelősséget is vállaltak értük. A kormányzat kulturális törvényhozást folytatott, különösen 1953 után, amikor a kulturális ipar szocialista változata is megszületett. Állami vállalatok alakultak a filmgyártásban, a hanglemezyártásban és a könyvkiadásban. A rendszer további eleme volt a kulturális szórakoztatóipar, azaz a televízió, a rádió és a koncerttermek.

A rendszer – a hagyományos kulturális és művészeti intézményeken túl – egy sor társulatot is magában foglalt. A kulturális társulatok hálózata a szocialista Jugoszláviában az amatőr tömegkultúra ethoszát testesítette meg. A soraikban folyó tevékenység szinte mindenre kiterjedt: a szabadidő kreatív eltöltésétől a népszokások ápolásán át egészen a kísérletező avantgarde és alternatív művészi alkotásig. Háromféle szocialista kulturális társulás létezett: 1. szakmai vagy hivatásrendi társulatok az egyes művészeti ágak számára (ezek rendszeres állami támogatásban részesültek), 2. független művészcsoportok (amelyeket különböző kulturális projektekből finanszíroztak), valamint 3. amatőr társulatok, amelyek kulturális, nevelési vagy művészi tevékenységeket folytattak a nem szakmabeliek és az ifjúság számára. A művészek (költők, írók, vizuális művészek, performerek, zenészek

stb.) és művészcsoportok társulásai a JSZSZK kulturális termelésének egyik szakmai szféráját jelentették.

A szocialista állami intézmények a kulturális társulások (*društvena kultura*) kereteinek és pénzügyi támogatásának megteremtésével nemcsak a kultúra demokratizálását, az általános írni-olvasni tudást és az emberek kultúrafogyasztási hajlandóságának növekedését valósították meg, hanem egyszersmind hozzáférést biztosítottak a kulturális alkotás lehetőségeihez is. Miközben a szocialista hatóságok támogatták az amatőr tömegkultúra fejlődését, egyidejűleg ugyanazon mechanizmusok révén fedezték a kísérleti művészeti gyakorlatot is. A JSZSZK-ban például jelentős mennyiségű és színvonalú kísérleti film készült azokban a filmklubokban, amelyeket a hatóságok országsszerte támogattak.²³ Hasonlóképpen, a modern és a kísérleti táncművészet is a kulturális társulatok világára épült.²⁴ A művészeti gyakorlat kibontakozásának és pénzügyi támogatásának további hajtóereje volt a diák- és ifjúsági mozgalom, amely szabadidős tevékenységeket szervezett a fiatalság számára, különösen azután, hogy a kormány országsszerte diákszállókat és diákcentrumokat építtetett. Az alternatív művészet finanszírozásának egyik útját tehát a *Szocialista Ifjúsági és Diákszövetség* biztosította. Összefoglalva: az alternatív kultúra Jugoszláviában a kulturális társulatok, illetve a diák- és ifjúsági szervezetek kiterjedt hálózatából nőtt ki, s így versenytársa lett a hagyományos kulturális intézmények művészeti termelésének. Mindazonáltal ez azt is jelentette, hogy a művészi avantgarde ugyanazon a szinten helyezkedett el, mint az amatőr tömegkultúra. [...]

A kelet-európai művészetek kutatói gyakran a szocialista intézményeken kívül létrejött, radikális művészeti gyakorlatot mint „nem hivatalos” művészetet írták le. Ez a megjelölés azonban nem adja vissza pontosan a szocialista Jugoszláviában uralkodó helyzetet. Ha megvizsgáljuk a kultúra szervezetét, azt látjuk, hogy a radikális művészi gyakorlat nem volt teljesen „intézményen kívüli”, ha az „intézmény” szót abban az általánosabb értelemben használjuk, amely a társadalmi viszonyok valamilyen szervezetét jelöli – vagyis a „termelési-elosztási apparátust” és „a bármely adott időpontban uralkodó és a művek befogadását meghatározó művészettel kapcsolatos eszméket.”²⁵ Következően, a jugoszláv társulási kultúra, ahol az alternatív művészet kialakult, szintén az intézményes szervezeti formákhoz tartozott. [...] A jugoszláviai szocialista hatóságok ugyanis nem tiltották ezt a fajta művészi gyakorlatot, hanem speciális szervezeti és jogi struktúrákat teremtettek számára, azoknak

a társulásoknak a hálózatát, amelyben a professzionális művészeti dolgozók tevékenysége [...] kibontakozott.

„A kultúrában és a művészetben minden tevékenység és minden ember munkája közvetve vagy közvetlenül az állami költségvetéstől függött”²⁶ – mutatja ki a jugoszláv kultúrpolitikáról szóló első könyv szerzője.²⁷ A kultúrát tehát közpénzből, az állampolgárok hozzájárulásából finanszírozták, aminek forrása a kormányzat által kivetett adók voltak. Állami pénzeket a független művészek támogatására is fordítottak.²⁸ Ettől függetlenül, aránytalanul többen költöttek a hagyományos kulturális intézményekre, mint a független kulturális társulásokban és a diák-, illetve ifjúsági szervezetekben folyó művészi alkotótevékenységre. Vitathatatlan tény, hogy az alternatív művészi alkotótevékenység mint a társulásokon alapuló szubkultúra része, társadalmilag és gazdaságilag egyenlőtlen, s aránytalanul (alul)finanszírozott helyzetben volt a hagyományos művészeti intézményekkel szemben.²⁹

A művészi és a politikai avantgarde közötti vita a művészet helyzetéről és szerepéről az új szocialista társadalomban, amely a két világháború között vette kezdetét, a szocialista művészeti intézmények létrehozásával végződött, ahol a művészeti vezetők, kurátorok, kritikusok és művészek a sajátosan szocialista modernizmust fogadták el és támogatták. E vitában az alapvető mozzanat Krleža felfogása és a történelmi avantgarde trendjének marginálissá válása volt. Ez az alternatív művészet előszele volt, és előre jelezte a művészet új, a szocialista államban végbemenő intézményesülésének ellentmondásait. A művészet polgári intézményének és hagyományos alkotási modelljének meghaladását megghiúsította, hogy a politikai élcsapat képtelen volt feladni a művészetnek mint „nevelő és az embert finoman felvilágosító barát” eszményét.³⁰ Ráadásul, mivel a jugoszláv szocializmusra a hazai és a külföldi közönség részéről nyomás nehezedett, hogy megteremtse a maga saját művészetét, a JKSZ polgári, illetve liberális irányultságú frakciója támogatta az autonóm nemzeti művészet eszméjét is, mint amely a társadalmi liberalizálás és az egyre nyitottabbá váló társadalom jele lenne.

A művészet nem sok esélyt kapott arra, hogy megvalósítsa a művészi alkotás valamilyen alternatív, a művészet intézményesülésén és a hagyományos alkotási modellen túlmutató modelljét, noha a jugoszláv rendszer deklarálta, hogy alternatív (a keleti blokk többi államaitól eltérő) szocializmusra törekszik. Ezért a művészi avantgarde radikális ígérete nem talált konstruktív befogadásra a művészet

intézményesülésének folyamatában, és nem vált termékeny talajjá a szocialista kultúrpolitika számára.

A művészi munka mint független hivatás

Kialakult a szocialista kultúrpolitika paradoxonja. A szocialista kultúrpolitika támogatta az alkotást és a művészi tevékenységet, fórumokat hozott létre számára, de nem támogatta a kultúra termelési modelljének avantgarde szellemű átalakítását. Az öngazgatási szocializmus nem fejlesztette ki a művészi termelés valamilyen eredeti modelljét. A művészek munkája az öngazgató szocializmus korában a bér munka és az állami foglalkoztatás elvein alapuló politikai gazdaságtan rendszerébe integrálódott, vagy rendszeres alkalmazás vagy hagyományos, független művészi tevékenység formájában. Ideológiai értelemben ez a művészet kivételességének eszméiben gyökeredzett.

Bár a művészek az 1950-es évek végére kitörtek a szocialista realizmus szorításából s felszabadultak a követelmény alól, hogy marxista dogmákat tanítsanak a tömegeknek, a társadalomban betöltött szerepük átalakulását a nyugati, politikamentes modernizmus és a greenbergiánus művészetkritika befolyása határozta meg. Az ortodox marxista követelményt, hogy a művészet az osztálytudatot táplálja a tömegekben, felváltotta a jugoszláv szocialista modernizmus, a polgári szemlélet felé hajló, liberális „felvilágosodás”. Ezzel együtt érkezett meg a köztudatba a művésznek mint „specialistának” az elképzelése. Mivel a művészek foglalkoztatása stratégiai érdeke volt a szocializmus „saját” változatát építő szocialista hatalomnak, a művészi munkát továbbra is támogatták anyagilag, hiszen szerepe volt a jugoszláv kulturális identitás létrehozásában.

Ezért a szocialista kultúrpolitika különleges státust hozott létre a független művészek számára. A hagyományos művészeti intézmények és a művészeti társulások kultúrája megkövetelte a nekik megfelelő hierarchiát a művészi munka értékelésében. A művészi munkát csak a hagyományos kulturális intézmények keretein belül jutalmazták megfelelően, ahol a művészek az intézmény alkalmazottai voltak. Az intézményektől függetlenül végzett művészi munkát úgy kezelték, mint egyfajta autonóm vagy „hagyományos, önálló” munkát.³¹ A kifejezés a szakosodott szabadfoglalkozásúakra utal, olyanokra, mint az ügyvédek, hivatásos atléták, építészek, akiknek szociális érdekvédelmét a szakmai társulások és kamarák látták el. A művészi

munkának mint a szabadfoglalkozású tevékenységek egyikének jogi intézményesítésére 1966-ban került sor. Ez azokra a művészeti dolgozókra vonatkozott, akiket munkájuk jellegéből kifolyólag, nem a művészeti intézményekben alkalmazták. A szocialista hatóságok szerződést kötöttek a filmipari dolgozókkal és más szabadúszó művészekkel, megteremtve társadalombiztosításukat és egészségügyi ellátásukat.³² Később, amikor a kormányzat 1982-ben bevezette a „független kulturális dolgozókról szóló” törvényt, a művészi érdek alapján korlátozta a társadalombiztosítást.³³ A törvény kiszélesítette a kulturális szakmák skáláját, és a művészeti dolgozókat mint szocialista vállalkozókat határozta meg. Ezért a művészi munka értékelése nem a (művészeti) piacon ment végbe, hanem az állami szabályozás területén. A szocialista kultúrpolitika olyan egyenlőtlenségeket és hierarchiát hozott létre a művészek között, amelyek hasonlítottak a nyugati művészeti piac (különösen az alulfizetett vagy meg nem fizetett művészi munka piacának) jelenségeire.

A történelmi avantgarde vereségének megvolt a hatása a művészi munka értelmezésére és jutalmazására is, hiszen az intézményesült művészet fő posztulátumain: a „szerzőség”, a „műalkotás” és a „művészi érték” fogalmain nem sikerült túllépni. Ezért a művészet gyakorlata folyamatosan korlátozásokkal szembesült, amikor új alkotási modelleket próbált kifejleszteni, bár a művészek mindig arra törekedtek, hogy kitörjenek a peremhelyzetből és megvalósítsák ezeket a törekvéseiket.

A hagyományos, önálló művészi munka – ellentétben az alkalmazási szerződés keretében végzett bér munkával – elméletileg több szabadságot és autonómiát tett lehetővé [...] A II. világháború után az életfeltételek javulása efféle mentalitást hozott létre az öngazgatási szocializmus Jugoszláviájában is. A jugoszláv szocializmus politikai gazdaságtana a teljes foglalkoztatás politikáján alapult.³⁴ A kormányzat társadalombiztosítási mechanizmusokat fejlesztett ki, amelyek elérhetőek voltak a független művészek számára is. Mindazonáltal, ez a fajta tevékenység egyfajta „lebegő” életmódnak és munkának bizonyult, annak ellenére, hogy biztosította a szociális biztonságot. A független művészeti dolgozók anyagi bizonytalanságnak voltak kitéve, különösen az 1970-es és az azt követő években. Az 1970-es évek végén két művész, Sanja Iveković és Dalibor Martinis közreadott egy táblázatot, amely összevetette egy önálló művész és egy intézményben alkalmazott társának életfeltételeit, hogy bizonyítsák: mekkora gazdasági-társadalmi különbség van a két státusz között.³⁵ A kontraszt

megdőböntő volt. Az intézményekben dolgozó művészek, azon felül, hogy számos kiadásukat a társadalombiztosítás fedezte, ötször annyit kerestek, mint a szabadúszók!³⁶ [...]

II. Az alternatív alkotási modell és a prekárius helyzetű művészek rétegének kialakulása

Az 1960-as évek során számos vita zajlott az uralkodó párt különböző frakciói és az értelmiségiek ifjabb nemzedékei között, akik részt akartak venni a szocializmus öngazgatási szocializmussá alakításának társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális folyamataiban, s be akarták vezetni az öngazgatást mint valóban közvetlen és népi demokratikus kormányzati formát. E követelésre a jugoszláv vezető körök a kritikus hangok elhallgattatásával válaszoltak. A dilemma az volt, hogy vajon a jugoszláv társadalom a szocialista fogyasztói prosperitás útját, vagy pedig a szocialista munkás- és politikai demokráciának a munka felszabadításán alapuló útját kövesse. Végül az előbbi lehetőség valósult meg. [...]

Az „öngazgatási szocializmus”, bár az 1974-es jugoszláv alkotmányban intézményesítették, a hatvanas évek közepe táján átfogó társadalmi-gazdasági válságot élt át. A válság kiterjedt a kultúrára és a kultúrpolitikára is, mivel a jugoszláv rendszer sajátos paradoxont hozott létre. A szocialista kultúrpolitika demokratizálta a művészetet, abban az értelemben, hogy széles tömegek férhettek hozzá a kultúrához, illetve foglalkozhattak művészi tevékenységgel, ez azonban nem tette lehetővé sem a művészi tevékenység új modelljeinek kialakítását, sem a megfelelő finanszírozást a művészek növekvő seregének.

A jugoszláv alternatív művészet nem a hidegháború két nagy blokkja között elhelyezkedő, új szocialista állammal együtt alakult ki, hanem az öngazgatási szocializmusnak az 1960-as évek második felétől a JSZSZK széthullásáig tartó válsága során.

Az OHO és a Pekarna a szocialista fogyasztói kultúra ellen

Az 1960-as évek végén a szocialista Jugoszláviát, akárcsak a világ legnagyobb részét, politikai és kulturális forrongás jellemezte. Diáktüntetések zajlottak a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek és a „vörös burzsoázia” uralma ellen. A szocialista hatalom elutasította azokat a

politikai reformokat, amelyek tényleges öngazgatást vezettek volna be annak fölülről szervezett, bürokratikus változata helyett. [...] A forrongás egy olyan korszakban kulminált, [...] amelynek során a Jugoszláv Kommunisták Szövetségéből (a korábbi JKP-ból) kizárták a liberális csoportokat.³⁷ „1971-ben a munkások sztrájkhulláma, párosulva a diákság és az 1968-as gyökerű baloldali értelmiség mozgalmával, egyszerre irányult a piacorientált gazdasági reform és a szocialista bürokrácia ellen [...], s a nacionalista tendenciák erősödése új fordulatot idézett elő.”³⁸

Azok a művészeti csoportok,³⁹ amelyek elutasították az intézményekbe integrálásukat és a hagyományos művészi alkotási modellt, fölerősítették a jugoszláviai szocializmus az 1960-as években kezdődött társadalmi-gazdasági és kulturális válságát. A neo-avantgardista művészek és csoportok álláspontja radikalizálta az új termelési-alkotási modellre irányuló követeléseket, és utat nyitott ahhoz, hogy újragondolják a művészi munka lehetőségeit. Az *OHO-csoport* művészeinek munkássága – különösen azután, hogy a csoport a *Šempas Család* közösségévé alakult át –, csakúgy, mint a *Pekarna* (pékség) színház művészeti gyakorlata, példa arra, amikor fiatal művészek a művészet és az élet integrálásának új útjaival kísérleteztek. A *Pekarna* és az *OHO* tevékenységében közös volt a közösségteremtés sajátos módja, „a kommunaélet”, ahogyan Lado Kralj nevezte.⁴⁰ Célja az volt, hogy egyrészt ösztönözze a résztvevők egymást formáló törekvéseit és együttműködését, másrészt kritikus viszonyulást hirdessen meg a szocialista fogyasztói mentalitással szemben. Az *OHO* csoport például gyakorlatát a „dolog” latin nevéből (*res*) származó *reizmus* életfilozófiájára alapozta. Erre az elméletre támaszkodva, az *OHO* tagjai a műalkotást mint „dolgot” definiálták, azaz mint olyan autonóm valóságot, amely más, mint egy tárgy (*object*). Az *OHO* felfogása szerint, egy tárgyat a szubjektumhoz való viszonya definiál, míg egy dolognak megvan a maga autonóm essenciája. A dolognak ezt a fogalmát váltotta fel azután a „műalkotás” fogalma. Ezenfölül, a csoport által alkotott tárgyakat *artiklinak* (tárgynak) vagy *pop artiklinak* (poptárgynak) nevezték.⁴¹ A *Pekarna* színházat részben a Richard Schechner által az 1960-as években New Yorkban kifejlesztett új színház (*new theatre*) eszméje inspirálta.⁴² A *Pekarnát* a művészek azért hozták létre, hogy szembeszegüljenek más ljubljanai kísérleti színházak polgári szellemével. Velük ellentétben, a *Pekarna* a színjátszásra, illetve a színházra mint rituális tapasztalatra összpontosított, amely a nézőtérén lerombolja a falat a színészek és a nézők között.”⁴³ [...]

A két csoport az állami alapokból szerény támogatásban részesült. Mindazonáltal, más jugoszláv neo-avantgarde művészekkel együtt, kapcsolatot teremtettek nyugati művésztszáraikkal is. E művészeknek és művészcsoporthoknak világszerte volt közös, aktuális politikai elképzelésük: elvetették a „szerzőség” (szerzői jog) és a „műalkotás” fogalmait, mint amelyek a művészet áruvá válásához és a művészeti intézmények általi kizsákmányolásához vezetnek. Mindegyik csoport gyakorlata a fogyasztói társadalom által létrehozott válság és elidegenedés közös élményére próbált választ adni, amely érzékelhető, érthető volt más, a jugoszlávtól eltérő kulturális kontextusokban is. [...]

Politikai sikert azonban egyik csoport sem ért el; nem sikerült megalapozniuk valamilyen új és egyenértékű termelési modellt. Pedig részei voltak annak a világmozgalomnak, amely megpróbált társadalmi és politikai alternatívát kialakítani mind a kultúra nacionalista modelljével, mind pedig a fogyasztói kultúrával szemben. E törekvés kudarcának magyarázata az volt, hogy az intézményesült művészet ellenállt az avantgarde támadásoknak, azaz az intézményes művészet elég erős volt ahhoz, hogy művészi alkotásként integrálja a radikális művészi gyakorlatot. A radikalizmust a művészeti intézményekben csakis az esztétikum szintjén – azaz pusztán ideológiai tevékenység gyanánt – tolerálták, nem pedig mint a művészeti gazdaság részét képező termelő tevékenységet. Ez utóbbi átalakulása az uralkodó társadalmi értékek és a művészetnek tulajdonított jelentések újraforgalmazását föltételezte volna.

A művészi munka gazdasági aspektusával kapcsolatos kérdésfeltevések nem kerültek előtérbe, hiszen Jugoszláviában a független művészcsoporthok számíthattak állami támogatásra. Azaz mindkét csoport az általánosan biztosított jóléti szolgáltatások kontextusában alakult, abban a korszakban, amikor a kultúrát a közjavak egyikeként kezelték. Ezért mindkét művészcsoporth megkísérelte újradefiniálni az autonómiát, azzal, hogy elvetette a bér munka és a fogyasztás logikáját, amely a művészi gyakorlatot árutermeléssé fokozta le. Ebben az időszakban, a jugoszláviai szocializmus viszonyai közepette, e két csoport művészei kérdésessé tették a (hagyományos) művészet termelési módját, beleértve azt is, ahogyan a művészeti intézmények a művészi értéket és a művészi tehetséget meghatározták. Az alkotás és a kommunikáció merőben új útjait fejlesztették ki. Azonban az a radikalizmus, amely teljesen másfajta attitűdöt és másfajta művészet-felfogást követelt, gyorsan túllépett a hagyományos alkotási modell és az intézményesült művészet határain. Végül az OHO tüntetően

elvetette a művészeti intézményekben való részvételt és létrehozott egy *Šempas Család* nevű kommunát, ahol a művészet gyakorlata és a mindennapi élet egybeolvadt.

A neo-avantgarde színházi csoportok, azután, hogy kudarcot vallottak az új művészeti alkotási modell meghirdetésével, gyakran áthelyezték gyakorlatukat a létező művészeti intézményekbe. Az „intézményeken át vezető hosszú menetelés” stratégiáját választották, a művészeti intézmények azonban, az új, radikális esztétika ellenére, a vörös burzsoázia nemzeti kultúrájának erődjai maradtak.⁴⁴ Az 1970-es évek közepére az alternatív szubkultúrán belül egyfajta megosztottság alakult ki. Az egyik irányzat a neo-avantgarde-nak azokból a képviselőiből állt, akik integrálódtak a művészeti intézményekbe. A másik egy olyan új társadalmi-gazdasági helyzet szülötte volt, ahol a művészek új nemzedékei képtelenek voltak integrálódni a „szocialista jólét” világába. Ez utóbbiak számára a szocialista művészetpolitika új, liberális foglalkoztatási formákat talált, oly módon, hogy megjelentek az önállóan dolgozó kulturális alkotók, akik „a független művészi tevékenység második nemzedékét” jelentették,⁴⁵ s helyzetüket a létbizonytalanság jellemezte. Ez volt tehát a létbizonytalanságban élő művészek csoportjának keletkezési korszaka.

A prekárius helyzetű művészi munkás típusának kialakulása

Mivel a szocialista kultúrpolitika a művészetet a közjavak egyikének nyilvánította, és a független művészeknek szociális biztonságot és munkavállalói jogokat nyújtott, azt mondhatjuk, hogy a szocialista jóléti állam viszonylag *fair* „munkaerőpiacot” teremtett a művészeknek. Nem lépett túl ugyanakkor a művészet autonómiáján, oly módon, hogy azt kikapcsolta volna a művészi érték és a művészet „kivételessége” által teremtett hierarchiából.⁴⁶ Ennek következtében a művészi munka kivételes jellege és a kultúrpolitika felfogása az effajta munkáról – mint kivételes, nem tipikus emberi tevékenységről, amely az 1960-as évek során különleges jogokat és társadalmi védelmet élvezett – nem tudott fennmaradni a világgazdasági válság és a neoliberális gazdaságpolitika körülményei között. A gazdasági-társadalmi bizonytalanság és a művészek újabb nemzedékeiben megjelenő osztálykülönbségek első jelei akkor mutatkoztak meg, amikor a neoliberálisok támadást intéztek a jóléti állam mechanizmusai ellen.

Az 1970-es évek végére az alternatív szubkultúra művészei olyan műalkotásokat és performanszokat hoztak létre, amelyek kritikusan viszonyultak a jugoszláv öngazgatási rendszerrel szemben. Azonban e viszonyokat, megkérdőjelezve magának a művészi munkának a funkcióját és értékét, radikális módon csak néhány művész támadta. Goran Đorđević megpróbált megszervezni egy nemzetközi művészsztájkot, a RZU *Podroom* (a Podroom művészek munkaközössége) nevű művészeti kollektíva pedig egy olyan művészeti kiálltványt tett közzé, amely bírálta a művészet áruvá válását és alulfizettségét az öngazgatás rendszerében. E stratégiák konkrétan a művészi munka két alapkérdésére: kivételes jellegére és alulfizettségére összpontosítottak. Đorđević a művészeti intézmények működésének alapvető előfeltételeit vetette el, amelyek miatt a művészek a művészetet, mint a társadalomtól való elkülönülés világát szemlélték. Podroom pedig oly módon szervezte meg a művészek ellenállását, hogy megkérdőjelezte a munka – az 1974-es alkotmány által intézményesített – szabad piacát, amely arra kényszerítette a művészeket, hogy megélhetésük előteremtése érdekében készítsenek műalkotásokat (tárgyakat). [...]

Az ellenállás stratégiája, 1. Đorđević művészsztájkja

Đorđević 1979-es elgondolása a nemzetközi művészsztájkról nem kapcsolódott közvetlenül a meg nem fizetett művészi munka kizsákmányolásához. Kritikája a művészetre mint intézményre irányult, amely szerinte „az osztályviszonyok eredménye (az uralkodó osztály szolgálatában áll)” és a „reakciós tudat” kifejeződése.⁴⁷ A művészeknek, Đorđević szerint, el kell vetniük és meg kell haladniuk a művészetet, nemcsak mint tudatformát, hanem mint tényleges tevékenységi formát is. A radikális művésznek el kell vetnie a művészet mint önálló szféra polgári intézményét, „s a termelési viszonyok radikális megváltoztatására” kell törekednie, amelynek eredménye „a munka és a munka gyümölcsei feletti kontroll”⁴⁸ átalakítása lesz. Napjainkban a művészi intézmények és nem a művészek ellenőrzik mindkettőt. Ezért a művészeknek meg kell tagadniuk, „hogy munkájukkal támogassák az intézményeknek azt a parazita mechanizmusát és rendszerét, amely jogot formál és jogot is kap arra, hogy rendelkezék ezen elidegenedett eszközök felett, annak köszönhetőn, hogy léteznek a művészi tevékenység eredményei (termékei) – a műalkotások –, és a szocialista társadalom tényleges viszonya nagyon is pozitív a művészeti

intézményekhez.”⁴⁹ Ezért Đorđević harcba hívta a művészeket, s a harc formájaként egy nemzetközi művész-sztrájkot képzelt el.

Đorđević nemcsak a jugoszláv művészekhez, hanem az egész világ művészeihez intézte felhívását. A felhívás visszhangja azonban gyenge volt és nem vezetett összehangolt fellépéshez. Mégis, a sztrájk, amivel „a művészet rendszerének a művészek felett gyakorolt töretlen elnyomása és tevékenységük eredményeitől való elidegenedése”⁵⁰ elleni tiltakozást akarta megfogalmazni, világosan jelezte az alkotók paradox helyzetét a művészet intézményén belül. Bár a gesztus, amelynek célja a valóságos társadalmi viszonyok átalakítása volt, visszhangot váltott ki a hidegháborús választóvonal mindkét oldalán, világosan jelezte, hogy a művészet intézményen belül egyenlőtlen hatalmi viszonyok uralkodnak. Olyan viszonyok, amelyeken belül a kizsákmányolt művészek a rendszeren belüli jövődicsőség reményében robotolnak, függetlenül attól, hogy ki, vagy mi, az állam, vagy a piac vezeti-e a „műsort”. Azonfelül Đorđević gesztusa, bár persze utópisztikus vállalkozás volt, úgy tűnik, mégis létrehozott egy elszigetelt radikális álláspontot a jugoszláv művészetben, amely nemcsak kritizálni akarta, hanem el kívánta vetni a művészet intézményes kereteit. Đorđević tehát megelőzte saját korát. Munkája azonban nagyon is aktuális mai korunkban, amikor a neoliberalizmus a művészi „önkifejezést” ünnepli és zsákmányolja ki.

Az ellenállás stratégiája, 2. A Podroom művész-szerződése

A RZU Podroom 1978 és 1980 között létezett, mint alternatív platform a domináns szocialista művészi intézményekkel szemben.⁵¹ A Podroomban résztvevő művészek nemcsak kritizálták a szocialista kulturális termelést, hanem megkérdőjelezték a független kulturális alkotók egyenlőtlen gazdasági és társadalmi helyzetét is. Párhuzamosan a művészet intézményének cinikus elfogadásával, a RZU Podroom tagjai úgy fogták fel a művészeti intézményeket és galériákat, mint egy gazdasági rendszer részeit, amelybe be kell épülniük.⁵² Így ez nem az elutasítás stratégiája volt, hanem a művészet intézményi szabályaihoz való politikai alkalmazkodásé. Olyan stratégia, amelyre szükség volt, hogy túléljenek a meg nem fizetett művészi munkán alapuló jugoszláviai művészet világában.

A *Prvi broj*ban (első szám),⁵³ a RZU Podroom kollektívája által kiadott magazinban Sanja Iveković és Dalibor Marinis nagyon

konkrét megoldást javasolt az önálló művészek kétségbeejtő munkafeltételeinek javítására. Megfogalmaztak egy elképzelt művészi munkaszerződést,⁵⁴ amelyet a művészek, valamint a múzeumok vagy galériák közötti tranzakciókban kellene használni. A szerződés kikötötte a művészi munka értékét és a műalkotás termelési költségeit, oly módon, amely lehetővé tette a rendszerint „láthatatlan” művészi munka megfizetését. A szerződés célja egyúttal a felelősség igazságos megosztása volt a művész és az intézmény között – midőn együtt művészeti projektum megvalósításába, például kiállítás szervezésébe fognak –, illetve a művészeti intézmények anyagi felelősségének körvonalazása a művészek iránt. A szerződés, amelyet persze sohasem használtak a gyakorlatban, azért érdekes, mert nem a műalkotás, hanem a tényleges alkotómunka díjazásának paramétereit akarta megfogalmazni.

A szerződésben felvázolt ethosz a társadalmi tevékenységcsere öngazgatási elveinek radikalizálásából fakadt. Miként a művészek megállapították: „a művészi munka értékének társadalmi elismerése nem merülhet ki az adásvétel aktusában, hiszen a művészet társadalmasulása nem realizálódik a művészi munka megvásárlásában [...], hanem csakis az alkotási folyamat nyilvános kommunikálása által”.⁵⁵ A művészek tehát azt követelték, hogy megfelelő módon fizessék meg munkájukat, amit a művészi alkotómunkát saját programjaként fölkináló művészeti intézmény közönségével való kommunikáció (például kiállítás vagy performansz) formájában végeztek. A művészek a művészi munka megfizetésére irányuló követeléseiket az öngazgatás és a munka társadalmi hasznossága előfeltevéseire, tehát a szocializmus ideológiájára alapozták. Mivel a szocializmus társadalmilag hasznosnak tekintette a művészetet, „csak egyetlen lehetséges módon lehet a művészi munkát a művészet élvezőinek munkájára kicserélni” – vonták le a konklúziót a művészek –, ha „a művész munkáját (műalkotás vagy bármi más, amiben az ilyen munka testet ölt) a műalkotás felhasználójának vele egyenértékű (például pénzben kifejezett) munkájával cserélik ki.”⁵⁶

A társult munka és a munka szabad kicserélésének diskurzusa azonban nagyon is problematikus, mivel az öngazgatás nyelvezete Jugoszláviában elfedte, elhomályosította a művészi munka áruvá válását. Ahogyan a művészek tömören megfogalmazták: a szocialista társadalom „nem ismeri el a kiállítás aktusát, vagyis a művész nyilvános fellépését mint a közönséggel végrehajtott cserét, hanem arra kényszeríti a művészt, hogy a maga anyagi egzisztenciáját a piac

(műalkotások eladása) révén biztosítsa.”⁵⁷ Ez anomáliákhoz vezet a művészi munka megértésében, amely „megköveteli, hogy a művész tárgyakat készítsen azért, hogy eladhassa őket a piacon.”⁵⁸ A művész helyzetének abszurditása a végsőkéig megy azáltal, hogy „a társadalom szabályosan fizeti a műalkotás létrehozásában közreműködő összes szakember (kurátorok, fordítók, kritikusok, múzeumőrök, takarítók és mások) munkáját” kivéve éppen a művészekét.⁵⁹ A meg nem fizetett művészi munka paradoxonját nem is lehetne pontosabban kifejezni. A művészek fizetés nélkül is specifikus tartalmakat nyújtanak a művészeti intézményeknek, mivel ez növeli a műalkotás értékét, miközben sem a művész munkáját, sem a termelési költségeket nem fizetik meg. A művészeknek egyedül az alkotói dicsőség ígérete marad. [...] Miközben a művészeti intézményekben alkalmazott művészeti dolgozók társadalombiztosítását és jövedelmét biztosították, a szabadúszó művészek csak minimális társadalombiztosításra voltak jogosultak, s művészeti projektjeik céljaira is csak gyéren csordogáló közpénzek voltak elérhetők. Jóllehet a jugoszláviai öngazgatás-gondolat magába foglalta a munka szabad cseréjének eszméjét is, amely elvileg lehetővé tette a művészek tényleges munkájának (nem pedig a műalkotásoknak) az igazságos díjazását, ez a gondolat sohasem vált valósággá. Amellett az intézményekben alkalmazott és a szabadúszó művészek társadalombiztosítása és jövedelme közötti nyilvánvaló aránytalanság soha nem oldódott meg a szocializmusban. Ez továbbra is problémát jelent, a posztoszocialista Jugoszláviában is.⁶⁰ Ha a jóléti állam kialakult mechanizmusainak egyenlő mértékű kiterjesztése a szabadúszó munka területére a szocialista Jugoszlávia utolsó évtizedében ment volna végbe, akkor talán megőrizhette volna a társadalmi szolidaritás alapelveit a munka új formái mellett is, ám az 1973-as olajárrobbanást követő általános gazdasági recesszió komoly visszahatásokkal járt a két nagy blokk közé beékelte szocialista jóléti államra is. [...]

A művészeti dolgozók, értelmiségiek és aktivisták az JSZSZK utolsó évtizedében erre a válságra az alternatív művészi, elméleti és társadalmi gyakorlat olyan új hullámával válaszoltak, amely kritizálta az öngazgatási szocializmus intézményeit, hogy átalakítsa és megteremtse a szocializmus alternatív változatát. Bár ez a kritika a jugoszláv társadalom osztályellentéteinek eredménye volt, ezek az intellektuelek figyelmen kívül hagyták egy alternatív politikai gazdaságtan kérdéseit. Egyszersmind naivan magukévá tették a liberalizmus spontaneitást hangsúlyozó ideológiáját.⁶¹ Ezért annak a lehetőségnek,

hogy Jugoszláviában megvalósítsák az öngazgatás igazi, komoly formáját s a munkák szabad cseréjét, a neoliberális gazdasági racionalitás diadala, a posztfordista politikai gazdaságtanra való áttérés és az JSZSZK erőszakos háborúk során végbement szétesése erőszakkal véget vetett. A másfajta szocializmus lehetősége 1991-re kimúlt, s ami maradt, az a neoliberális politikai gazdaságtan kíméletlen diadalútja volt, mely lerombolta a korábbi JSZSZK-nak mind a kultúráját, mind a gazdaságát. A szabadúszó/független művészethez kapcsolódó korábbi presztízs átalakult: ezután ez már a művészet gyakorlásának nem önként választott és gyakran egyedül lehetséges útja volt. Ezért a posztszocialista átmenet eredménye egy olyan folyamat lett, amelynek során a független művészeket megfosztották anyagi háttérüktől, akik elszegényedett katonáivá váltak a korábbi alternatív, illetve a mai független művészet tartalékhadseregének.

Jegyzetek

- ¹ Nikolai Jeffs „FV and the Third Scene 1980–1990” In: Breda Skrjanec (ed.): *FV: Alternative Scene of the Eighties* Ljubljana, Mednarodni graficni likovni center 2008, 354.
- ² Igor Zabel: *Eseji I: o moderni om sodobni umetnosti*. Ljubljana, Založba, 2006, 115.
- ³ Dobravka Djuric – Misko Suvakovic (eds.): *Impossible Histories: Historical Avant-Gardes, Neo-Avant-Gardes and Post-Avant-Gardes in Yugoslavia 1918–1991*. Cambridge, MA, MIT Press.
- ⁴ Neven Korda: *Alternative Dawns* in Skrjanec in *FV: Alternative Scene...* 354.
- ⁵ Az 1970-es évek első felében a szocialista Szlovéniában megjelentek az első, művészek és intellektuálisok által teremtett nagyvárosi kommunák, mint a taceni, brodi, rokavci, kramberskoi (lásd Korda: *Alternative Dawns...*, 311.). [...]
- ⁶ A „művészeti dolgozók” kifejezés a jelen cikkben a művészet előállítóira vonatkozik: azaz az olyan művészekre és más, művészethez kapcsolódó szakmákra (kritikus, kurátor, dramaturg, művészeti igazgató, művészeti menedzser, gyűjtő), akik a közalapokból finanszírozott non-profit kulturális termelésben dolgoznak. [...]
- ⁷ Skrjanec: *FV: Alternativ Scene...*
- ⁸ Például a Scipion Nasice Növér Színháza Lásd: Zdenka Badovinac, Eda Cufer, Anthony Gardner (eds.): *NSK From Kapital to Capital: An Event of Final Decade of Yugoslavia*. Cambridge, MA / Ljubljana MIT Press / Moderna galerija 2015.
- ⁹ Peter Bürger: *Theory of the Avant-Garde*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1984.
- ¹⁰ Pierre Bourdieu: *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*. Stanford, Stanford University Press, 1992. Lásd még: Pierre Bourdieu: *The Field of Cultural Production*, in Pierre Bourdieu – Randal Johnson (eds.): *Essays on Art and Literature*, New York, Columbia University Press, 1993.

- ¹¹ Bürger, *Theory...*, 32.
- ¹² Uo.
- ¹³ Guy Standing: *The Precariat: The New Dangerous Class*. London, Bloomsbury 2011. A „Precariat” (prekariátus, a peremen lévők osztálya) kifejezés utalás a „proletariátus” szóra. Standing úgy használja, mint olyan fogalmat, amely *per negationem* definiál egy olyan új társadalmi osztályt, amelyhez nagyon sokféle különböző munkáscsoport tartozik (diákmunkát végző egyetemisták, részidős munkások, meghatározott időre lezégődött munkások, szakmai gyakorlaton lévők, munkát vállaló bevándorlók, házimunkát végzők, börtönben dolgozó rabok), akikben az a közös, hogy helyzetük [...] bizonytalan, hogy nem valamilyen egyértelmű és tartós munkaviszonyuk van.
- ¹⁴ Bürger: *Theory...* 55–57.
- ¹⁵ Stanko Lasic: *Sukob na književnoj levici*, Zagreb, Liber, 1972.
- ¹⁶ Lev Kreft: *Spopad ns umetniški levici (med vojnama)*. Ljubljana, Drzavna založba Slovenije, 1989.
- ¹⁷ Bojana Videkanic: Yugoslav Postwar Art and Socialist Realism: An Uncomfortable Relationship. *ART Margins* 5. no. 2 (2016), 20.
- ¹⁸ Uo.
- ¹⁹ I. m. 18.
- ²⁰ Kreft: *Spopad na umetniški...*, 161.
- ²¹ A művészeti-kulturális szövetségi minisztérium 1948-ig létezett. Mind a hat tagköztársaság szintjén a művelődési minisztériumok szervezték és finanszírozták a kulturális és művészeti termelést 1953-ig. 1953 és 1974 között, amikor a szövetségi kormány és minden egyes jugoszláv köztársaság kormányai végrehajtott tanácsokká alakultak, a szövetségi művelődésügyi és kulturális minisztérium, éppúgy, mint a köztársaságok minisztériumai átalakultak művelődésügyi és kulturális tanácsokká. [...] 1974 után, amikor az új alkotmány bevezette az öngazdátatást a közszolgáltatási intézményekben (tehát az oktatásügyben, az egészségügyben, a kultúrában stb.), a tanácsok öngazdátatkozó kulturális közösségekké alakultak át, amelyek a köztársaságok és a helyi önkormányzatok szintjén is működtek. (Vesna Copic – Gregor Tomc: Nacionalni porocilo o kulturni politiki v Sloveniji, in *Kulturna politika v Sloveniji*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 1978. 48, 58, 61–64, 69–71.)
- ²² Copic – Tomc: Nacionalno porocilo..., 30.
- ²³ Ebben a vonatkozásban az amatőr kulturális társulások hasznosak voltak a művészek számára. Jól illusztrálja ezt a neo-avantgardista művész, Tomislav Gotovac, aki egy sor korai filmjét egy filmklub tagjaként készítette. Lásd: Neveka Dakovic: Yugoslav Avant-Garde Film, 1920–1990. In Djuric-Suvakovic: *Impossible histories...* 476–483.; Goran Trbuljak – Hrvoje Turkovic: It's All a Movie. A Conversation with Tomislav Gotovac. *Magazine FILM*. no. 10–11 (1977), 39–66.
- ²⁴ A filmeket illetően lásd: Vse to je film: eksperimentalni film v Jugoslaviji 1951–1991. In Bpjana Piskur – Tamara Soban (eds.): *This is All Film: Experimental Film in Yugoslavia 1951–1991* Ljubljana, Moderna galerija, 22. 12. 2010 – 28. 2. 2011.) kiállítási katalógus. A táncművészettel kapcsolatban lásd: Katja Praznik: Between the Avant-Garde, Modernism and Amateurism: A Fragmentary History of Contemporary Dance Ljubljana in the 1960s and 1970s. *Maska* 24. no. 123–124. 2009. nyár, 68–85.

- ²⁵ Bürger: *Theory...*, 22.
- ²⁶ Stefan Majstorovic : *Cultural Policy in Yugoslavia*, Paris, UNESCO, 1972, 17.
- ²⁷ I.m. 47–49.
- ²⁸ Uo. 17.
- ²⁹ A különbség látható abból, ahogyan a közpénzeket elosztották a kétfajta művészeti forma között. Az 1980-as években a Szlovéniai Kulturális Közösség (*Kulturna skupnost Slovenije*) egész büdzséjének 0,2-5%-át költötték a kulturális intézményeken kívül létrehozott művészetre Copic–Tomc: *Nekionalno porocilo...*, 207–208.
- ³⁰ Kreft: *Spopad na umetniški...*, 133.
- ³¹ Sergio Bologna: Nove oblike dela, in Gal Kirn (úr.): *Postfordizem: razprave o sodobnem kapitalizmu*. Ljubljana, Mirovni Institut 2010, 135–136. Lásd még: Sabine Grimm–Klaus Ronnerberger: *An Invisible History of Work. An Interview with Sergio Bologna*. *Springerin* 10. no. 1 (2007) <https://www.springerin.at/en/2007/1/eine-unsichtbare-geschichte-der-arbeit/>
- ³² Pogoba o izvajanjanju socialnega zavarovanja umetnikov; Pogodbe o izvajanju socialnega zavarovanja filmskih umetnikov in filmskih dlavcev. *Uradni List SRS* no.26., 1966: 229–234. A független szabadúszó művészi munkát a szocialista Jugoszláviában ügyvédek, papok vagy más egyházi személyek, filmgyári dolgozók, professzionális atléták, geodéták, művészeti és sajtómunkások végezték. Sklep o pokojninskih osnovah oseb, ki opravljajo samostojno dejavnost, po katerih se določajo pravice iz socialnega zavarovanja, prevedejo pokojninske in placujejo prispevki za socialno zavarovanje. *Uradni list SFRJ* no. 5. (5. 2. 1965), 103.
- ³³ Zakon o samostojnih kulturnih delavcih. *Uradno List SRS* no 9. (1982), 505–507.
- ³⁴ Susan L. Woodward: *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990*. Princeton, Princeton University Press, 1995.
- ³⁵ Sanja Ivekovic–Dalibor Martinis: Pokazatelji odnosa izmedu prihoda samostalnog likovnog umjetnika i njegovog strvarnog osobnog dohotka kao i osobnog dohotka radnika u kulturi. (The indicators of Relationship Between the Income of an Independent Visual Artist and His Actual Personal Income as opposed to the Personal Income of a Cultural Employee). *Prvi broj* (Első szám), Zagreb, Radnicka zajednica umjetnika Podroom 1980, 6.
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ A JKSZ liberális frakciójának elnyomása Szerbiában, Horvátországban és Szlovéniában egyaránt végbement. Szlovéniában különböző botrányok révén vált közismertté, mint az „Útépítési botrány” (1969–1972) vagy „A 25 delegátus botránya” (Lásd: Oto Luthar: *Liberals vs. Conservatives*, in Oto Luthar (ed.): *Land Between: A History of Slovenia*, Frankfurt/Main, Peter Lang Verlag 2008, 473–475. Fontos megjegyeznünk, hogy a liberálisok ezekben a tagköztársaságokban egyszersmind a nacionalista tendenciák előmozdítói voltak, és erőteljesen támogatták az JSZSZK decentralizálását és további föderalizálását.
- ³⁸ Catherine Samary: *Plan, Market and Democracy*. Amsterdam, International Institute for Research and Education, 1988, 36.
- ³⁹ Az elmúlt két évtizedben ezeket a csoportokat több történeti tanulmány s a helyi művészettörténeteszek és a médiában szereplő művészetelméleti szakemberek újabb vizsgálódásai tárgyalták. Lásd például: IRWIN (ed.): *Djuric–Suvakovic: Impossible Histories; East Art Map: Contemporary Art and Eastern Europe* London, Afterall Books 2006; Milohnić–Svetina: *Prisli so Pupilcki; a Maska*

- Performing Visuality, Performing Life: Art Practices in Slovenia from the 1960 to 1970s*, *Maska* 24. no. 123–124., 2009; Ana Perne (ed.): *Glej – 40 let* Ljubljana, Slovenski gledaliski muzej 2011; Promiz Jesenko: *Rob v srediscu: izbrana poglavja o eksperimentalnem gledaliscu v Sloveniji 1955–1967*. Ljubljana, Slovenski gledaliski institut, 2015.
- ⁴⁰ Primoz Jesenko: Theatre can be very different from what one imagines under this notion: A Conversation With Lado Kralj, in: Milohnic- Svetina: *Prisli so Pupilcki*, 129–130.
- ⁴¹ Igor Zabel: A Short history of OHO, in IRWIN (ed.): *East Art Map...* 412–415.
- ⁴² A Pekarna alapítónak egyike, Lado Kralj Schechnerrel együtt tanult 1970 és 1971 között.
- ⁴³ Primoz Jesenko: The Pathwalker as a Ritual Fragment of Theatre Neo-Avant-Garde in Slovenia (First Fragment on Theatre Pekarna). *Maska* 24. 123–124. (2009): 20–49.
- ⁴⁴ A „vörös burzsoázia” kifejezést a jugoszláv diákmozgalom alkotta meg az 1968-as belgrádi diáktüntetések, tiltakozó mozgalmak során. A szó a Jugoszláv Kommunista Szövetsége vezetését, s tágabb értelemben a szocializmus kiváltságos, bürokratákból és technokratákból álló osztályát jelöli. [...]. A diákmozgalom, mint az 1968-as belgrádi tiltakozómozgalom tiltakozó jelszavai meghirdették, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését és a „vörös burzsoáziának” a hatalomról való lemondását követelték. [...]
- ⁴⁵ Bologna: *Nove oblike...*, 135–136.
- ⁴⁶ A kapitalista munkamegosztás révén a művészet válik a kreativitás kizárólagos terepévé, „a munka elveszíti kreatív jellegét, míg a művészet elkülönült, önálló tevékenységgé válik, az ember alkotóképességének megközelíthetetlen erősségévé:” (Adolfo Sanchez Vasquez, *Art and Society*, New York, Monthly Review Press, 1973, 67). [...]
- ⁴⁷ Goran Dordevic: On the Class character of Art, *Prelom* num. 8. (2006), 237.
- ⁴⁸ Uo.
- ⁴⁹ Uo.
- ⁵⁰ Goran Dordevic szavai a nemzetközi művészsztájkra felhívó levelében, amelyet újból megjelentetett a *SKC and the Political Practices of Art* c. kötetben. Ljubljana, SKUC 2008, 29.
- ⁵¹ Lásd még: Ivana Bago: A Window and a Basement: Negotiating Hospitality at La Galerie des Locataires és Podroom – The Working Community of Artists. *ARTMargins* 1., 2-3 (2012), 116–146.
- ⁵² Boris Demur: *Prvi broj*. Zagreb, RZU Podroom, 1980, 2.
- ⁵³ A *Prvi broj* teljes szám, és más, ezekhez csoportokhoz kapcsolódó dokumentumok elérhetők a *Digitizing Ideas* nevű digitális archívumban: <http://digitizing-ideas.org/en/entry/19682>.
- ⁵⁴ „Ugovor” *Prvi broj*, Zagreb, RZU Podroom, 1980, 8–9.
- ⁵⁵ Sanja Ivekovic–Dalibor Martinis: U galerije sa ugovorom. *Prvi broj*, Zagreb, RZU Podroom, 1980. 7.
- ⁵⁶ Uo.
- ⁵⁷ Uo.
- ⁵⁸ Uo.
- ⁵⁹ Uo.

- ⁶⁰ Katja Praznik: Producing a Reserve Army of Cultural Labor, or, the Surpluses of Slovene Cultural Policy 2005–2015, in *Crises and New Beginnings: Art in Slovenia 2005–2015*. Ljubljana, Moderna galerija, 2016, 57–69.
- ⁶¹ Tomaz Mastnak: Civil Society and Fascism, in Badovinac et al.: *NSK From Kapital to Capital...* 285–286.

(Fordította: Szalai Miklós)

Az 53. Nemzetközi Munkás- és Társadalomtörténeti Konferencián (*International Conference of Labour and Social History* – ITH; Linz, 2017. szeptember 21–23.) elhangzott előadás írásos változata. A szöveget, amelyet rövidítve adunk közre, a szerző bocsátotta az *Eszmélet* rendelkezésére.

Fában az erdőt

A filozófia hasznáról és káráról*

A szemléleti keret behatárolása érdekében szükséges előrebocsátani jelen vázlat néhány – szükségképpen leegyszerűsített – végkövetkeztetését.

– A közvélekedés általában életidegennek tekinti a filozófiát. Esetleg – sok fölösleges szakma mellett – egy további fölösleges szakmának. A filozófia azonban olyan eszköznek is felfogható, amely képes az emberek segítségére lenni mind gondolkodásuk, mind mindennapi és társadalmi tevékenységük területén.

– Korunkban az egyének többsége úgy szocializálódik, hogy *hajlamos* hivatalos intézmények által sugallt elvárásokat és divatokat követni; különböző hatalmi, illetve eszmei tekintélyeknek alávetni magát. Fantáziáját a tömegtájékoztatásban felkapott témák, hírek, személyek foglalkoztatják: érdeklődését politikai és médiasztárok megnyilvánulásai, megnyilatkozásai kötik le. Szabadidejét többnyire a médiában preferált, irányított szórakozásokkal tölti ki. A filozófia azonban alkalmas arra, hogy az egyént elindítsa (illetve megerősítse) az autonóm gondolkodás és cselekvés pályáján. Segíthet abban, hogy ráérezzen a saját út, az egységes egyedi személyiség igényének, az ehhez igazodó életformának előnyeire, többletére.

– Az önálló cselekvés megfontolt autonóm döntéseken nyugszik. Az ilyen döntés alternatívák közötti tudatos választás, ami következetes mérlegelésekre és – átfogó értékrendből fakadó – értékítéletekre támaszkodik. Megalapozott, átfogó értékrend előfeltétele valamilyen komplex világlátás, világkép. A filozófia hozzá tud járulni széleskörű tájékozódást szolgáló világkép kialakulásához.

* Rövidített változat

„Tanárnő, mi az, hogy filozófia” – hangzott el a kérdés az egyik középiskolában. „Elmélkedés arról, hogy te ott ülsz-e.” A tömör válaszból kevesebb derül ki magáról a filozófiáról, mint annak felsőszintű oktatásáról. Viszont azt jó eséllyel elárulja, hogy az illető pedagógus melyik egyetemen (esetleg melyik tanárnál vizsgázva) szerezte a diplomáját.

„Bevinni az erdőbe”

Karl Jaspersnek az 1960-as években tett megállapítása szerint „az emberekben óriási hajlam van a dolgok elködösítésére. Valami arra készíti őket, hogy ne vegyenek tudomást a dolgokról.” Erich Fromm 1941-ben erről a jelenségről még határozottabban nyilatkozott. „Az egyéni és társadalmi lét alapvető kérdéseivel, illetve pszichológiai, gazdasági, politikai és morális kérdéseivel kapcsolatban kultúránknak főként egyetlen funkciója van: a kérdések elködösítése.” Mintha Fromm egyenesen azt üzenné, hogy kultúránk jellegzetes törekvése az embereket „bevinni az erdőbe”. Ahol sötétség honol. Udvariasabban fogalmazva: ahol a homály az úr és garantált az eltévedés.

A ködösítés egyik okát Jaspers hatalmi érdekekben látja. „Állami struktúránk a néptől való félelmen, a néppel szembeni bizalmatlanságon alapszik.” „Itt jobban szeretik, ha a nép elbutultságban él.” Fromm ugyanerről: „Mindig vannak olyan csoportok, amelyeknek... az igazság eltitkolása áll érdekükben”. Majd ennek hatásos eszközéről: „A kritikai gondolkodás képességét bénítja... a strukturált világkép minden módon való szétzúzása. Ily módon a tények elveszítik azt a sajátos minőségüket, amelyet csak egy egész részeként hordoznak, és csak absztrakt, mennyiségi jelentésük marad meg.” Ezért azután kaotikusnak érezzük, tapasztaljuk a társadalmi valóságot: a jelenségek nem állnak össze szerves egésszé, átlátható környezetünké.

A két szerző megegyezik abban, hogy a ködösítő igyekezet az emberek többségénél meghozza a gyümölcsét és deformálóan hat: tájékozatlanná, önállótlaná neveli őket. Jaspers szerint az állampolgárok „a korlátoltságban keresik nyugalmaikat”.¹ Fromm pedig kifejezetten a szabadság elől való menekülési tendenciákat figyel meg náluk, és önállótlanágukat erősítő intézményt lát a tömegkommunikációban: „a rádiónak, a filmnek és az újságoknak pusztító a hatásuk”²

„a katonák harcolnak, az újságírók mocskolódnak”
(George Orwell, 1938)

Ami háromnegyed évszázada esetleg alkalmi elfajulásnak tűnhetett, a későbbiekben iparszerű méreteket ölt és szinte főszabállyá emelkedik. Mai elemzők rámutatnak, hogy a tömegtájékoztatásnak nem a hírközlés, hanem a közvélemény-formálás a tulajdonképpeni elsődleges feladata. Ezért a döntő elvárás nem is az információ igaz volta, hanem a „pedagógiai” hatása. Általános gyakorlat lesz az álhírtermelés, és segítségével a hírfogyasztó politikai vagy gazdasági (mindkét esetben végső soron üzleti) megfontolásból történő tudatos, irányított megtévesztése, becsapása.

De nemcsak az álhírekkel való táplálás visz tévútra. Bevett szokássá válik információk szisztematikus elhallgatása, eltitkolása. Sőt, már egy hír részleges, hiányos tálalása – valamely esemény izolált, azaz összefüggéseiből kiragadott bemutatása – is dezinformálás. A létező nézőpontok közötti válogatás, szelektálás – amikor jelentős eseményekkel kapcsolatban valamennyi tipikus nézőpont felidézése helyett csak egyes vélemények kapnak nyilvánosságot – szintén torzító, dezinformáló hatású.

Az informálás helyetti dezinformálás túllép a tájékoztatás hiányán. Nem egyszerűen tudatlanságban, tájékoztatlanságban tartja az állampolgárt, hanem kifejezetten félrevezeti. Ezzel nem csupán a gondolkodását fertőzi meg, de a cselekvését, gyakorlatát is félreorientálja.

„Szakértők uralma”

„Annak, akinek vágyai és indítékai nem a sajátjai, éppúgy nincs jelleme, mint egy gőzgépnek.”
(J. St. Mill)

„Úgy kell tanítani a fiatalokat, hogy ha meglátnak egy bürokratát, tőle megrémüljenek és mondják azt, hogy pfuj.”
(Luther parafrázis)

Sűrűn felmerülő téma a kultúrtörténetben az egyének önállótlanúsága. A gépies beszabályozottság, uniformizálódás, elszemélytelenedés

problémája – egészen különböző kifejezésekkel – rendre visszatér mind a művészetek, mind a tudományok területén. Számos írás jut arra a megállapításra, hogy az embereket mesterségesen nevelik ilyenekké, ezáltal téve őket függővé, kiszolgáltatottá. Immanuel Kant ezt az állapotot kiskorúságnak nevezi.³ Markánsan fogalmaz, amikor a jelenséget nem csupán az individuumok éretlenségéből magyarázza, hanem célzatos, kitervelt gondnokság alá helyezésükből. Ironikus megfogalmazásában: “hogy az emberiség legnagyobb része... veszélyesnek is tartsa a nagykorúságig teendő lépést, arról már ama gyámok gondoskodnak, akik jóságosan magukra vették a rajtuk való felügyeletet. Miután elbűtítették jószágaikat, s gondosan vigyáztak, nehogy e jámbor teremtmények egy lépést is tegyenek ama járókán kívül, amelybe bezárták őket, megmutatják nekik az őket fenyegető veszélyeket, ha egyedül próbálnának meg járni.”⁴

Egy gyakori magyarázat szerint a társadalmi rendszer hierarchikus felépítését az teszi indokolttá, hogy a világ nagyon bonyolult, összetett és a többség képtelen benne eligazodni. A modern világban megkövetelt racionalításra – úgymond – csak a szakemberek, a szakértők, az elitek képesek. Ezért nekik – mint az ésszerűség hivatásos képviselőinek – kell az egyszerű embereket jó útra téríteni, terelni; megóvándó a végzetes eltévelyedéstől és eltévedéstől, a helyes, racionális társadalmi viselkedésre készíteni/kényszeríteni. Hozzáértő politikai szakembereknek, akik vezetik őket: helyettük és nevükben működtetik (szervezik, kormányozzák, igazgatják, irányítják) a közhatalmat. Gazdasági (pénzügyi, kereskedelmi stb.) technokratáknak, akik nélkül a modern korban nem tudnának a megélhetésükről gondoskodni.

A társadalmi folyamatokat szabályozó törvénykezés politikai, illetve jogi szakemberek monopóliumává válik. A hivatalos ideológia gyártása valamint nagyüzemi módon való terjesztése, a közvélemény alakítása, illetve segítségével az egyének gondolatainak és szükségleteinek formálása szintén specialisták felségterületévé lesz.

Ezek a tekintélyek bürokratikus hatalomra tesznek szert, az átlagos állampolgárok magatartását pedig a tekintélyeknek (vezetőknek) való alávetettség jellemzi. Az így kialakult társadalmi gyakorlat kapcsán elemzők „szakértők uralmá”-ról,⁵ „iparosított bürokrata rutin”-ről⁶ stb. beszélnek.

*

Az individuum nem csak társadalmilag, hanem belsőleg is kiszolgáltatottá válik: „elveszíti énjét, amelyre a szabad ember teljes és valódi

biztonsága épülhet”.⁷ A széteső, elgépiesedő, különböző (többnyire társadalmi végrehajtó) szerepekre feldarabolódó személyiségnek elsorvad (illetve ki sem alakul) az önmagába vetett bizalma. Összefüggésben azzal, hogy nem jön létre a belső és külső világában való tájékozódási képessége, lelkileg is közömbössé válik a világ eseményeivel kapcsolatban. A kritikai ítélőképeség eltompul, és „az emberek leszoknak arról, hogy maguk gondolkodjanak és döntsenek.”⁸

Végső eredményében összecseng, a lényegét illetően egybesimul az irányító csoportok és az engedelmeskedő csoportok törekvése. Kölcsönhatás, egymást erősítő tendencia érvényesül a szakértői-politikai elit uralma és az állampolgárok önkéntes alárendelődése között.

Ebben az helyzetben – mind belső beidegződéseinkkel, eltompultságunkkal, mint a bürokratikus társadalmi (állami) hatalmakkal szembeni – szabadságharcnak számít minden önállóságra törekvő gondolkodás és cselekvés.

Sajnos, esik az eső – Szerencsére, emelkedik a profit

„Műveletlen emberek szokása másokra panaszkodni, amikor ők maguk cselekszenek helytelenül.”

(Epiktétosz)

„tudja meg- és elítélni..., de felfogni nem”

(K. Marx)

Sűrűn alkotunk ítéleteket. Eseményeket, jelenségeket – hol egyetértően, hol elmarasztalóan – értékelünk, megítélünk. „De jó, hogy esik az eső” – örvendezünk. „Sajnos, már megint esik” – bosszankodunk. Ezek a szubjektív, érzelmi-hangulati minősítések teljesen indokolt viszonyulások az esőhöz – de egymást kioltó vélemények, vélekedések. A „sajnos”, „szerencsére” kimondatlanul is arról árulkodik, hogy az én vonatkozásomban (esetleg csak ideiglenes hangulatom szerint) előnyös vagy hátrányos. (Azt is megtehetem, hogy – aktuális szeszélyemhez igazodva – hol ezt mondom, hol az ellenkezőjét.)

Kijelentésem értékelő tartalmán – hiszen kizárólag rövidtávú belső mércémen mérhető – nincs mit vitatni, vitatkozni. Mondhatni magánügy. Szubjektív értékítéletem jelentését, jelentőségét az határozza meg, hogy elsődlegesen nem az esőről, hanem rólam, pillanatnyi belső állapotomról szól. Ezért az ilyen kijelentés nem is vitaképes. Nem

lehet érvekkel megcáfolni és nem szükséges érvekkel megindokolni. (Így van, és kész.) Annyira szubjektív, hogy vitathatatlan.

Az értékeléseknek, minősítéseknek természetesen más fajtája is létezik. A „májusi eső aranyat ér” népi bölcsessége kissé konkretizálva például így hangozhatna: „A mostani eső jól jön a mezőgazdaságnak”. Ez az ítéletalkotás – szemben a „sajnos”, „szerencsére” szubjektív és esetleges voltával – objektív összefüggésre, funkcióra utal, vonatkozik. A kijelentés valóságalapja – az igazolás, illetve a megcáfolás esélyével – ellenőrizhető.

A példa a kétféle minősítésről azt kívánja illusztrálni, hogy határozottan elkülöníthetők egymástól azok az értékítéletek, amelyek ténymegállapításon (mérhető funkción) alapulnak, valamilyen objektív összefüggésrendszerbe illeszkednek, és azok, melyekben a vélemény-nyilvánítás nincs így alátámasztva. Az ilyen megalapozás nélkül tett helyeslő vagy elítélő kijelentés vitaképtelen, súlytalan: nem több, mint érzelmi-indulati hitvallás.⁹

*

„Szerencsére nő a profit” – örvendezik a tulajdonos. „Sajnos, már megint a profit emelkedik” – szitkozódik a bér munkás. Itt a „sajnos” és a „szerencsére” (vagyis egyazon gazdasági eseménynek pozitív és negatív minősítése) nem pusztán szubjektív, ízlésbeli különbséget fejez ki, hanem objektív vonatkozásra utal – de eltérőre. Az egyik élethelyzetben, társadalmi státuszban előnyös, a másikban hátrányos tartalomra.

A pozitív és negatív értékelés rangsoráról, hierarchiájáról – mint a májusi eső esetében – a mögöttük álló objektív vonatkozás (illetve e vonatkozások viszonya) mond ítéletet: az itt és most fennálló társadalmi berendezkedésben ellátott funkciójuk. Azt látjuk, hogy a profit lényegében ugyanolyan éltető elem a bér munkán nyugvó gazdaságnak, mint az eső a mezőgazdaságnak. (A bér munka viszont a profitszerzés éltető eleme – de ez most nem tartozik ide.) A profitmotivációnak és a bérmotivációnak a rendszer működésében betöltött szerepe határozza meg a „sajnos” és a „szerencsére” vélemény rendszeren belüli objektív hierarchiáját: az aktuális működésben a profitszerzés elsődleges fontossága az, ami igazolódik. (Ha akár individuális, akár emberiség-léptékű irányba túllépek a fennálló gazdasági-társadalmi berendezkedés nézőpontján, más rendszerek álláspontjáról természetesen változhat a megítélés.¹⁰)

Az értékelésekhez hasonló a helyzet döntéseink, cselekvéseink változatainak, típusainak esetében is.

„Így döntök, és kész. Én eszem meg, amit főztem.” Döntésemnek – legyen bármi is a következménye – számomra nincs komolyabb tétje ennél a hatásnál, következménynél. Nagyobb tétet akkor tapasztalok, ha olyan döntést hoztam, amelynek el szeretném kerülni a folyományait. Mihelyt a cselekedetemnek a külső eredménye (sikere) is számít, kénytelen vagyok megfontoltan, tárgyismerettel dönteni.

Életünk során különböző léthelyzetekre reagálunk. Folyamatosan cselekvési alternatívákban találjuk magunkat. A létbeli kihívásokra érdemben a tetteinkkel válaszolunk. Ennyiben az életünket cselekvési kényszerek sorozata kíséri.

A megfontolt és megalapozott cselekvés feltétele, hogy eligazodjunk mind a belső, mind a külső világunkban. Hogy járatosak legyünk a környezetünkben: objektíven értékeljük a helyzetünket, lehetőségeinket. Az egyes jelenségek nem pusztán ötletszerű, hanem következetes megítélése, minősítése az értésükön (előzetes megértésükön), *elméleti* megragadásukon alapul. Megköveteli, hogy a tapasztalati benyomásokon túl az érzékszerveinkkel közvetlenül nem megismerhető valósággal (pl. tágabb összefüggések, viszonyok, struktúrák) is számoljunk.

Ahhoz, hogy a helyzeteket ne csak érzékeljem, hanem felfogni (elméletileg átlátni) is tudjam, olyan *értelmező megismerés* szükséges, amely összefüggéseiben mutatja meg a valóságot. A tapasztalati tényekre támaszkodó értelmező megismerés keresi e tények tágabb jelentését, mélyebb értelmét, törekszik világunk működésének (létbeli funkcióinak) feltárására.

A tartósan visszaigazolódó, előrelátóan eredményes cselekvés a valóságról (belső és társadalmi környezetünkről) való komplex szemléletre épül. Feltételezi, hogy rendelkezünk valamilyen átfogó világlátással, világképpel. A komplex világképek egységes értékrendet közvetítenek, így arra is figyelmeztetnek, hogy sem az egyes jelenségek (az ún. „tények”), sem a kínálózó, illetve megteremthető különböző lehetőségek nem egyenértékűek. Közöttük – funkcióik szerint – minőségi eltérések, rangsorok mutatkoznak. Az egységes

értékrendet tartalmazó világképekben az értelmező megismerés – immanens módon – az *értékelő tudás* rangjára emelkedik. A komplex világkép hozzásegít a tárgyismerettel való ítéléshez, ezáltal a tárgyismerettel való döntéshez, ezáltal a tárgyismerettel való cselekvéshez. Az átfogó világkép tartós útbaigazítást és ezzel egyfajta védettséget is ad az egyénnek: a személyes én önvédelmi eszköze. Hiányában könnyen átveszi az irányító szerepet az álhír és a manipuláció.

Egységes személyes én, saját „strukturált világkép”, komplex értékrend, értékrangsorokra alapozott döntés és autonóm cselekvés egymással szorosan összefüggő mozzanatok. A következőket emberi gyakorlat (szakzsargonnal: praxis) szükséges kellékei.

Fában az erdőt

„az igazat mondd, ne csak a valódit”
(József Attila)

A filozófiai megismerést az egészre (szakmai nyelven totalításra) irányuló kíváncsiság, egységes világmagyarázat igénye jellemzi. Törekszik arra, hogy a létezőket ne önmagukban, hanem tágabb egységek részeként, vagyis nagyobb egészre (egészekre) vonatkoztatva ragadja meg. E látásmód sajátossága: az egyes jelenségeket igyekszik totalítások szerkezeti elemeiként, struktúrákban szemlélni, felfogni. Minél átfogóbb a tanulmányozott egész, annál több területet von be az értelmezési keretébe. Ezzel párhuzamosan növekszik a teljesebb ismeret, magyarázat esélye. Minél inkább komplex egy adott filozófia, annál kevésbé van kitéve előre nem kalkulálható, váratlan fejlemények cáfolatának.

Története során a filozófiai szemléletmód egyre újabb területeket, aspektusokat, nézőpontokat integrál. Ebben a megközelítésben a filozófia (empirikus, kronológiai történetétől megkülönböztetett) fejlődéstörténete valójában bővülő, magasabb szemléleti-módszertani szintézisek egymásra épülő sora.

*

A filozófiai látásmód a tapasztalati tudást (a „tényeket”) értelmezésre szoruló nyersanyagnak tekinti, amely elemzést igényel. Fenntartva, hogy többféle értelmezésük is lehetséges, a valóság szélesebb és mélyebb megértése érdekében túlmegy a „tények” pusztá rögzítésén.

A filozófia világkép-orientált ismeretszerzésre, tudományos módszerekkel alátámasztott világmagyarázat kialakítására törekszik. Olyan beállítódás, szemléletmód, mely igyekszik a közvetlen tapasztalati tudást kiegészíteni a világegészre (annak struktúrájára) vonatkozó elméleti következtetésekkel. Mintegy észrevenni – ahol mód nyílik rá – a „fában az erdőt”. Ezért *több szempontú* látásmódot alkalmaz: értelmezési keretébe vonja mind a közvetlen tapasztalati adottságok, mind a világegészre vonatkozó gondolatok, következtetések dimenzióját.

*

A dolgoknak, létezőknek nemcsak állapota, hanem története, változási folyamata is van, sőt az éppen adott állapotuk nem csekély mértékben e folyamat révén érthető meg. Értelmezésük során megkerülhetetlen a történeti szempont, dimenzió figyelembevétele. Ezért a tapasztalatok és az értelmezésük mellett – mintegy a filozófiai építkezés harmadik pilléréként („premisszájaként”) – egyfajta történeti látásmód is teret nyer a filozófiai gondolkodásban.

Mondjam vagy mutassam?

„...hazudozunk ugyan, de mindig kéznél vannak az érveink arra, hogy nem szabad hazudni”

(Epiktétosz)

„A becsületes emberek nála csak beszélnek, a bűnösök cselekszenek”

(J. J. Rousseau Molière-ről)

Az alcím kérdésére adott válasznak a bölcsesetre vonatkoztatva komoly tétje van. Módomban áll mást mondani, mint amit mutatok, cselekszem. Mivel tudni akarás és tenni akarás útja nem feltétlenül azonos, megtehetem, hogy elválasztom a szavaim filozófiáját a tetteimben megnyilvánuló filozófiától és csak az előbbi helyességét, vállalhatóságát szavatolom. De ha következetes vagyok, akkor nem lehet lényegi ellentét a szavaim és a tetteim között.

Az alól sincs kibúvó, hogy a gondolkodásom szűkebb, mint az életem, a gyakorlatom: a gondolkodás csupán része az utóbbinak. Ennek következtében a cselekvésemben, viselkedésemben kifejeződő,

tetten érhető filozófiai szemlélet (értékrend) a hiteles: többet árul el, hívebben tanúskodik rólam a szavaimnál. (Különben is, aki eltéved az életében – bármily okosakat mondjon egyébként –, nem tekinthető különösebben bölcsnek.)

*

Annak idején már Epiktétosz megpróbálta tudatosítani ezt az összefüggést: „ne fecsegi az elveidről, hanem *cselekedj* azok szerint... A filozófia első és legfontosabb része az, amely a bölcséleti tanok gyakorlati alkalmazásáról szól.”¹¹ Innen nézve a filozófia eleve alkalmazás (világképé, értékrendé, értékítéleteké). Abban segít eligazodni, hogy mit tegyünk, illetve, hogy mit ne tegyünk. Aktivitásba átmennő döntés valami mellett – minden más helyett, minden mással szemben, ellentétben. Mindezek alapján úgy tűnhet, hogy a filozófia valójában cselekvésbe átnövő tudás: cselekvés-előkészítés és cselekvés.

*

A komplexen felfogott filozófia eredményorientált. A tapasztalatból (a közvetlen és a történelmi tapasztalatokból) indul el és arra törekszik, hogy tapasztalattá (megtapasztalható valósággá) váljon. Tartós, hosszú távú tapasztalattá. Minden filozófia „életrevalósága” a létben igazolódik. Sikerének, eredményességének működési terepe és létmódja a tapasztalati valóság, az élet. Mi következik ebből? A legkülönbözőbb megvalósítandó célok kitűzése és követése. Az egyedi személyiségek (egyénségek) tudatos „megélésének”, illetve kiteljesítésének stratégiája, programja. A társadalmi és természeti környezet formálásának horizontja, programja. Stb.

*

A filozófia – a fentiek szerint – bizonyos értelemben alkalmazás. Szükséges azonban rákérdezni arra, hogy pusztán alkalmazás-e a filozófia. Valami olyan tudás, módszer, miegymás, amit – kedvünk szerint – egyik vagy másik (hol egyik, hol másik) területen/területre alkalmazunk? Érdeemes eltűnődni azon, hogy mennyiben cselekvésre alkalmazott tudás a filozófia és mennyiben maga a cselekvés. Egyes esetekben az a benyomás keletkezik, hogy a gyakorlatban alkalmazott elmélet. Másokban viszont (például bizonyos cselekvések közben) inkább olyan arcot mutat, mintha elméletre alkalmazott (azt módosító) gyakorlat lenne. Vajon nem úgy-e a legpontosabb, hogy bölcselkedés és praxis kapcsolata ténylegesen kölcsönhatás?

A filozófiai gondolkodás eredeti kiindulópontja (elrugaszkodási bázisa) valamilyen konkrét léthelyzet. Olyan léthelyzet, amely gyakorlati kihívásokat (készen talált, illetve magunk alkotta, általunk kitűzött feladatokat) tartalmaz, és ezek válaszadásra szólítanak fel. A válaszadás nem egyszerűen elméleti, hanem gyakorlati kérdés. Nem csupán a fejdolga, hanem a teljes (aktív) személyiségé. A válasz ily módon cselekvéskényszert hordoz. Pontosabban: a ténylegesen végigvitt válasz valójában a kihívásra reagáló cselekedet. Amikor a tenni akaráshoz (a tett érdekében) keressük az ismereteket, a helyzetünkben gyökerező cselekvésszükséglet váltja ki, hívja életre a tudni akarást. Ebben az értelemben a filozófia nem gondolkodás és annak alkalmazása, hanem életformáig terebélyesedő gyakorlat. (Magánéletig és társadalmi életig egyaránt.) Egy karakterisztikus megfogalmazás szerint: „nem izolálódik egymástól a hogyan gondolkozunk, cselekedjünk és hogyan élünk”.¹²

A filozófiai szemléletmód az életben (a tapasztalatokban) fogant és – látványosan vagy észrevétlenül – gyakorlattá válik: beleköltözik, visszaszűrődik az életbe. Életünk gyakorlata (cselekvésünk) és filozófiai világlátás között erős a kölcsönhatás. Egyrészt tetteink (eredményes, illetve kudarcos cselekvéseink) a világgépünket is “termelik”: megerősítik, módosítják, lecserélik. (A passzivitás is a cselekvés egy formája!) Ennyiben a világgépünk nem kis mértékben a cselekedeteink során tapasztalt gyakorlati értékpreferenciák tudatosulása. Másrészt viszont mindenkor világgépünk is termeli (motiválja, aktivizálja, formálja) a cselekvésünket. A világgépem – legtágabban – a mostani valóságom és a szándékolt, jövőbeni valóságom között közvetít. (Korábban érintett további közvetítések: helyzetértékelés, döntés, cselekvés.)

Az eredményes cselekvés előfeltétele a világban (környezetünkben) való többé-kevésbé helyes eligazodás. Ebben a megközelítésben egy bölcselkedés helytálló volta a gyakorlatban, a cselekvés során igazolódik. A hosszútávra szóló cselekvésben. A világban való eligazodás folyamata egybeesik a gyakorlatával. Komplex bölcséleti nézőpontból fogalmilag elválaszthatatlan egymástól filozófia és cselekvés. A filozófia: gyakorlat. (Az ilyen gyakorlat – szerkezetét tekintve – filozófia.)

A gyakorlatra orientált filozófiában a tudásvágy és a tenni akarás – elterjedt kifejezésekkel gyakorlati elmélet és elméleti gyakorlat

viszonyában – szervesen összekapcsolódik. Ezen értelmezés szerint a filozófia művelésének két logikai fázisa van: gyakorlati (azaz cselekvésre irányuló) bölcselet kialakítása, valamint bölcseleti (azaz teoretikusan megalapozott, alátámasztott) gyakorlat „megcselekvése”.

*

A vázolt megközelítésben a filozófia komplexitásra törekvő gondolkodás és cselekvés. A cselekvésorientált filozófia döntésszolgáltató, cselekvésszolgáltató. Az átfogó, komplex filozófiai szemlélet horizontja a teljesség. A filozófiai igényesség – tendenciájában – ennek birtokbavételére irányul: komplexitásra törekvő filozófiai megismerésre és komplexitásra törekvő tudatos gyakorlatra (az „erdőt cselekvés” tudatossága).

A cselekvési dimenzió filozófiába való integrálódásával a filozófia *négyszempontúvá*, négydimenzióssá bővül.¹³

*

Amelyik bölcselkedésnek nincs kapcsolata a cselekvéssel, gyakorlati változtatásokkal (vagyis – tágan értve – nem „cselekvés-előkészítő”), az *hiányos*. Visszavonul a szemlélődés keretei közé. Megmarad a gondolati játék, az öncélú szellemi erőfeszítés, szellemi alkotás szintjén. Eleve lemond arról, hogy praktikus is legyen: hozzájáruljon az egyéni, illetve a társadalmi élet formálásához. Lényegében pusztán az alkotó öröme kívánja szolgálni – ami persze önmagában véve, a maga szintjén (individuális létszintjén!), nagyon fontos funkció.¹⁴

Valamennyi filozófiai művel kapcsolatban fel lehet tenni a kérdést, hogy szemléletmódja – bármily elemi módon – figyelembe veszi-e mind a négy említett szempontot, dimenziót, vagy valamelyiktől eltekint. Ez utóbbi esetben *részleges* filozófiai nézőpontot alkalmaz: a lehetségesnél módszertanilag igénytelenebb (a kialakultnál szűkebb, redukáltabb látókörű) bölcseletet művel.

Filozófiai tudásvágy és tettvágy

„A helyzetnek nincs semmi oka, hogy megváltozzon magától”

(Európa Kiadó együttes)

A tapasztalatok szerint a vázolt négydimenziós filozófiai szemlélethez általában erős társadalmi érdeklődés és tenni akarás társul:

társadalomkritikai beállítódás, cselekvésre, változtatásra ösztönző motiváltság.

Vannak korok, helyzetek, amikor a filozófiával foglalkozók igyekeznek „ügy”-et csinálni a filozófiából: segítségül hívják változtatási igényeik megalapozásához, megindokolásához. Magyarországon – kiragadott, de jellegzetes – példa erre a Petőfi Kör, illetve a hatvanas-hetvenes években a Lukács Iskola (vagy tágabban az ún. Budapesti Iskola¹⁵) tevékenysége. Filozófia és kritikai aktivitás összekapcsolódása, cselekvő filozofálás ez utóbbi időszak más eseményeivel is illusztrálható.

– Találkozni lehetett azzal, hogy 1970 körül gépolajtól átitatódott tenyerű munkások magnóval jártak be a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat társadalomfilozófiai előadásaira. És kérdéseket tettek fel.

– Nemcsak aktív filozófusok, hanem a filozófus-hallgatók kezdeményezéseinek, mozgolódásainak is volt társadalmi súlya, visszhangja a hatvanas-hetvenes években. Például megesett, hogy az MSZMP Központi Bizottsága foglalkozott azzal, hogy az ELTE BTK Filozófus KISZ alapszervezete egy kritikai szocialistát (a nézeteit haláláig nem feladó Vida Jánost) jelöli titkárnak. Kiterjedt agitáció zajlott annak érdekében, hogy a hallgatók ne a társadalomkritikus jelöltet válasszák meg. Amibe a „realista” (a Kádár-vezetést a dogmatikus szárny térnyerésétől féltő) kari KISZ-vezetés is jócskán belefolyt.

– Szokás volt a hatvanas években, hogy az egyetem filozófia szakos hallgatói – mindegy, hogy ezt ma hogyan ítéljük meg – felügyelőnek jelentkeztek nyári ifjúsági építőtáborokba. A lényeg: megértve és komolyan véve választott szakmai hivatásukat, tevőlegesen akartak hozzájárulni társadalmi ügyek előmozdításához.

Szokott-e pecázni Lukács György?

A világszerte legismertebb magyar filozófus minden bizonnyal Lukács György. Munkássága ahhoz a metodikai irányzathoz sorolódik, amelyet a rendszerszemlélet, totalitásszemlélet jellemez. Nevezetesen: ahhoz az irányzathoz, amely arra törekszik, hogy a felmerülő kérdéseket mindig a nagyobb egész (a világegész, az emberiség egésze, a társadalomegész, a személyiség egésze) keretein belül, annak részeként próbálja értelmezni, megválaszolni, megoldani. Ez az irányzat – gondolkodás-módszertani okokból – elutasítja (mert félrevezetőnek tartja) a részkérdések önmagukban vett (elszigetelt,

elkülönített) vizsgálatát és tárgyalását, így az egyes részproblémákban, mint filozófiai érdekességekben való „mazsolázást”. Felfogása szerint valamely rész adekvát (vagyis teljes) megértése csak a nagyobb egésznek (egészeknek) rendszerként való megragadása révén lehetséges. A totalitásszemlélet módszertanának alkalmazása Lukácsnál a „létező kapitalizmus” és a „létező szocializmus” (mint nevezi: „bürokratikus szocializmus”) egyidejű bírálatahoz vezetett. (Nem véletlen, hogy „Demokratizálódás”-könyve¹⁶ csak megírása után húsz évvel, 1988-ban jelenhetett meg magyarul a maga egészében.)

Lukács György születésének 125. évfordulóján konferenciát rendeztek a Magyar Tudományos Akadémián. Előadások hangzottak el az alábbi – és más hasonló aktualitású – kérdésekről. Lukács vonzalma az orosz lélekhez; Detektívregény-elmélet; Sterne helye a fiatal Lukácsnál.

Az egyik előadás után a hallgatóságból a következő szavakkal fordultak az előadóhoz. „Engem csak egy dolog érdekelne: Szokott-e Lukács György pecázni?”

A helyszínen nem derült ki, hogy mi motiválta a kérdezőt. Valamilyik horgászegyesület képviselőjében vett részt a megemlékezésen? (Megtiszteltetés lenne Lukács számára, ha legalább egy horgászegyesület viselhetné a nevét.) Vagy, mert a médiában végbement tematizálási forradalom (pletykaüzlet hírpiazi sikere, jövedelmezősége) folyamányaként az embereket legfeljebb ilyen jellegű kérdések érdeklik? Esetleg az akadémiai (szakfilozófiai) tudományosságot kívánta parodizálni?

Dezinformál-e a szakfilozófia?

„Tudom, miről beszélsz, ha hallgatsz”
(Európa Kiadó együttes)

A mottó üzenete minden részleges filozófiával kapcsolatban megfordítható: „Tudom, miről hallgatsz, ha beszélsz”. (Kiválasztott részleges nézőpontjából úgy nem foglalkozik más területekkel, hogy ennek elmaradását – akár csak módszertanilag – tudatosítaná, megindokolná.)

Miről hallgat a filozófia, ha részleges? Röviden behatárolva: egy vagy több szerves filozófiai alapidimenzióról. Figyelmen kívül hagyhatja bizonyos tapasztalati jelenségek létezését. Hallgathat a történelmi összefüggésekről. Mellőzheti a rendszerszemléletet: nem kérdez rá a

totalitásra (totalitásokra). Nem foglalkozik érdemben (a maga mélységében) a célkitűző és célmegvalósító emberi gyakorlat társadalmi szerepével, lehetőségeivel.

A hallgatás absztraktságra vezet. Amitől elvonatkoztat, annak a hiányaként való létezésre. Ebben az értelemben bármely imént jelzett hallgatás elvontságba torkollik: hiányos filozófiát, valamelyik dimenziót figyelmen kívül hagyó *hiányfilozófiát* eredményez.

Persze formai értelemben akkor is filozofálással állunk szemben, ha az valamilyen absztrakción nyugszik. Abban az esetben is, ha benne az átfogó tartalmi ügyek vizsgálatát kifinomult formai ínycségekkal, különlegességekkel való foglalkozás váltja fel (váltja le).

*

Szokás megkülönböztetni a tudományosság két felfogását, változatát: a *tudásért* való tudást az *emberért* való tudástól. Míg az előbbiben a tudás önmagáért való (vagyis öncél), addig az utóbbinak külső, rajta kívül található célja, feladata van, annak elkötelezett.

Miként a tudomány területén elhatárolódik egymástól a „felelőtlen” (azaz „felelősség nélküli”) és a humán elkötelezettségű tudomány, úgy válik külön az „öncélú” bölcselkedéstől az „emberarcú”, emberre (teljes emberre, egységes személyiségre) vonatkoztatott, gyakorlati irányultságú filozófia. Az utóbbi nem pusztán ismeretanyag („tudás-tárgy”), hanem *viszony!*

*

A filozófia művelése társadalmi erőterben zajlik. A nyilvánosságnak szánt (nyilvánosságra hozott) privát filozofálás is. Jól elkülönül benne kétféle beállítódás: a cselekvő (cselekvésorientált) és a szakfilozófiának nevezett. Míg az előbbi gyakorlati tevékenységekre motivál, az utóbbi inkább csak steril tudomány akar lenni. Minden bölcsélet változtatásra ösztönöz és „felfegyverez” vagy – funkcióját (mérhető hatását) tekintve – visszafog. Szigorúan véve: amelyik nem ösztönöz változtatásra (nem megy át abba), az destruál, lefegyverez.

A *szakfilozófia* számára az ismeret pusztá „tudásanyag”. „A szakfilozófusok egymásnak írnak”.¹⁷ Szakfilozófiai felfogásban a bölcsélet defenzívába vonul. A „kicsit mondás” programját képviselve és gyakorlatát űzve mintegy növényezésre áttért oroszlánként viselkedik (– annak álcázza a filozófiát). Akkor is, ha – letéve arról, hogy a rendszerszintű tudásra törekedjen – beéri redukált látószögű, lehatárolt ismeretszerzéssel. Akkor is, ha – passzivitásba vonulva, lemondva a

külső hatásról – kiveszi az emberi (társadalmi) gyakorlatot a filozófia területéről, hatásköréből.

*

Elterjedt értelmezés szerint a filozófia legfőbb hivatása, hogy emberi életproblémák megoldásához kínáljon segítséget tudományos megalapozottságú eszközökkel. Ide értve a – tágan vett – pedagógiai orientálást is.

Természetesen vannak, akik másban látják a filozófia funkcióját (hasznosságát). „A filozófia nevelő hatásában nem hiszek. Én azért művelem, mert engem szórakoztat, és van egy szűkebb kör, akiket ez érdekel” – nyilatkozta a közelmúltban egy professzor. Szavaiban megmutatkozik, hogy a filozófia művelése (mint általában az alkotó tevékenység) fontos örömforrás lehet. De nemcsak az alkotó számára nyújt szórakozást – kevés számú fogyasztója esetében is ellát egyfajta *rétegszórakoztató* feladatot.

*

„Kezdek rájönni, hogy amit itt csinálunk, annak semmi értelme” – vélekedett egykor az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója.

Mégis, mi lehet az értelme annak, hogy „értelmetlen” tevékenységet folytatnak? Valami értelme talán mégiscsak van.

1. Mi sem természetesebb, hogy a filozófiát művelő számára nyomós értelem (reális indok) a munkahely, jövedelem, megélhetés biztosítása. Meg az ehhez kapcsolódó tudományos elismerés (az „ismertség”), szakmai előmenetel, hivatali pozíció. Öniróniába hajló megnyilatkozás egy konferencián a szakmaiság és a jövedelemszerzés (karrier) viszonyáról: „egy-egy tudós írás elolvasásakor (vagy azután) képzeletben felteszem – persze magamnak is – azt a kérdést, hogy annak a szerzőjét vajon akkor is foglalkoztatná-e az illető (»filozófiai«) probléma, ha történetesen ő nem egy egyetem vagy kutatóintézet előléptetésre törekvő munkatársa lenne? Azaz: milyen egzisztenciális értelemben érinti, illetve tartja őt – vagy engem – valóban fogva az illető kérdés vagy kérdés? És, hogy miért éppen a filozófiához, illetve a filozófiáért fordít az?... Tartok tőle, hogy... a manapság ezrével megszülető filozófiai tanulmányok és konferencia-előadások szerzőinek a legtöbbször nem tudná kifejtetni – vagyis nem egyszerűen »elmagyarázni«! –, hogy voltaképpen miért is foglalkozik éppen ő, éppen azzal a »témával« és – talán – éppen abban a beállításban, amelyről és ahogyan az ő írása-előadása szól, illetve artikulálódik.”¹⁸

2. A jövedelemszerzési, megélhetési stb. motiváció jó magyarázat arra, hogy az „értelmetlen” tevékenységnek mi lehet az értelme a tudományos kutató számára. De miért éri meg a másik oldalt, az intézmény fenntartójának ugyanez? Nem nehéz átlátni, hogy az államhatalomnak (a kormányzati bürokráciának) csak azért van értelme finanszírozni az intézményt, hogy az tisztán („sterilen”, meddőn) tudományos tevékenységet folytasson. Hogy dolgozója – a filozófia, mint kritikai diszciplína művelője – értelmiségi bér munkásként „tartsa a száját” és elméleti, illetve gyakorlati társadalomkritika helyett mással foglalkozzon. Ezáltal direkt vagy indirekt módon igazolja, jóváhagyja a fennállót. (Támadtak is bonyodalmak, amikor egyes kutatók megpróbálták ennek az elvárásnak nem megfelelni a hetvenes évek elején.)

A tudományos alkalmazottak azért kapják fizetésüket, hogy – Upton Sinclairt parafrázálva – ne értsék meg (legalábbis úgy tegyenek, mintha nem értenék), ami társadalmi környezetükben zajlik. „A tudomány embere befogja a fülét, mivel ez a tudósi ethosza. Így viszont nem veszi észre a maga teljes mélységében, mi történik körülötte”, tudjuk meg – bizonyos általa előre nem kalkulált gyakorlati következmények megtapasztalásakor – egy professzor rezignált nyilatkozatából.

*

„Aki értelmesen néz a világra, arra a világ értelmesen néz vissza.” Hegelnek ezt a gondolatát Walter Benjamin továbbgörgeti: „Meglepődni nem filozofikus dolog”. Ebből a gyakran idézett megállapításból azt a következtetést is le lehet vonni, hogy a részleges filozófiák, szakfilozófiák „nem filozofikusak”. Alkalmasak a meglepődésre, ezért nem alkalmasak a valóság strukturálisan átfogó megértésére. Ennélfogva filozófiailag megalapozott, komplex cselekvésorientálásra sem.

A mondottak alapján felmerül, hogy mennyiben az informálás és mennyire a dezinformálás eszköze a redukált nézőpontú – arisztokratikus akadémiai tudományként működő – szakfilozófia. Hogy tényleges funkciója mennyiben a tájékoztató és mennyire a félrevezető befolyásolás.

Bármely bölcselettel kapcsolatban feltehető a kérdés, hogy komplex, átfogó problémákra irányítja-e a figyelmet. Hiszen ellenkező esetben absztrahál: „lenezel” bizonyos témákkal való szembenézésről. Kimondva-kimondatlanul „titkosítja” azokat. Formailag ártalmatlan elmélkedésének, fejtegetésének ártalma, hogy elvonja, elvezeti az

érdeklődést. Szándékosan vagy öntudatlanul – más kódosító törekvésekhez csatlakozva – figyelemelterelő szerepet játszik.

Ha helytálló az a megállapítás, hogy a hiányos informálás dezinformáció, akkor a jelzett négy szempontonál kevesebbet integráló bölcselet is dezinformál.

A filozófia mint közlés

Egyes gondolatainkat megosztjuk valakivel, másokat nem. Akivel megosztjuk, az vagy érti, vagy nem. Aki úgy gondolja, hogy érti, az vagy tényleg megértette vagy csak félreértette. A közölni kívánt gondolat gyakorta nem jut célba. A közlési szándékból nem feltétlenül származik közlési eredmény. A gondolatok kommunikálásának sikerességében nagy a bizonytalanság.

Egy másik nehézség, hogy nem lehet mindenkit megszólítani. Azonos módon, egyforma nyelvi eszközökkel meg végképp nem. Az a beszéd, amely az egyik befogadói közegben kiválóan ellátja a feladatot, egy másikban gyakran érthetetlen, vagyis közlésre alkalmatlan. Megesik, hogy olyan kifejezésmódot használ, amely formailag beszéd, tartalmilag (eredményében) azonban nem. A közlés látszatával elbeszél a közönség mellett. A „befogadó” nem érzi, hogy a „szöveg” hozzá, neki (érte!) szól. Ezért az le is pereg róla.

*

Több változatban terjedő figyelmeztetés: „Csak akkor szólalj meg, ha biztos vagy abban, hogy amit mondani akarsz, szebb, mint a csend!” A filozófia (az átfogó értelemben vett filozófia – és a továbbiakban szinte kizárólag erről lesz szó) azonban nem esztétikai, hanem praktikus szempontokat szolgál: tudatos, megfontoltan célirányos üzenet. Fontos feladata: pozitív céllal „bevinni az erdőbe”. Bevinni az erdőbe (a valóság „erdejébe”) azért, hogy megtanítsa tájékozódni, eligazodni benne. Ennélfogva a filozófia – kissé fellengzősen kifejezve – „közlésre van ítélve”. Egy közlés pedig attól filozófiai, hogy – az átadás szándékával és esélyével – az egészeztől (rendszerrel, totalitással) is szól, tájékoztat.

*

Hatás nélkül a filozófiai szöveg: „semmi”. Megbukik a hatékonyság mércéjén. Ezért a csendet védő figyelmeztetés a filozófiával kapcsolatban átfogalmazást igényel: „Csak akkor szólalj meg, ha esély van

arra, hogy akikhez beszélsz, azok értenek.” Ennek következtében a filozófiai közlés komoly pedagógiai feladatot jelent.

A pedagógus célja a kiválasztott információ átadása. Sikere a mindenkori közönség befolyásolása. A pedagógus – hivatásából adódóan – sikerre van kényszerítve. A nem bürokrata pedagógus feladata abban speciális, hogy a pedagógiai közlés egyfajta „párbeszéd”: nem jön létre befogadás nélkül. A pedagógusnak (akár iskolai pedagógus, akár „társadalompedagógus”) a közönségéhez kell szólnia.

A közlés hatékonysága, eredményessége szempontjából egyformán fontos maga a tudás és a megszólított. Mindkettő egyaránt szükséges a sikerhez (a megértetéshez, meggyőzéshez), de végső fokon a megszólított a „főszereplő”. Ő váltja ki, hívja életre és irányítja a pedagógus rugalmasságát: a közlésnek hozzá kell alkalmazkodni. Mondhatni: házhoz kell vinni az információt. A pedagógiai tevékenységet tehát két „alany” irányítja: a közlendő ismeret, meggyőződés és a befogadó közönség. Közöttük hoz létre szerves kapcsolatot a pedagógus, mint szintézist teremtő végső (mindkét részalanyt átfogó) szubjektum.

A pedagógus szerepe a szintézisteremtés, sikere a szintézis. Hol ilyen, hol olyan alakot öltő „taktikájának” az ad folytonosságot (állandó tartalmat, stabil struktúrát), hogy szintézisteremtésre irányul, és következetesen annak rendelődik alá. Ezzel uralja a pedagógus a szükségesnek ítélt lépéseket. Ezzel kerüli el a bürokratikus formalizmust és teszi konkrét metodikai megnyilvánulásait személyessé.

*

Az a filozófus, aki közönségének gondolkodását és viselkedését befolyásolni akarja, kénytelen jó pedagógus módján cselekedni. Miként a pedagógus cselekvése, a tenni akaró filozófusé is két pillérre támaszkodik: a közönségre és a megismertetni kívánt gondolatra, nézetre. Vagyis arra, akiket megcéloz, és arra, amivel megcéloz.

A „társadalompedagógusi” feladatot ellátó filozófus csak úgy érhet el eredményt, ha az általa vallott gondolatot hirdeti, de mindig a megcélzott befogadóra szabva, hozzá igazítva. Úgy formálja, illetve adagolja, hogy a közönségét (hallgatóságát, illetve olvasóit) közelebb segítse a megmutatni, közölni akart szemléletmódhoz, világképhez. Ez a feladatvégzés sajátosan pedagógiai módszert igényel. A pedagógiai erőfeszítés csak akkor vezet sikerre, ha részlegesen egyneművé tudja tenni a képviselt szemléletmódot és a befogadót – ezzel teremtve átjárást közöttük. Ehhez azonban mindkét „pillér” felől egyidejűleg kell építkeznie.

Bármely tudás (ismeret) lehet valakinek a számára önérték. De a közlése – lévén az többeket érintő, másokkal folytatott „párbeszéd” – nem tekinthető annak. A szöveg értéke környezetfüggő. Külső, befogadói környezetében hathat konstruktívan vagy félrevezetően (rombolóan). Segítheti az egyén világban való tájékozódását, eligazodását – de akár eltévedéséhez is hozzájárulhat. Ebből következően a filozófiai közlésben a beszéd milyensége (érthető formája) mellett a másik változó (ezért kockázati) elem, hogy a befogadónak javára, segítségére tud-e lenni az adott információ. Hogy egy filozófiai szöveg végighallgatása/olvasása felvértezi-e életproblémáinak megoldására vagy inkább hátráltatja abban, lefegyverezően hat rá.

Másként filozófia

„Ne a tükröt átkozd...”
(Ny. V. Gogol)

„A befogadó a befogadott filozófiát mindig csak saját világából fakadó és saját világára vonatkozó problémáiból és élményeiből értheti meg.”

„Miután a filozófiában mindig egy életforma (s ezen belül: egy életemény, világlátás) transzformálódik logikus gondolatmenetté, mi sem természetesebb annál, mint hogy a forma befogadásán keresztül a mű a befogadóban »visszatranszponálódhat« életformává, élménnyé, világlátássá.”¹⁹

Dietrich Bonhoeffer a második világháború idején meggyilkolt protestáns lelkész és filozófus általában úgy készült a prédikációira, hogy – képletesen – egyik kezébe fogta a napi sajtót, a másikba a Bibliát. Az újságok – úgymond – hangot adnak az embereket foglalkoztató kérdéseknek, a Bibliában pedig megfelelő választ találunk valamennyi kérdésre.

Mi történik akkor, ha egyik kezünkbe a médiát „vesszük”, a másikba pedig valamilyen átfogó filozófiai szemléletmódot, komplex világképet, és megpróbáljuk a kettőt összeolvasni, egybesimítani? Ebben az esetben megmarad a médiahír, de struktúrába illeszkedve: nagyobb totalitás szerkezeti elemévé válva, túllép izolált egyediségén, és élet költözik bele.

A filozófiai megértés lényege: a valóság megtapasztalásának és értelmezéseinek „egybeolvasása”. (Hagyományosan ezt fogalmi megragadásnak, elméleti birtokbavételnek is nevezik.) A képet árnyalja, amikor az elmélet által megragadandó tapasztalati valóságba az emberi cselekvés területe (ide értve a jövő alakítására irányuló céltudatos praxist is) szintén bekerül.

Bonyolítja a helyzetet, hogy az újabb időkben megnövekedett az ún. médiavalóság társadalmi szerepe. Az álhírek, a dezinformációs „ismeretek” (egyáltalában az ún. virtuális világ) fontos helyet foglalnak el az emberek tetteiben, magatartásában. (Tágabban ide kapcsolódik a fedezet nélkül kibocsátott pénz, vagy számos esetben a hitelből való költekezés esete is.) Miként a kanti példában²⁰ azonos szerepet játszanak a képzelt tallérok a valóságos tallérokkal, úgy válnak emberi viselkedések motiválásában, befolyásolásában, irányításában bizonyos reális alapot nélkülöző médiainformációk a reális, tárgyi alappal rendelkezőkkel egyenértékűvé.

*

Szociológiai elemzések abból indulnak ki, hogy ami hatni képes, az teljes értékű realitás. Ezért a tudományosan feltett kérdés „nem így hangzik: miként *torzítják el* ábrázolásmódjukkal a tömegmédiák a valóságot?”²¹ Olyan világban élünk, amelynek ilyen a realitása, amely így működik. Vagyis a tömegmédia nem eltorzította a valóságot, hanem (leválva róla, elkülönülve tőle) létrehozott egy második valóságot, amely a rendszer elengedhetetlen eleme. Nem lázadozni kell ellene, hanem megérteni a működését és – hiszen a társadalmi rendszer szerves része – megtanulni együtt élni vele.

Filozófiai megközelítésben viszont más a helyzet. Ez elfogadja, hogy a modern tömegtájékoztatás, mint torz rész, valóban nem torzulás. Nem torzulás, hanem – úgymond – egy gazdasági-társadalmi berendezkedés hű arca: egy torz rendszer torzságának adekvát tükröződése. Ha valaki – a tudományos megnyugtató ellenére – mégis torzulásként éli meg és nem akar vele együtt élni, az arra kényszerül, hogy cselekedni próbáljon az egész rendszer radikális megváltoztatásáért.

*

A filozófia fő ereje abban rejlik, hogy képes az embereknek sorsuk alakításában segítséget nyújtani, gyakorlati szolgálatot tenni. Hatékony, hatásos segítséget. Azzal, hogy megkönnyíti a világban való tájékozódásukat mind a gondolkodásuk, mind a cselekvésük területén.

Persze csak azokon tud segíteni, akik valamilyen módon komolyabb kapcsolatba kerülnek vele. Minden bölcselet előtt álló alternatíva: megkísérel minél szélesebb „közönségnek” támaszt nyújtani az ilyen elméleti és gyakorlati eligazodáshoz, vagy (egyfajta szakmai bezárkózással, befelé fordulással) lemond erről a lehetőségről.

*

Filozófia és befogadó termékeny kapcsolatának kialakulását mostanában több dolog nehezíti. Korunk tipikus emberének kapkodó, rohanó életvitele nem kedvez az időigényes, nyugalmat, türelmet követelő filozófiai elmélyedésnek. Rövidtávú gondolkodásra történő szocializálása szintén nem. Aligha remélhető (hiszen ilyen társadalmi körülmények között kevéssé várható el tőle), hogy néhány oldalnál hosszabb szöveget elolvasson. Pláne kellő figyelemmel.

Az emberek többsége nem olvas filozófiát. Enyhén szólva nincs iránta tömeges érdeklődés. Általában visszaszorult az igény bármilyen egységes világképet nyújtó tájékozódásra, megismerésre. A szemléletformáló filozófia napjainkban nem tudja „lázba hozni” az olajos tenyerű munkásokat. Mert többnyire lenevelődtünk arról, hogy társadalmi ügyek iránt *mélyebben* érdeklődjünk. Hogy *átfogó*, strukturális társadalomkritikai kérdéseket tegyünk fel.

Bizonyos esetekben mégsem esélytelen a filozófia és az „átlagember” közötti érintkezés kialakítása.

Egy Gottfried Keller nyomán elterjedt megfogalmazás szerint minden politika. Ilyen tág értelemben – jobban belegondolva – valamilyen szinten minden filozófia is. (Nem véletlenül élnek és élnek vissza olyan kifejezésekkel, mint reklámfilozófia, egy cég üzleti filozófiája, egy párt választási filozófiája stb.) Valamennyi emberi (társadalmi) vonatkozású jelenség – szorosabb vagy lazább – kapcsolatban áll valamilyen filozófiai bázisú értékrenddel. Az iskolázásunk, a „tömegmédia” általi informálásunk, gazdasági, jogi, politikai stb. viselkedésünk szervezése egyaránt.

*

Filozófiákkal, filozófiai szemléletmódokkal való találkozás (érintkezés, ismerkedés) nem elsősorban terjedelmi kérdés. Nem feltétlenül igényli vaskos könyvek áttanulmányozását. E nélkül is gyakorta észre lehet venni a „cseppben (a tenger cseppjében) a tengert”. Meg lehet látni „a fában (az erdő fájában) az erdőt”. Általánosan megfogalmazva: a részben az egészt. Az egyedi – komplex filozófiai nézőpontból

tekintve – valamilyen rendszerre utaló struktúrát/struktúrákat is tükröz, a struktúra pedig az egészről tájékoztat. Az egyediben – a struktúrán keresztül – ott lüktet az egész. Az egyedi közvetlen partikuláris léte az egésznek is élete.

Tehát bárhova, bármihez nyúlunk (bármi kerül szóba), az nagyobb egészeknek a része, mozzanata. Ezért alkalmas arra, hogy az egészekről is informáljon. A filozófia mindenkori lehetősége (és „pedagógiai” elköteleződéséből fakadó feladata), hogy a tapasztalati jelenségekből kiindulva ezekre az egészekre irányítsa a figyelmet.

A filozófia (a komplexen felfogott filozófia) kapcsolatteremtő esélye abban rejlik, hogy a közvetlen jelenségektől nem elrugaszkodva tud általános összefüggéseket megvilágítani. Szinte bármiről – akármilyen „semmisségről” – csupán úgy képes megnyilatkozni, hogy valójában az egészről is szól. Ha nem követ el súlyos módszertani vétséget, akkor csak az egészről beszélve tud annak valamelyik részéről hitelesen, felelősen informálni.

*

Tanultuk az iskolában, hogy szervezetünk vázizomzata csonton ered és csonton tapad. Világunk jelenségei, eseményei struktúrákon „erednek és tapadnak”. Gyakorlati („pedagógiai”) szempontból nem feltétlenül hátrány, ha a filozófiai megismerés (megértés) némiképp „változatok egy témára” jelleget ölt: minden jellegzetes társadalmi esemény, jelenség lényegi megragadása a struktúrához és rajta keresztül a rendszerhez vezet. Megkönnyíti az eligazodást, hogy rendszerszemléleti felfogásban valamilyen adott struktúra – mint egy rendszer vázszerkezete – minden lényegesebb konkrét jelenséggel (mint rendszerelemmel) érintkezik. Valójában összeköti, egybekapcsolja azokat. (Cseppben a tengert, fában az erdőt meglátni/láttatni pedig minden időben, történelmi körülményektől függetlenül lehetséges!) A filozófiai megközelítés a tapasztalati jelenségeket megpróbálja ún. totalítások (átfogó rendszerek, illetve alrendszerek) részeként értelmezni és értékelni. Ennek nyomán érthetőbbé, szerkezetének ismeretében átláthatóbbá válik a felszínen kaotikus, áttekinthetetlennek mutakozó valóság.

*

A filozófiai szemlélet segíteni tud abban, hogy észrevegyük a „fában az erdőt”. (Továbbmenve: a fa erdőbeli megismerése által, megismerésén keresztül észrevegyünk az „erdőre” vonatkozó feladatokat. Ily módon számos, az „egyedeknek” kedvező, azokat is szolgáló feladatot.)

Hozzásegíthet ahhoz, hogy jelentéktelennek látszó mindennapi eseményekben felismerjük a társadalmi rendszert. Ennek révén az esetlegesnek tűnő hétköznapi apróságokat az egész rendszerről árulkodó tünetekként, lenyomatokként tudjuk kezelni. Olyan eseményekként, amelyek – valamilyen szinten – az egész rendszerről is tudósítanak. Adott esetben leleplezik azt.

Ezáltal úgy tudunk cselekedni, hogy előre bekalkuláljuk és mérlegeljük a teljes valóságban kifejtett hatásokat, következményeket. Gyakorlati próbálkozásaink során természetesen tévedhetünk: elvéthetjük a célt vagy az eszközöket. De a filozófiai tudatosság képes arra, hogy egyfajta védelmet nyújtson: megóvjon, megmenekítsen a gyanútlanástól, naivitástól.

*

Van valami, ami a naivitásból, gyanútlanásból való kilábalásnál is fontosabb. A filozófiai látásmód sajátossága, hogy az egészre irányul: az egyes létezőket és jelenségeket nem önmagukban, hanem struktúrákban szemléli, ragadja meg. Az egyedi létezővel – módszertani megfontolásból – mint az egészszel (annak struktúrájával) átitatott egyedivel kénytelen foglalkozni. Másként kifejezve: az egész által tágabb jelentésre és jelentőségre szert tevő egyedivel.

A filozófiai szemléletmód segíthet abban, hogy az azzal ismerkedő egyének az életükre vonatkozóan feltegyenek stratégiai választ igénylő strukturális kérdéseket. Egyúttal növeli az esélyét annak, hogy a feltett kérdéseikre elméleti és gyakorlati stratégiai válaszokat találjanak. Ily módon a filozófiával való találkozás kaput nyit az önálló mérlegelés, értékelés, döntés gyakorlatának irányába. Az átfogó világkép, szemléletmód megszerzésének, kialakításának fontosságára ráérző egyén elindul az önállósodás útján. Megnövekszik a valószínűsége annak, hogy az egyének igénye támad személyisége autonómiájára, az önálló gondolkodásra és cselekvésre.

Valójában ennek a lehetőségnek a kihasználása a filozófiai pedagógia legnagyobb tétje. Ez segíthet feléleszteni, gyarapítani az emberekben az ellenállásra való hajlamot és a védekezés képességét mind az irányítottságba való gépies beletörődéssel, mind a dezinformálás, félrevezetés társadalmi jelenségeivel szemben.

*

A jelen történelmi korszak felgyorsult életritmusában nem könnyű valakit a filozófiának megszólítani. Nem könnyű filozófiával „zaklatni”.

Itt az egzakt fogalmi (valljuk be, meglehetősen ezoterikus) nyelvezet nem használható, működésképtelen. Mit lehet ilyenkor tenni? Lehet-e ilyenkor bármit is tenni?

Ha Mohamed nem megy a hegyhez, akkor – hiszen amennyiben a filozófia „közlésre van ítélve”, a találkozásuk szükséges – a hegy kénytelen menni Mohamedhez. Nevezetesen: nem lehetséges-e a filozófiai specifikumot (az egyedit az egészre vonatkoztató látásmódot) megpróbálni közérthető formában megjeleníteni? Az alapvető filozófiai tartalmakat olyan formára hozni, hogy az sokak (idővel talán a többség) számára érthető és a mindennapi életben hasznosítható üzenetként legyen kifejezve, megfogalmazva?

*

Természetesen a közlés eredményességéhez egyfajta „pedagógiai” bravúr szükséges. Mivel feladata megnyerni azt, akit megszólít, rákényszerül arra, hogy a „vevőt” – rá méretezett eszközökkel – mintegy becserkésze. Ezért szükségképpen arra koncentrálni, amiben felsejlik a vele való konszenzus kialakításának esélye.

Aki filozófiai gondolatokat akar közvetíteni, az kénytelen megkeresni, megtalálni azt a nyelvi-kifejezésbeli formát, amelyet a befogadó ért, amelyre odafigyel. Magától értetődő, hogy itt a precíz tudományos forma áldozatul esik a filozófiai tartalom sikeres közlésének oltárán. Olyan szemléletes példákat és stíuselemeket kell találni, amelyekre a megszólított fogékony, amelyek segítségével többé-kevésbé áthidalható a filozófiai kultúra és beállítódás hiánya.

A közlendő gondolatba csak ez a lefordítás lehel életet. Az eredeti üzenet a befogadó számára ettől lesz konkrét (ezáltal „fogyasztható”).

*

Az emberek többsége nem olvas filozófiát. Az emberek többsége inkább csak bulvár témákat olvas. Nem ismeri a filozófia „nyelvét” – a bulvár nyelvét ismeri, érti. Mi mást tehet ebben a helyzetben a filozófia – ha nem akar eleve lemondani a közlésről – mint hogy megpróbál a fogyasztó által preferált témákról és a fogyasztó nyelven megszólalni? Hogy megpróbál „bulvárba öltözni”, azaz valami „másként filozófiával” kísérletezni? Némiképp leegyszerűsítve: ha bulvárra, szenzációra van igény, akkor – a közlés, a meghallgatás érdekében – valamiféle filozófiai bulvárt is kell csinálni. Néhány oldalon vázolható *filozófiai bulvárt*.

Egy ilyen kompromisszum első pillantásra hatalmas áldozatnak, teljes önfeladásnak tűnik. Valójában azonban nincs ebben semmi lényegbevágó lemondás: mindez egyáltalán nem „rangon aluli”. Sőt – patetikusan fogalmazva – nem egyéb ez, mint következetes hivatásteljesítés.

Főleg akkor tűnik vállalhatónak/vállalandónak ez a kompromisszum, ha választani csak a filozófiának hagyományos témáitól, valamint szigorú tudományos fogalmiságától eltávolodó művelése és a hatástalanság „utolsó kenete” között lehet.

A kutatás területén a filozófiának nagyon rosszat tenne az ilyesfajta zsurnalizmus. A filozófiai közlésnek azonban némi zsurnalizmus olykor nem feltétlenül áll olyan rosszul. Különösen akkor indokolt elnézni neki ezt az engedményt, ha – jelentős társadalmi rétegeknél – nem marad más mozgásterülete. (Kinek a pap, kinek a filozófiai zsurnalizmus, mondanám, ha illendő lenne – immár Mohamednél és az utolsó kenetnél tartva – ilyen kínosan komoly ügygel kapcsolatban poénkodni.)

A *filozófiai zsurnalisztika* egyidejűleg próbál meg alkalmazkodni az átfogó filozófiai szempontokhoz és megpróbál alkalmazkodni az olvasóhoz. Megpróbálja az átfogó filozófiát az olvasóra alkalmazni, azaz neki közvetíteni. Vagyis nem tartja tiszteletben sem a filozófia (az elvontan tudományos filozófia), sem az olvasó saját szempontjait. Ugyanakkor megkísérli, hogy eltökélten tekintettel legyen mindkettőre. Ennek eszközeként egyfajta „járható” hidat épít közéjük.

*

Aki ráérez az önálló gondolkodás és cselekvés ízére, az sincs megvédvé attól, hogy alkalmanként „rossz lóra tegyen”. De komplex „filozófiai” szemlélete, látásmódja számára egyik ló sem tud komoly, lényegi meglepetést okozni.

Jegyzetek

- ¹ Az idézetek helye: *Wohin treibt die Bundesrepublik? Tatsachen, Gefahren, Chancen.* München, 1966. 140–167.
- ² Az idézetek helye: *Menekülés a szabadság elől.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993. 203–204.
- ³ Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás? In Immanuel Kant: *A vallás a pusztaság határain belül.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó. 1974. – „Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjon.” 80.

- ⁴ Uo. 80–81. alapján.
- ⁵ Isaiah Berlin: A szabadság két fogalma, In uő: *Négy esszé a szabadságról*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 1990. 402.
- ⁶ Lukács György: Néptribun vagy bürokrata, In uő: *A realizmus problémái*. Budapest, Athenaeum, 1948. 197.
- ⁷ Fromm i. m. 206.
- ⁸ Fromm i. m. 207.
- ⁹ Az ontikus értékfunkciók, mint immanens („leíró”) értékelések sajátosságáról: Értékeszme és valóság. www.minerva-tuto.22web.org.
- ¹⁰ Az individuális, társadalmi és emberiség-ontológiai létszint viszonylagos autonómiájáról: Értékeszme és valóság. Uo.
- ¹¹ *Kézikönyvecske*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 1978. 30–34.
- ¹² Heller Ágnes: *A filozófia radikalizmusa*. Budapest, Gond-Cura Alapítvány. 2009. 259.
- ¹³ Der Stellenwert des Marx'schen-Engels'schen Paradigmas in der Geschichte der Philosophie. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Philosophica et Sociologica*. 1990. Magyarul: A marxi-engelsi paradigma helye a filozófia történetében. www.minerva-tuto.22web.org
- ¹⁴ Vö. 10. sz. jegyzet.
- ¹⁵ Amelybe Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Márkus György, Vajda Mihály mellett Hegedűs Andrást és Márkus Máriát is szokás sorolni. Vö. pl.: *Individuum und Praxis: Positionen der „Budapester Schule“*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1975.; Ivan Szelényi: Notes on the „Budapest School”. *A Journal of Soviet Studies Critique and Socialist Theory* 8. 1977.
- ¹⁶ *A demokratizálódás jelene és jövője*. Budapest, Magvető Kiadó. 1988.
- ¹⁷ Heller uo. 238.
- ¹⁸ Király V. István: Alkalmazott filozófia és a filozófia szakmája. In *A filozófia alkalmazása – alkalmazott filozófia*. Kolozsvár, Pro Philosophia. 2002. 23.
- ¹⁹ Heller uo. 239., 236.
- ²⁰ *A tiszta ész kritikája*. Budapest, Franklin-Társulat. 1913. 386.
- ²¹ Niklas Luhmann: *A tömegmédia valósága*. Budapest, Gondolat – AKTI. 2008. 15.

Read Karl Marx! *Marcello Musto's conversation with Immanuel Wallerstein.....* 5

Analysis

Tamás Geröcs – Csaba Jelinek: **Hungary's „System of National Cooperation” within the European Union.** *Hungary's integration into the EU from the perspective of historical sociology*

This article analyzes from a historical sociology standpoint Hungary's relationship with the European Union after 2010, as Orbán's so-called System of National Cooperation (SNC) was created. Until present day no comprehensive critical and historical analysis of how this systems is embedded in the EU has been written. The authors show how different political and economic elite groups tried to counteract their relative loss of influence and status following the world economic crisis. Although there are disagreements in the methods between the elites of the core countries and the semi-periphery, it has to be seen that that Orbán's regime has been developing not in opposition to European integration but as a result of its crisis-prone nature. Its political survival depends on this integration process and the decision makers of the regime are trying to create a new international coalition made up of the national bourgeoisie within this framework..... 12

Associations

Samir Amin: **National sovereignty: for what purpose?** *The globalized neoliberal system: Brexit and the EU implosion.*

The author distinguishes two concepts of national sovereignty: bourgeois-capitalist and popular sovereignty. The latter can be harnessed as a mechanism to go beyond capitalism as the break from global and European „ordo-liberalism” can only occur through uneven development in individual countries. The world-system and its European sub-system was never transformed „from above” by decisions of the „international community”. Changes within these systems were always consequences of power shifts within individual states. It is struggles within nation states that will decide the fate of humanity..... 34

Stephen Eric Bronner: **Gangster Politics**

„Gangster Politics” is teetering between democracy and authoritarianism. It is the semi-legal adaptation of legal mechanisms of government. Its moral idol is a venal

conman, its tactics include undermining voting rights, ballot rigging, privatizing prisons and using unlimited private money to run elections. Elements that are all in the twilight zone between legality and literal gangsterism..... 45

Around the table

József Böröcz: **State, socialism, world, system**

The editorial board of *Eszmélet* organized a round table on the 10th of July 2017 on the new book by József Böröcz (Hasított fa. A vilárendszer-elmélettől a globális struktúráváltásokig [Split wood. From world systems-analysis to global structural change], Eszmélet Könyvtár, Budapest, l'Harmattan Kiadó, 2017). The roundtable was chaired by Attila Melegh, with the participation of Annamária Artner, József Böröcz, György Földes and Tamás Gerőcs. In our previous issues we published the contributions by Annamária Artner, György Földes and Tamás Gerőcs, now we publish the reflections and rejoinder of József Böröcz to these..... 52

Faces

„...we are still capable of solidarity” – A conversation of Márk Áron Éber and Mihály Bence Koltai with Erzsébet Szalai, on her 70th anniversary 66

Variations on a theme

Peter B. Evans: **In Search of the 21st Century Developmental State**

What role for the developmental state in the 21st century? What state structures and political institutions will best equip nations trying to enter the ranks of “developed” countries? The author offers two interconnected propositions. The first stresses continuity: the “developmental state” will continue to play a crucial role in economic growth and social transformation in the 21st century, just as it did in the latter half of the 20th century. The second is more radical: successful 21st century developmental states will have to depart fundamentally from existing models of the developmental state in order to achieve success. Growth strategies focused primarily on traditional capital accumulation will no longer suffice..... 86

Hae-Yung Song: **A Marxist Critiques of the Developmental State and the Fetishism of National Development**

The statist notion formulated by institutionalists that the developmental state is autonomous from society and therefore effective in achieving “national development” has more often been taken for granted than problematised. By analysing how and why currently available Marxist assessments of the developmental state fail to challenge statism, this article offers an alternative theory of the developmental state by drawing on both social form critique and world system analysis. It then locates the origins of statism itself in the dynamics of global capitalism, in which the totality of capitalist social relations (understood as global from its inception) are hierarchically and unevenly constituted..... 114

From one fact to another

Volodymyr Ishchenko: **Nationalist Radicalization Trends in Post-Euromaidan Ukraine** 143

Periscope

Communes and Workers' Control in Venezuela – *interview with Dario Azzellini by Ricardo Vaz* 150

Bookmark

Eszter Bartha: **From one transition to another: Dilemmas of contemporary historiography in Hungary.** Review of the book György Földes: *Ívek és töréspontok: Gazdaság, politika, ideológia 1945 után. Tanulmányok.* [The Arc of development and its breaks. Economy, politics and ideology after 1945] Budapest, Napvilág Kiadó, 2018 166

Culture

Katja Praznik: **From the Avant-Garde to the Alternative.** *Artistic Labour and Autonomy of Art during Self-Managed Socialism*

The article explores the integration of artistic labor into the self-management political economy

of socialist Yugoslavia and whether the actual autonomy of art was a reality. The author argues that despite remarkable attempts to create an alternative artistic mode of production and break from the bourgeois cultural model, state power did not allow these to develop fully and restricted artists within the walls of traditions „artistic institutions” 176

An other way – an other view

László Tütő: **The tree for the forest.** *On the use and abuse of philosophy*

Philosophy has something of a bad name in everyday in the public's eye. This article investigates what kind of philosophical methodology can assist autonomous thinking and action. It also raises the question how more interest could be awoken for this type of work 200

Cover: EU Fortress

<http://democracyandclasstruggle.blogspot.com/2016/06/no-fortress-britain-no-fortress-europe.html>

Szerkesztőbizottság: Marco Gabbas, György László (olvasószerkesztő), Koltai Mihály Bence, Matthias István Köhler, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (olvasószerkesztő), Matheika Zoltán, Melegh Attila, Nagy Éva, Szalai László (terjesztés), Szigeti Péter.

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

A szerkesztőség elérhetőségei:

Eszmélet – Kossuth Klub 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (30) 567 6815, e-mail: eszmelet1989@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Indigoline, Budapest

Nyomás: Vareg Hungary Kf., Budapest, felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):

1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):

1. Normál ár: 4500,- Ft; 2. Támogatói ár: 9000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000